ÇAĞLAR KEYDER

toplumsal tarih çalışmaları

DOST KİTABEVİ YAYINLARI

toplumsal tarih çalışmaları
ÇAĞLAR KEYDER
DOST

TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI

ÇAĞLAR KEYDER

DOST KİTABEVİ YAYINLARI 13
Ekonomi/Tarihi Araştırmaları Dizisi 4

Birinci Baskı : Mart 1983
Kapak Baskı : Mas Matb. - ANKARA

Dizgi/Baskı Aslımlar Matb. - ANKARA

ÇAĞLAR KEYDER

TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI

DOST KİTABEVİ YAYINLARI
Konur Sokak No 4
Kızılay/ANKARA

Çağlar Keyder lise öğrenimini İstanbul'da yaptıktan sonra Üniversiteyi A.B.D.'de okumuştur. Diğer kitapları şunlardır :

— Emperyalizm, Azgelişmişlik ve Türkiye (İstanbul, 1976; 2. basım 1979)

— The Definition of a Peripheral Economy (Cambridge, 1981)

— Dünya Ekonomisi içinde Türkiye, 1923 - 1929 (Ankara, 1982)

— Economic Growth in Britain and France, 1780 - 1914 (Patrick O'Brien'le beraber) (Londra, 1978)

İÇİNDEKİLER

Giriş .....

I. BÖLÜM — Üretim Tarzı Tartışmaları 9

1. Asya Tipi Üretim Tarzının Çözülüşü 11
2. Onyedinci Yüzyıl Fransa'sında Kapitalizme Geçiş 31
3. Kapitalizm ve Sanayileşme 48
4. Proto-Endüstri ve Emperyalizm 78
5. Gelişme Sorununa Marxist Bir Yaklaşım 96

II. BÖLÜM — Osmanlı İktisat Tarihi 107

6. Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri (Huri İslamoğlu ile beraber) 108
7. Dünya Ekonomisi içinde Çin ve Osmanlı İmparatorlukları Kolonyal Olmayan Periferileşmeye İki Örnek 153
8. Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881 1914) 171

III. BÖLÜM — Tarımsal Yapılar 183

9. Artık ve Köylüler 184
10. Türkiye'de Devlet Tarım İlişkileri, 1923 - 1950 (Faruk Birtek'le beraber) 191
11. Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Oluşumu ve Bugünkü Yapısı 221

IV. BÖLÜM — Dünya Ekonomisinde Dönüşüm ve Kriz 277

12. Güney Avrupa Ülkelerinde Ticaret Açıklarının Ekonomi Politiği 278
13. Dünya Parası ve Kriz 287
14. Yeni Ekonomik Düzen ve İdeolojisi 300
15. Kriz Üzerine Notlar 307

I

GİRİŞ

Bu derlemedeki makaleler değişik zamanlarda ve değişik kaygılarla yazıldı. Araştırmacı olarak süregelen çabam Türkiye'nin tarihî ve güncel koşullarını aydınlatmaktı. Bunu yaparken özellikle resmî yorumlardan kaçmaya özen gösterdim. Yazıların önemli bir kısmı Osmanlı düzeninin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin aldığı mirasın «Asya Tipi Üretim Tarzı» kavramı perspektifiyle anlaşılmasına yönelik. Bu tür bir analizin özellikle düzenin çözülme sürecini ve içerideki sınıf yapılaşmasını anlamakta yararlı olduğunu sanıyorum. Bu arada yine üretim tarzı çözümlemesinden hareket eden daha genel - teorik yaklaşımlar var İktisat tarihini kalın çizgilerle resmetmek her sosyal bilimciye çekici gelir. Bu makaleler de kapitalizme geçiş sorunsalı içinde ne tür analiz yöntemleri kullanılabileceğini sergiliyor.

Türkiye'nin tarım yapısı üzerine eğilindiği oranda yanlış teşhislere sahne olmuş bir konu. Kanımca resmî ve alışılmış yorumların en zayıf kaldığı sahalardan biri tarımın yapısı ve bu yapının tarihsel dönüşümleri. Bölüm III'teki makaleler cumhuriyet dönemini tarımını çözümlemeye bir başlangıç olarak görülebilir. Son bölümde ise dünya ekonomisinin işleyişine ilişkin yazılar yer alıyor; özellikle de hâlen yaşadığımız krizin genel boyutları tartışılıyor. Bu bölümdeki gizil - ve tartışılmayan - varsayım Türkiye ekonomisinin dünya sistemindeki konumun birincil önem taşıdığı, bu yüzden de iktisadî analizin öncelikle dünya dinamiğini anlamaya yönelmesi gerekliliği.

Bütün bu bağlamlarda vurgulanan bir takım ortak çözüm-

leme temaları var. Bunların içinde üretim tarzı - sosyal formasyon ikilemi; eklemlenme ve geçiş sorunsalı; periferileşme, perifelerinin dünya ekonomisinde yeri ve işlevi sayılabilir. Ayrıca, sınıf - içi farklılaşma (burjuvazi ve köylülük için) analizde önemli bir yer tutuyor. Kanımca, iktisadî gelişmelerin veya devlet politikalarının analizinde (görünürde homojen nitelikte grupların içindeki) bu farklılaşmaları göz ardı etmek alışılmış yorumların en belirgin hatalarından biri.

Bu araştırmalarda ortak bir nokta yine analitik ve politik bir tercihten kaynaklanıyor: kuramsal olarak vurguyu analitik benzerlikler üzerinde tutup, partikülaristik yorumlardan kaçınmak. Bu tercihin somut görünümü çeşitli gelişmeleri yorumlarken diğer ülkelerle olan «aile benzerliklerini» vurgulamak şeklinde oluyor. Böyle bir seçim sadece belirlenmelerin ortaklığından kaynaklanmıyor (örneğin şimdiki kriz ortamında olduğu gibi); aynı zamanda, belli bir soyutlama düzeyinde, sınırlı sayıda değişken ve bileşimlerle çalışma zorunluluğundan doğuyor. Yani, burada tercih edilen mercek kalın çizgileri görüntülemeye yönelik, ve de o yüzden Türkiye'nin özgüllükleri yerine evrensellikleri filme yansıyor.

Bu derlemedeki makaleler uzunca bir devrede yazıldı; o nedenle de anılamayacak kadar çok kişinin çeşitli konularda yardımları dokundu. Burada Faruk Birtek, Huri İslamoğlu, Şevket Pamuk ve V. Brown'ın isimlerini saymak istiyorum. Sabri Tekay'ın vefakârene Türkçeleştirmesi yazıların kısa zamanda hazırlanmasını sağladı. Kendisine ve derlemeyi öneren yayımcı arkadaşlara ayrıca teşekkür borçluyum.

Çağlar Keyder
Ankara,
Ekim, 1982

I. BÖLÜM
ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI

Bu bölümdeki makalelerin ortak yanı amacın kavramsal aydınlanma olması. Soyut tartışmalardan soyut çözümlemeler ve çıkarsamalar yapılıyor. İlk yazı Osmanlı toplumsal kuruluşunun nasıl çözüldüğünü değişen sınıf dengeleri perspektifinden ele alıyor. Yapı analizi ile toplumsal aktör analizini bir araya getirme amacı bu çalışmada egemen. Mutlakçiyetçi devlet kavramının sosyolojide sorunlu bir pozisyonu var, çünkü bu konudaki tartışma tüm geçiş sorunsalını gündeme getiriyor. Fransa'da mutlakiyetçi devlet üzerine olan makale sanayi burjuvazisi hâkim durumda değilken de devletin kapitalist devlet olabileceğini savunuyor; özellikle de burjuvazinin fraksiyonlarına bakmanın gerekliliği üzerinde duruyor. Böylece klâsik tarih şemasında Fransız ihtilâline getirilen yorumdan farklı bir sonuca varılıyor. Üçüncü makale üretim tarzı kavramından yola çıkan bakış açısı ile sanayileşme sorunsalını karşılaştırıyor. İktisat tarihi yazımında «büyük» teori yapan iki yazardan yola çıkarak kapitalizme geçiş ile sanayileşme arasındaki ilişkileri tartışıyor. Proto - endüstri makalesi bilinen emperyalizm yorumunu sorguya çeken kavramsal bir tartışma. Burada savunulan tez ATÜT'ün hakim

olduğu toplumsal kuruluşlardaki zanaatlerin Avrupa'da ön - sanayileşmeyi sağlayanlara nazaran farklı olduğu ve bu farklılığın da sistemlerin bütününden kaynaklandığı. Varılan sonuç ise «emperyalizm olmasa dahi kapitalizme geçiş olamazdı» diye özetlenebilir. Bölümdeki son yazı önemli bir kitabı tanıtma mahiyetinde. Ele alınan konu yine kendiliğinden kapitalizme geçişi başaramamış ülkelere sermayenin nasıl nüfuz ettiği. Bu konumun nasıl ticaret sermayesinin hâkimiyetine yol açtığı anlatılıyor.

ASYA TİPİ ÜRETİM TARZININ ÇÖZÜLÜŞÜ

Bu makalede Osmanlı sisteminin soyutlaştırılmış yapısından yola çıkarak prekapitalist bir toplumsal kuruluşun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesini incelemeye çalışacağım. Periferileşmeyle son bulan bu bütünleşme süreci toplumsal kuruluşu bütün düzeyleriyle dönüşüme uğratır ve artıktan pay alan gruplar arasındaki mevcut dengeleri değiştirir. Değerlendirmemizde, bu dengelerin değişmesi ve iktisadî ve siyasî yapıların yeni duruma uyum sağlama süreci üzerinde duracağız.[1]

I — Osmanlı sosyal formasyonunun kavramsal inşası için gerekli malzeme Asya Tipi Üretim Tarzı etrafındaki tartışmalarda mevcuttur. Bu kavramın temel tezlerini tartışmaya girmeden ATÜT'ün belirli unsurlarını ödünç alacağız. Öncelikle siyasî kertenin hâkimiyetini vurgulayarak devlet mekanizmasının artığın üretimi ve temellükü (edinimi) üzerindeki siyasî kontrolu üzerinde duracağız.[2]

ATÜT'ün temel özelliği, büyük ölçüde kırsal bir ekonomiye dayalı güçlü bir devlettir. Artığın tümü merkezi otoriteyi temsil eden bürokratlar sınıfı tarafından vergi biçiminde toplanır. Kullanım ve mülkiyet hakları aynı elde toplanmamıştır. Toprağı kullananlar hukuki sahibi olmadıklarından artığın kişiler elinde birikimi şekilsel ve ideolojik olarak da önlenir.

Bu formasyonun çelişkileri merkezî otoritenin daha fazla iktisadî artık elde edebilmek için mahallî temsilcilerine daha fazla güç verme mecburiyetinden kaynaklanır. Bu durum mahallî bürokratların merkez karşısındaki gücünü arttırır ve 'feodalleşme' yönündeki eğilimi güçlendirir. Burada 'feodalleşme' terimini köylülerin serfleştirilmesi ve merkezî otoriteden bağımsız olarak mahallî düzeyde sömürüsü anlamında kullanıyoruz.[3]

Bizim bu makalede inceleyeceğimiz toplumsal formasyon, ATÜT'ün bu 'feodal' dönüşüme uğrama sürecindeki bir biçimi. Osmanlı İmparatorluğu'na bu soyut modele yaklaşan bir örnek olarak bakacağız. Fakat, unutmamak gerekir ki, âyan karşısında zayıflaması kısmen de olsa İmparatorluğun dünya ekonomik sistemi içindeki rolüne bağlıdır. Ticaret yolları değişmeden önce Osmanlı İmparatorluğu, o zamanlar büyük önem taşıyan, Anadolu kara transit ticaretini kontrol edebildiği bir coğrafî konumdaydı. Bu konumu sayesinde Avrupa'ya giden baharat ve kıymetli mallardan ve Doğu'ya akan altın ve gümüşten ticaret artığı çekebiliyordu. (Davis, 1970). Ayrıca sınırlı da olsa mamül mallar (örneğin Bursa'dan ipek) ve tahıl ihraç etmekteydi. (İnalcık, 1960; Svoronos, 1956; Aymard, 1966). Transit ticaret ve ihracat merkezî hükümetin kontrolu altında kaldığı sürece ticarî birikim imparatorluk sistemi için bir tehdit arzetmedi. Mamül mallar şehir loncalarında sıkı bir gözetim altında üretilmekteydi. Kervan yollarının başlangıç ve bitim noktaları da hükümet otoritesinin güçlü oldukları yerlerdi. Sıkı bir denetimle ticarî artığa etkin bir biçimde elkonulabiliyordu. Ancak, kervan ticaretinin bazı dolaylı etkileri de yok değildi. Ticaret yolları üzerinde, kervanların ihtiyaçlarını tedarikte ihtisaslaşmış kırsal yerleşmeler belirmiş, ayrıca eşraf da devlet kontrolu dışına çıkıp kaçak ticaretle iştigal etmeye başlamıştı.[4]

Ticaret yolları Anadolu dışına kayınca tarımdaki

ticarileşme nisbeten durakladı. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda imparatorluğun çekirdek bölgelerinin yeni doğan dünya kapitalist pazarının dışında kalmasıyla beraber aynı dönemde Balkanlar ve Doğu Akdenizdeki eyaletler Avrupa'yla ticarete başladılar. Bu süreç imparatorluğun âyan üzerindeki kontrolunu tedricen kaybetmesine katkıda bulundu (Stoianovich, 1953).

Avrupa ekonomisinin ondokuzuncu yüzyılda kaydettiği genişleme, etkilerini Osmanlı İmparatorluğu'yla ticarî ilişkilerde de gösterdi; imparatorluğun büyük ölçüdeki pre-kapitalist ekonomisini dünya kapitalist sistemiyle bütünleştirdi. Bu bütünleşme süreci gerekli siyasî üstyapının kurulmasına yönelik anlaşmalarla da pekiştirildi. Biz bu makalede, dünya kapitalist pazarıyla bu artan bütünleşme sürecinde iktisadî artığın nasıl bölüşüldüğünü inceleyeceğiz. Analiz birimimizi 'siyasî' devletin sınırları tanımlıyor. Bunun gerekçesini en basit şekliyle şöyle ifade edebiliriz

Devlet melez bir sosyo-ekonomik formasyonun birleştirici mekanizmasıdır. Başka bir deyişle, toplumsal yapı devletin mevcudiyeti nedeniyle siyasî birim düzeyinde kendini yeniden- üretir. Devlet, formasyonun farklı üretim tarzlarından kökenli ögelerini birarada tutan orta direktir. Bu işlev sadece siyasi düzey içinde değil, iktisadî, siyasî ve ideolojik kertelerin hepsinde birden mevcuttur. ATÜT'ün feodalleşmesi sürecinde devletin önemi bir yandan ATÜT'ün niteliği, öte yandan da dünya kapitalist pazarıyla bütünleşmenin siyasî - hukukî ihtiyaçlarından kaynaklanır. Devlet ATÜT'de sistemin hâkim ögesidir. Hüküm sürdüğü toprakların en uç noktalarına kadar bürokrasi şebekesi vasıtasıyla ulaşıp vergi toplar. Vergi gelirini, dolayısıyla artığın üretimini kontrol ederek kırsal ekonomi üzerinde hakimiyetini kurar. Bu artığı kullanarak şehirlerde üretilen malların başlıca müşterisi olur ve bu faaliyeti de kontrol imkânını elde eder.

Devletin ideolojik işlevi, sistem içinde devlet işlevinin taşıyıcısı olan bürokrasinin artık çeken tek sınıf olması gerçeğinin bir uzantısıdır. Bu nedenle ATÜT'ün hakim ideolojisi bürokrat ideolojisidir; bu ideoloji dinî kurumlar (medrese ve şeriat mahkemeleri), ve vergi toplayan devlet kurumları tarafından yayılır. İdeolojinin ağırlık merkezi aynı zamanda halife olan padişahın dinî şahsında bütün toprağa sahip olan ve artığı 'ebedi nizamı' sürdürmek için yeniden - dağıtan devletin adaleti ve lütfudur.[5]

ATÜT dönüşme uğrayınca devlet toplumsal kuruluş üzerindeki eski hâkimiyetini kaybeder. Ancak ticaret sermayesinin, pre - kapitalist ekonomiye nüfuz edebilmek için Alavi'nin 'kolonyal devlet' dediği kurumlarda somutlaşan bir üstyapı çerçevesine ihtiyacı vardır (1972) Yani ticaret sermayesinin kurumsal ihtiyaçları dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşme aşamasında devletin gücünü arttırıcı bir eğilim yaratırlar. Böylece, devletin formasyonu birleştirici özelliği yeni bir önem kazanır. Devletin değişen toplumsal kuruluşta düşey birleştiricilik rolünü arttırarak sürdürmesi, analiz birimimizin incelediğimiz siyasi birim olmasını haklı kılar. Başka bir deyişle devlet mekanizması, Osmanlı İmparatorluğu adı altında incelediğimiz siyasî birimin sosyal ve ekonomik bir anlam kazanmasını sağlayan başlıca ögedir.

Amacımız, ekonomiye özel ağırlık tanıyarak, formasyonun farklı düzeylerindeki dönüşümleri izleyip teşhis koymak. Sistemin çelişkilerini öncelikle iktisadi düzeydeki görünümleri vasıtasıyla arayacağız. Artığın büyüklüğünü ve çekilme tarzını geri alarak yapıdaki farklı artık - çeken sınıflar arasındaki bölüşümü inceleyeceğiz (Amin, 1974). Bu amaçla bazı basitleştirici varsayımlara başvuracağız.

II — İlk yaklaşımımız artığın tamamen 'iktisadi' bölüşümünü de alıyor. Üretimdeki artık temellük edildikten (edinildikten) sonra siyasî kerte bunun ar-

tıktan pay alan sınıflar arasındaki bölüşümüne müdahele etmez. İkinci yaklaşımda ise 'siyasi' kertenin aracılığını devreye sokacağız.[6] Makalenin bundan sonraki bölümünde 'bürokrasi', devlet iktidarının temsilcisi olması hesabiyle tarımda üretilen artık üzerinde düzenli hak iddiasında bulunan devlet memurları grubu olarak anlaşılmalı. Artığın çekiliş tarzı veya sistemin tanımı üzerinde aralarında ihtilaf olmaması, grup üyelerinin sadece artığın kendi aralarındaki bölüşümü üzerinde çekişmeleri, bürokrasiyi homojen bir sınıf yapar. Artıktan pay alan ikinci grup olan tacirler de aynı şekilde homojen bir menfaat grubu oluştururlar. Bunlar pre-kapitalist fakat ticarileşmiş tarımın ürünlerini dünya ekonomisine ihraç edip karşılığında imparatorluğun artık elde eden sınıflarına satılmak üzere tüketim maddeleri ithal eden ticaret sermayesi sahipleridir. Bürokrasinin bütün gelirinin - yani vergi gelirinin - feodalleşmemiş, bağımsız köylü tarımından geldiğini varsayıyoruz[7]; ikinci varsayımımız ticarileşmiş ve feodalleşmiş tarımda ticaret yoluyla çekilen artığın tacirlerde toplandığı[8]; Bundan sonra bu artıkların nasıl kullanıldığını araştırabiliriz.

Bürokrasi menfaati gereği, vergilendirilebilir tarımı kontrolu altında tutmak zorundadır. Artığın bir kısmı bu amaçla devlet aygıtının işleyişini devam ettirmek için ayrılır. Artığın geri kalan bölümü ise lüks ithal mallarının da içinde önemli bir yer tuttuğu tüketim için harcanacaktır. Artık toplayan iki sınıfın, bürokrasi ile tacirlerin, kesişme noktası burasıdır. Pre-kapitalist tarımda üretilen artığın bir kısmı böylece bürokratlardan geçerek tacirlere gider. Toprağın hukuki 'sahibi' devlet artığa vergi yoluyla dolaysız temellük eder. Bu artığın bir kısmının tacirlere dolaylı transferi pazardaki ticaret mekanizmasıyla gerçekleşir. Bürokrasi (devlet mekanizması) iki temellük tarzı arasında aracılık yapar. Bu durumun içerebileceği çatışmalara ilerde değineceğiz.

Ticari (büyük toprak sahiplerinin kontrolunda olan) tarımda artığın temellük tarzının feodalizme benzediğini söylemiştik. Ortakçılığın hâkim mekanizma olması halinde köylünün ürettiğinin bir kısmı toprak sahipleri tarafından temellük edilir. Ya da, köylü toprak sahibinin tarlasında angarya olarak çalışmak zorundadır. Bu yarı - serflik durumu borç ilişkileriyle iyice pekişir. Burda önemli olan özgür emeğin mevcut olmamasıdır.

Artığı temellük eden toprak sahibi ürünü tacirlere satar, onlar da bunu ihraç ederler. Tacir ürünü mutlaka kârla satacaktır. Toprak sahibi de ancak kendisi için kârlı olduğunda ticari ürünlerin üretimiyle uğraşacaktır. Ancak burada iktisat dışı bir faktör vardır: Toprak sahibi ancak ticaret şebekesine girmekle artığı elinde tutabilir. Başka bir deyişle, toprak sahibi merkezi otoriteden bağımsızlaşıp tüccara satılabilecek ürünlere geçtiğinde topraktan elde edilen artığın azalması da mümkündür. Ne var ki, bölüşüm açısından önemli olan, eskiden merkezi otoritenin memuru (temsilcisi) olan toprak sahibinin şimdi artığa kendi adına elkoyuyor olmasıdır.

Tüccar tarım ürünleri ihraç edip lüks mallar ve tüketim malları ithal eder. Fiyatların dünya pazarında teşekkülü sonucu ortaya çıkan eşitsiz mübadele dışında bir de pazardaki aksaklıklar nedeniyle tacirlerin tarım mallarını dünya fiyatları altında satın almaları ve/veya mamül malları dünya fiyatları üstünde satmaları mümkündür. Bu, ticaret sermayesinin periferide hâkim sermaye olduğunu söylemekle aynı şeydir (Kay, 1974). Dışarıya artık transferinin mevcudiyeti sosyo - ekonomik kuruluşun ögelerinin eklemlenmesi açısından analizi değiştirmez. Tacirler ithal mallarını hem bürokratlara hem de toprak sahiplerine satarlar. Ürünler bürokratlara ulaşana kadar üç defa değer kaybına uğramış olacaktır; üründen çeşitli aşamalarda toprak sahipleri, yabancı üreticiler, ve

tacirler kâr almışlardır.

III — Şimdi varsayımlarımı iki aşamada gevşeteceğim: Önce artığın merkezden toplanmasını ve iktisadî olmayan bölüşümünü analize dahil edeceğim; ikinci aşama da artığın kullanımı üzerinde yabancıların artan kontrolu hesaba katılacak.

1. Merkezi otoritenin sadece tarımın hâlâ pre-kapitalist kalan kesimini değil aynı zamanda, daha az ölçüde olsa da, ticarileşmiş tarımı da vergilendirebildiğini varsayalım. Böyle bir durumun ilk sonuçları ne olacaktır? İlk olarak üretim yapan toprak sahibine kalan artık azalacaktır. İkincisi, eğer toprak sahibi belli bir tüketim düzeyini devam ettirebiliyorsa, ticaret hadlerini kendi lehine çevirip zararının bir kısmını tüccara aktarabilir. Üçüncüsü, tacir dikey olmayan bir talep eğrişiyle karşı karşıyaysa kârları azalacağından ithal mallarının fiyatlarını arttırıp zararının bir kısmını bürokratlara aktarma teşebbüsünde bulunacaktır.

Bürokratlar, tacirler ve toprak sahiplerinin temellük ettikleri artıkların kaynağının açıkça ayrılmamış ve bir ölçüde aynı havuzda toplanıyor olması, bu artığın bölüşümünde iktisat dışı düzeylerin önem kazanmasına yolaçar. Daha önce bölüşüm kavgası sadece ithalatçılarla bürokratlar arasında mal mübadelesi sırasında olurken, yani iktisadî düzeyde cereyan ederken, şimdi kavga toplanmış artığın bölüşümüne de uzanabilir. Buradaki temel değişken, ticarî tarımın vergilendirilme oranıdır. Bu, merkezi otoritenin siyasî gücünün bir göstergesidir. Durumu daha açıkça gösterebilmek için, başka bir değişkeni de, ticaret üzerinden alınan vergiyi, buna ekleyebiliriz.

Ticaret, yani tacirler, üzerindeki dolaysız bir vergi artığın bölüşümünü kökten değiştirecek ve mücadelenin siyasî niteliğini açığa çıkaracaktır. Bürokrasinin asıl niyetinin artıktan aldığı payı arttırarak kendi konumu güçlendirmek olduğu hatırlanırsa, ticaret

üzerine vergi koyma teşebbüsünün nedeni anlaşılabilir. Bu teşebbüsün başarısı karar verme sürecinde yabancıların etkinliğine bağlıdır. Çünkü ticaret sermayesi her zaman için ticaretin tamemen serbest olmasını ister.[9]

2. İlk modelimizde ülke dışına artık transferinin tek yolu eşitsiz mübadele idi. Şimdi daha dolaysız yöntemleri göreceğiz. Bu artık transferleri dolaşım sürecinde sızıntılar meydana getirip birikimi engellerler.

Emperyalist ilişki istikrarlıysa, yani sömüren taraf diğer emperyalistlerin rekabetiyle karşı karşıya değilse ve ülke içinde de istikrarı sağlayabiliyorsa, birikim potansiyeli tamamen yokolup eşitsiz ilişkinin devamı için gerekli şartlar yaratılabilir. Ne var ki, eğer farklı emperyalist sermayeler ülkenin artığını elde etmek için birbirleriyle yarışıyorlarsa istikrar istisnaî bir durum olacaktır. Bir ülkenin kapitalistleri periferi ülkeyle istikrarlı bir ilişki kurduktan sonra, ikinci bir ülkenin kapitalistleri sahneye girip yatırım yapabilirler. Böylece periferi ülkeye geçici bir süre için de olsa sermaye girmiş olur. Daha sonra, ikinci ülkenin kapitalistleri de dışarıya artık transferine başladıklarında ortaya çıkan dengesizlik ilk kapitalistlerin kurmuş oldukları düzeni tehdit eder. Empeyalist ülkeler bu tür durumlarla karşılaşmamak için çok defa ya güçlerini birleştirmeye ya da periferi ülkeleri aralarında paylaşmaya teşebbüs ettiler. Bu teşebbüsler sonuçsuz kaldığında sermaye girişi - artık çıkışı devreleri istikrarı bozucu etkiler doğurabildi. Örneğin Osmanlı İmparatorluğu, dışarıya artık transferinin sürekli büyümesi sonucu, böyle bir istikrarsızlık yaşadı. I. Dünya Savaşı öncesinde yabancı sermayeler arasındaki rekabet sonucunda ise Almanya'nın dışarıya çıkan artıktan çok daha fazlasını imparatorluğa yatırmasıyla geçici bir ferahlama sağlandı.[10]

Önerdiğimiz iki değişikliği yaptıktan sonra şöyle

bir durum ortaya çıkar : 1 — Artık üreten üç faaliyet vardır, geleneksel köylü tarımı, ticarî tarım ve şehir imalât sektörü. (Burada fizyokratların artığın tarımda yaratıldığı tezini hatırlamakta yarar olabilir. Bu tez kabul edilirse imalât faaliyetinin safî hasıla üretmediği, onu dönüştürdüğü ileri sürebilir); 2 — Geleneksel tarımda yaratılan artık merkezî otorite tarafından toplanır ve diğer sektörlerin vergi gelirleriyle birlikte merkezi otoritenin idamesi, bürokratların tüketimi ve yurtdışına yapılan ödemeler için kullanılır; 3 — Merkezî otorite ticarî tarımı geleneksel tarımdan daha düşük bir oranda vergileyebilir ve bu artık toprak sahipleri ve tacirler tarafından tüketildiği gibi eşitsiz mübadele yoluyla aynı zamanda yurtdışına da aktarılır.

IV — Siyasî kertedeki gelişmeler iktisadî dengeleri de etkileyeceğinden, iktisadî düzeyin devamı, yapının devamı için kendi başına yeterli değildir. Bu nedenle bürokrasinin tacirlerle rahatsız bir ilişki sürdürdüğü siyasî bağlamı incelemek gerekir. Tüccar-bürokrat çatışmasının ilk aşamasında, bürokrasinin artıktan aldığı payın azalmış olması nedeniyle bürokratlarla tacirler arasındaki denge bozulur. Çatışma, siyasî kertenin iktisadi kerteye uyum sağlaması ile çözülebilir. İkinci aşamada ise dış ödemeler dengesi asıl kısıtlayıcı değişken haline gelir."

Buradaki çelişki, merkezî otoritenin feodalleşmiş tarımdan, geleneksel tarımdan aldığı ölçüde vergi toplayamamasından kaynaklanır. Ancak siyasî iktidarı ellerinde tutanların sadece ithal malı tüketimi için değil, aynı zamanda kabarık dış borç faizlerini ödeyebilmek için de ihracata dönük tarım üretiminin artmasında menfaatleri vardır. Bürokrasinin açmazı da buradadır; döviz elde edebilmek için toprak ve emeğin tarımın ihraç malı üreten kesimine aktarılması gerekirken bu transfer geleneksel vergi gelirini azaltır. Merkezî otorite bu açmazdan dış borçlarını arttırarak

kurtulmaya teşebbüs edebilir. Bu kendi kendini bozguna uğratmaya mahkûm bir çözüm yoludur.

Merkezî otorite tarımdan aldığı vergi oranını arttırmaya çalıştığında bu çözüm yolu, kırsal ekonominin feodalleşmesini hızlandırarak sonunda kendi aleyhine dönebilir. Bürokrasi baskıyı arttırarak daha fazla vergi toplamaya çalıştığında, yeni vergiler köylülerin tahammüllerinin ötesindeyse üretim düşüp siyasî huzursuzluk başgösterebilir. Devletin gözettiği şeylerden biri (ve aynı zamanda hâkim ideolojinin de bir akidesi) geleneksel sektördeki köylülerin alıştıkları tüketim düzeyinde tutulmasıdır. Örneğin, geleneksel sektöre ithal tüketim mallarının girmesi merkezî otoritenin politikasıyla taban tabana zıttır. Köylüler bu malları satınalmaya özendirildiklerinde artığın bir kısmı kanun dışı ticarete kayabileceğinden, vergilendirilebilir miktar azabilir. Bu nedenle devlet köylülerin kullanabileceği tüketim maddelerini kontrol altında tutmaya çalışacaktır. Devletin aldığı tedbirlerden biri köylülerin tüketmesi muhtemel malları tekel altına almaktır.[12] Devlet ya bu malların ticaretini kendi tekeline alır, ya da ithali zor olanlarını, (alkollü içkilerde olduğu gibi) üretmeye girişir (Clark, 1974). İktisadî piyasa yöntemleriyle çekmeye yönelik bu politika köylünün tepkisine yolaçan cebrî elkoyma yöntemlerine göre daha kalıcı bir özellik taşır.[13]

Bürokrasinin artıktan aldığı payını yükseltme çabasında köylüyü karşısına almadan başvurabileceği tek yol ticarî tarım ve ticaretten aldığı vergiyi arttırmasıdır. İşte bu noktada, bu soruna tarihte getirilmiş çözümü analiz edebilmek için elimizde kolonyal tecrübe var. İhraç malları üretimi ve ticaretinin sömürgecilerin elinde olduğu kolonilerde, kolonyal yöneticilerin açık bir siyasal tercihleri vardı. Verdikleri iktisadî kararlar hem doğrudan artık transferi yaparak (baş vergisi vs.) hem de emeği geleneksel tarım dışına aktararak, mahallî yöneticilere giden artığı azal-

tıcı ve tüccar sınıfını kayırıcı nitelikteydi. 'Gayriresmi imparatorluğun' (Callagher ve Robinson, 1953) sınırları içinde, mahallî iktidarın özerkliği serbest ticaret lehine kısıtlandı. Bürokratlar ise dış ticaretin gelişmesinden kendilerine düşecek payı krize bir çözüm yolu olarak gördüler. Ticaret sektörüne ilişkin kararlarda özerkliğin kaybı kendi varlıklarını kurtarmak için ödenen bir bedel olarak görüldü. Böylece bürokrasi kaçınılmaz olarak hâkimiyetini kemirecek ve siyasî iktidarın tamamen değişmesine ortam hazırlayacak bir eğilimi desteklemiş oldu.

V — ATÜT'ün periferileşmesinin beraberinde getirdiği çatışmanın ilk aşaması bürokratların siyasi güçlerini muhafaza etme mücadelesi biçiminde ortaya çıkar. İkinci aşamada çatışmanın iktisadî görünümü ağır bastığından (ödemeler dengesi krizi) bu çatışmaya yolaçan çelişkiyi hemen teşhis edebilmek daha güçtür. Bu sistemik çelişki önce bürokratların karşılaştıkları bir sorun gibi gözlenir. Daha sonra ticaretin yaşayabilirliği sözkonusu olduğunda tacir sınıfının kaderiyle ilgili bir çatışma görünümünü alır. Ödemeler dengesi krizi nedeniyle ticaretteki çöküşün yapısal nedenleri, bu sistemik çelişkinin araştırılmasında yeni odak noktalarımız olacaktır.

Ödemeler dengesi hesabının iki temel unsuru vardır. İlki ithalatla ihracat, ikincisi sermaye giriş ve çıkışları arasındaki ilişkilerdir. Bürokratlar ekonomiden çekilebilecek artığa yeni fonlar katmak için dış borçlanmayı isterler.Böylece, tüccarla olan çatışmalarında siyasî üstünlüklerini yeniden kurabilmek için yeni bir kaynağa sahip olmak isterler. Bürokrasi, ek fonları bu ihtimalin gerçekleşmesi için kullanılabilir bir destek olarak görür. Demek ki yabancı fonlar sadece ödemeler dengesi açığı nedeniyle değil, bürokrasinin sınıfsal çıkarları yüzünden de talep edilmektedir.[14] Ne var ki, bütün yabancı fonlar ülkedeki döviz arzını arttırıp daha fazla ithalat imkânı yaratırlar. Sermaye hesa-

bının fazla vermesi, ithalatın ihracatı aşmasını yani ticaretin açık vermesini mümkün kılar. Bu ithalat talebinin bileşenleri şunlardır

Bürokratlar daima yüksek düzeyde tüketim yaparlar. Ancak ülkenin dünya kapitalist pazarıyla ilişkiye girmesinden önce, geleneksel mallar tüketirler. Sınaî malların ülkeye girmesiyle bürokrasi yeni bir tüketim bileşimini benimser. İthal malı talepleri ülkenin dışa açıklığıyla doğrudan bir ilişki içindedir. Diğer şehirlilerin de, özellikle tacirlerin, tüketim sepetlerinin içinde ithal malları yüksek bir orana ulaşır. Yabancı tacirler için bu oran % 100'e bile varır.[15] Tacirlerin kârlarını artırmak için ithal malına talebi artırmaya çalıştıkları da unutulmamalı. Şehirlilerin ithal malı talebini arttırmak pek fazla çaba gerektirmez; ancak kırsal nüfusun ihraç mallarının üretiminde çalışan kesiminin kırsal ev sanayiinden aldığı geleneksel malları bırakıp ithal malı tüketimine yönelmesi epey güçtür. Arz açısından bakıldığında eski lüks mallardan yeni ithal mallarına kayma eski zanaatkârların ihracatçı tacirlerin rekabeti karşısında hammadde bulmakta güçlük çekmelerinin bir sonucudur (Similianskaya, 1966).

Ticaretin ilk aşamasında ihracatın arz esnekliği oldukça yüksek olduğundan ithalattaki artık hemen bir ödeme krizine yolaçmayacaktır. Bürokrasinin kırsal kesimin feodalleşmesine ciddi bir tepki göstermesi için bir sınırın aşılması gerekecektir. Bu sınıra, feodalleşme vergi gelirlerini azaltıp[16] bürokrasinin temellerini aşındırmaya başladığında ulaşılacaktır. Merkezî otorite ithal malları için artan talebiyle belli bir vergi tabanını muhafaza etme ihtiyacının uyuşmayacağının o zaman farkına varacaktır. Başka bir deyişle, bürokrasi iktisadî düzeyde patlak veren bir açmazla karşılaşacaktır. Örneğin, verimli toprakların ihraç ürünleri yetiştirilmesine ayrılması sonucu ortaya gıda maddeleri darlığı çıkabilir. Oysa merkezî otoritenin işlevi, kendince, yani resmî ideolojiye göre, halkı bu tür ih-

timallerden korumaktır; bu nedenle bürokrasi geleneksel sektördeki desteğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir. Bürokrasi statükoyu muhafaza etmek için ihracata yönelik üretim yapılan toprakların genişlemesini durdurmak isteyebilir. Bürokrasi idare gücünü kaybedip siyasî güçler dengesi değişmedikçe, ekonominin dünya pazarıyla daha fazla bütünleşmesi imkânsızdır. Bürokrasinin iktisadî gücünün temel kaynağı, geleneksel sektörden çekilen artık olmakta devam ettikçe, merkezî otorite ticari sektörün daha fazla genişlemesine karşı mücadele edecektir. Yabancı sermayeye çıkarılan davet, kısmen, sınırlı ihracat ve büyüyen ithalat arasındaki dengesizlik sonucu ortaya çıkan krize bir çare bulma teşebbüsüdür. Çatışmanın temel nedenlerine bakmadan parçal reçeteler öneren bütün çözümler gibi bu çözüm yolu da uzun dönemde çelişkileri keskinleştirecek ve bu çelişkiler ilerde daha ciddî boyutlarda su yüzüne çıkacaktır. Parçal çözümden ne kastedildiğini belirtmek için toptan bir çözümün ne olabileceğine değinmek gerek. Tarihte bu aşamada bürokrasiyi tasfiye ederek tüccar sınıfının rakipsiz hâkimiyeti altına giren ülkeler görülmüştür.[17] Bu hâkimiyetin en uç örneklerini kolonyal yönetimler ve 19. yy. Latin Amerika'sındaki gibi tüccar devletleri verirler. Bütün kararları iktisadî liberalizmin "nesnel" akidelerine bırakarak siyasetin önemini iyice azaltan tüccar yönetimi, çatışmaya bulunabilecek toptan çözüme bir örnek olabilir. Diğer uçtaki toptan çözüm, bürokrasinin ekonomideki hâkimiyeti tamamen ele geçirmesidir. Bu radikal çözümün ödemeler dengesi sorununa yaklaşımı ekonomiyi dışa kapatmak ve ithalatı ikame eden bir sanayi kurmaktır. Biz ne tacirlerin ne de bürokratların uç bir siyasî çözümü uygulayacak kadar güçlü olmadığı bir durum üzerinde duruyoruz. Bu durumda tacirler ve bürokratlar zorunlu olarak kısa dönemli, palyatif ve parçal çözümlere başvururlar. Dış borçlanma, daha önce de

söylediğimiz gibi, bu tür bir palyatif tedbirdir. Dış kaynaklar ekonomiye iki şekilde girebilir: Doğrudan yabancı yatırımla veya devlet istikrazıyla. Sonuç ise aynıdır; belli bir düzenli sermaye girişi döneminden sonra, faiz, ana para ödemeleri ve kâr transferleri toplamı yabancı sermaye girişinin üstüne çıkmaya başlar. Yani ülkenin dış ticaret dengesi sermaye hesabının açığını kapatmak için fazla vermek zorunda olduğu bir noktaya mutlaka ulaşır. Yabancı fonlar ülkeye daha çok özel yabancı sermaye yatırımı biçiminde girmişse bu ihtimal daha da çabuk gerçekleşir. Özel yabancı sermayenin genellikle ticaret sermayesini tamamlayan, yıpranma oranı ve değişken sermaye sabit sermaye oranı düşük (maden, liman, demiryolu) gibi alanlar yapıldığı düşünülürse, ülkeye sermaye girişleri zaman içinde sabit olsa bile kâr transferlerinin sermaye girişlerini aşması kuvvetle muhtemeldir.

Devlet istikrazına gelince, bunun tamamen ithal malı tüketimine ayrılması halinde ek bir yurtiçi gelir yaratmayacağı açıktır. Kamu istikrazı özel yabancı yatırımlar gibi döviz kazandırıcı bir ürün üretmez. Merkezî iktidar bir kez dışardan gelen kaynaklara bağımlı olmaya başlarsa bu eğilim sürekli bir bütçe açığı şeklinde kendini gösterir. Masraflar arttığında, geçmiş harcamalar kırılması zor bir yapı yaratacağından bunları azaltmak çok güçleşecektir. Borçlanma alışkanlık haline gelince, bürokrasi dış istikrazı bütçe açığını kapatmakta gerekli bir unsur olarak görmeye başlar. Bu bağımlılık noktasına gelindiğinde, alacaklı ülkelerin "büyük devlet politikası" sürekli fon akışı açısından temel bir önem kazanır. Çoğu zaman, borçlu ülkelerin çıkardığı tahvilleri Avrupa ülkelerinin hükümetleri değil de büyük bankaların almış olmasına rağmen, iktisadî güç sık sık siyasî amaçlarla kullanılmıştır (Bu siyasî amaçlar yine iktisadî menfaatlere hizmet eder). Bu güç

sayesinde borçlu ülke ekonomi üzerindeki kontrolünü azaltmaya, ticaret ve özel sermaye hareketleri üzerindeki bütün engelleri kaldırmaya zorlanmıştır. Böylece bu tür zorlamalar ile ülkenin dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci genellikle hızlandırılır.[18]

Merkezî otorite kısa bir süre içinde yurtdışından alınan borçlara erişen anapara ve faiz ödemeleri için para bulmak zorunda olduğu gibi bu miktarın döviz eşdeğerini bulmaya da mecburdur. Demek ki, vergi gelirini arttırmak, güç olduğu kadar borç ödemelerini yapabilmek için yetersizdir de. Ayrıca, elde etmek istediği ek döviz miktarını da garantiye almalıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi iki amaç birbirleriyle çelişir; hükümetin vergi gelirini arttırabilmesi, ekonominin en çok vergilendirilebilen kesimi olan geleneksel sektörün muhafazasını gerektirir; oysa döviz kazanmak için ihracata yönelik tarımın yaygınlaşması lâzımdır. Bu ise vergi gelirini azaltır. Bürokrasinin ilk stratejisinde dış fonlar sadece daha fazla tüketim için kullanılmamıştır. Ayni zamanda, bu fonlar hükümet teşkilatını dünya ekonomisinin ihtiyaçlarına uyarlayacak siyasî-hukuki reform amacıyla da harcanmıştır. Eski borç ve faizlerin geri ödenmesine ayrılan miktarlar yeni dış borç miktarlarını aştığında bürokrasinin krizi şiddetlenmiş ve tüccar sınıfı yeni tavizler koparmıştır.

Borçların ödenmemesi iki ayrı sorun yaratabilir. İlk olarak, yeni borç bulmak gittikçe zorlaşır. Alacaklılar bu durumdan yararlanarak yeni borçları daha kötü şartlarla verirler. Yâni, borçlunun ödemek zorunda olduğu değer giderek yükselir.[19] Bu şekilde alınan borçlarla, borç gelir ödemeleri yıllık borçlanmaları çok daha çabuk aşar. İkincisi, alacaklı ülkeler borçların kötü yönetim nedeniyle ödenmediğini ileri sürerek borçlu ülkenin politikasını değiştirmek ve gelir kaynaklarını devralmak için siyasî baskı yaparlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu, alacaklıların

Düyun-ü Umumiye vasıtasıyle vergileri doğrudan toplamaları, böylece bürokrasinin vergi tabanının küçülmesiyle sonuçlandı.[20] Bu devralmanın mantıkî uzantısı mahallî bürokratların yerini kolonyal yönetimin alması olabilirdi; ancak bu, müstakbel sömürgecilerin herzaman isteyecekleri bir çözüm değildir. Ne var ki, bu yarı - kolonyal yönetim belirli gelir kaynaklarını tekeline aldığı ölçüde, hele bunlar arasında tütün tekeli gibi eskiden devlete ait işletmeler varsa, bürokratların ekonomiyi ve ödemeler dengesini kontrol etmek için sahip oldukları alternatifler azalacaktır.

Gittikçe büyüyen dış ödemeler sorununa, tüccar - bürokrat koalisyonunun sınırları içinde, ticaret üzerine kısıtlamalar koyarak çözüm bulunabilir. Tacirler, içinde bulundukları faaliyetin tabiati itibariyle yaygın kontrol mekanizmalarının bulunduğu bir iktisadî yapıya karşıdırlar. Bürokratlar ise halkı pazar ekonomisinin aşırılıklarından korumayı görev edinmiş devlet babanın temsilcisidirler. Kontrolların arttırılması esas itibariyle paternalist devlete dönüş yolunu hazırlar Büyüyen dış ödemeler dengesi sorunları artan kontrollarla birlikte dış ticaret hacmini daraltır. Bu, tacirlerin bir sınıf olarak iktisadî temellerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olmaları demektir. Bazı tacirler diğerlerinin iflas etmesinden kazanç elde edebilirlerse de, ticaret mutlak olarak daraldığı sürece, tüccar sınıfının mevcudiyetini ve siyasî statüsünü garantileyen iktisadî artık da küçülecek demektir. Bu ise siyasi dengeyi bürokrasi lehine değiştirecektir. Bu değişikliğin sürekliliği bürokratların ülkeyi dışarıya kapamayı ne ölçüde başardıklarına bağlıdır. Dünya ekonomisi de ayni zamanda gerileme içindeyse bürokratların kazanma şansı daha fazladır. Dünya ekonomisinin genişlediği bir aşamada ise böyle bir şans yok gibidir.

Yukarıda, birçok azgelişmiş ülkenin ekonomi po-

litiğinde görülebilen bir olguyu incelemeye çalıştım. Büyük ölçüde pre-kapitalist kalmış bir ülkenin çelişki dizileri ve bu çelişkilerin doğurduğu siyasi düzenlemeler Büyük Buhran veya Dünya Savaşı gibi olaylar çerçevesinde şekillenir. Fakat, bu çelişkiler pre-kapitalist ekonominin dünya ekonomisine tâbi periferi birimi olması sürecinde kaçınılmaz olarak ortaya çıkan sınıfsal sorunlardır.

Bu makale İngilizce olarak «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production» adıyla **Economy and Society** dergisinin 1976 Mayıs sayısında çıkmıştır.

N O T L A R

Bu makalenin müsveddelerini okup değerli yorumlarda bulunan Richard Roehle, Virginia Brown, Huricihan İslamoğlu ve Faruk Birtek'e müteşekkirim. Önerilerinin makalenin nihai biçimine katkısı büyüktür.

(1) Dünya Ekonomisi ve periferi kavramları Prof. Wallerstein'in eserinden türetilmiştir. (1974)

(2) Örneğin, **Sur Le Mode de Protuotion Asiatique** adlı derlelemeye bakılabilir. C.E.R.M. 1969) ATÜT literatürü ayni zamanda P. Anderson (1974) Not B. de de kapsanmıştır. Biz tanımımızda 'kapalı köy'ü değil 'hidrolik devlet'i vurguluyoruz.

(3) J. Chesnaux'nun C.E.R.M. (1969) deki denemesinden ATÜT'ün bir tür feodalizme dönüşmesi ihtimali ele alınmaktadır.

(4) Özellikle Balkanlardaki âyan ve Anadolu'da Karaosmanoğulları gibi eski aileler.

(5) İnalcık (1969 "Suleimqn the Lawpiver" da Osmanlı hukuk ideolojisi ele alınmıştır.

(6) Artığın doğrudan iktisadi temellükü açısından ATÜT ve kapitalist üretim tarzarlarının benzerliği için bkz. Balibar (1970), s. 219.

(7) Bu, daha önce bürokrasinin uzun mesafe ticaretindeki birikimi kontrol ettiğini söylemiş olmamızla çelişmez. Uzun

mesafe ticareti sistemin tamamlayıcı bir parçasıdır ve üretim ilişkilerini değiştirmez. Ticari tarım ise kaptalizmin pre-kapitalist toplumsal kuruluşa nüfuzunun bir ürünüdür.

(8) Burada, şehir imalat sektörünün nüfusla aynı hızda arttığı ve bu hızı sağlayabilecek bir birikim yapmasına izin verildiği varsayılıyor. Bu nedenle tüketilebilir artığın bölüşümüne bu kesimi dahil etmedik.

(9) Osmanlı İmparatorluğuna serbest ticaretin kabul ettirilmesi Anderson (1972) ve Köymen 1971 de anlatılmıştır.

(10) Örneğin Feis (1965) e bakılabilir.

(11) Kastettiğim sınırlama ihracat genişlemesinin muhtemel sınırı. Ticaret herhangi bir dönemde açık verebilir; ancak ihracat arzı esnekliğini kaybetmeden bu sınırlama etkin olmaz.

(12) Mısır'da bu politika Mehmet Ali döneminde izlendi; bkz. Al-Giritli (1966).

(13) Bu sorun başka bir bağlamda enine boyuna ele alınmıştır; bkz. Erlick (1960).

(14) Örneğin bkz. Lewis (1968), Bölüm XIII.

(15) Nprkse (1962)'deki uluslararası demonstrasyon etkisi bu tüketim kalıbını açıklıyor; s. 62-66.

(16) Osmanlı İmparatorluğunda II. Mahmut'un merkezileştirme teşebbüsleri feodalleşmiş bölgeleri Bab-ı Ali'nin kontrolu altına almayı amaçlıyoıdu; bkz. Lewis (1968).

(17) Afrika'daki sömürgeler gibi; bkz. Wolff (1974).

(18) Örneğin İttihat ve Terakki hükümetinin Avrupa başkentlerinde satmaya çalıştığı 1910 tahvilleri üzerindeki tartışmalara bakılabilir; Ahmad (1969).

(19) Osmanlı İmparatorluğu'nun 1970'deki ilk iflasından sonraki durum genellikle böyleydi; bkz. Blaisdell (1929).

(20) Osmanlı İmparatlrluğu'nun alacaklılarının kuıduğu Düyun-u Umumiye İdaresi devletin en emin gelirlerinden bir bölümüne elkoymuştu. Bkz. Blaisdell (1923).

K A Y N A K L A R

— Ahmad, Feroz (1969), Tbe **Young Turks: Tbe Committee of Union and Progress in Turkish Politisc; 1908-1914**, Oxford.

— Alavi, Hamza (1972), 'The-Stae in Post-Colonial Societies—Pakistan and Bangladesh' **NewLeft Review**, July-August.

— Al-Giritli, Ali (1966), 'The Sommercial, Industrial and Finan-

cial Policy of Mohammed Ali, C. Issawi (der.) The Economic History of the Middle East, Chicago.
— Amin, Samir (1974), Le Développement Inégal, Paris.
— Anderson, M.S. (1972), The Eastern Question, 1774-1923, London.
— Anderson, Perry (1974), Lineagos of the Absolutist State, London. New Left Books.
— Aymard, Maurice (1966), Venise, Raguse et le Commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siécle, Paris, S.E.V.P.-E.N. Balibar Etinn (1970), Reading Capital L. Althusser ile London New Left Books.
— Barkan Ömer Lürfi (1956), "Turkiye'de Servaj Var mı idi?', in Belleten, XX.
— Barkan, Ömer Lütfi (1975), 'The Price Revolution of the Sixteenth Century: A. Tufning Point in the Economic History of the Near East, International Journal of Middle East Studies, Januray.
— Blaisdell, Donald (1929), European Financial Control in the Ottoman Empire, New York.
— Braduel, Fernand (1973), The Mediterrenean and the Mediterrenean World in the Age of Philip II, New York.
-- C.R.E.M. (1969), Sur le 'Mode de Production Asiatique', Paris
— Clark, Edward C. (1974), 'The Ottoman Industrial Reolution', International Journal of Middle East Studies, January.
Davis, Ralph (1970), 'English Imports from the Middle East, 1580-1780', Mö A. Cook (der.) Studies in the Economic History of the Middle East, Oxford University Press.
— Earle, E.M. (1923), Turkey, the Great Powers and Bagdad Railway, New York.
— Emmnauel, Arghiri (1972), 'White Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism', New Lefi Review, May-June.
— Erlich, Alexander (1960), The Soviet Industrialization Debate, Harvard University Press.
— Feis, Herbert (1965), Europe, the World's Banker, New Haven.
— Gallegher J. and Robinson, R. (1953), 'The Imperialism of Free Trade', Economic History Review, IV: 1.
— Hymer, S. H. and Resnick, S. A. (1971), 'International Trade

and Uneven Development'. J. N. Bhagwati, R. W. Jones. R. A. Mundell, J. Vanek (der.) **Trade. Balance of Payments and Krowth,** Amsterdam.
— Imlah A.H. (1958), **Economic Elements in the Pax Britannice,** Harvard University Press.
— Inalcik, Halil (1960), 'Bursa and the Commerce oh the Levant' **Journal of the Economic and Social History of the** Orient, III: 2.
— Inalcik, Halil (1969), 'Capital Formation in the Ottoman Empire', **Journal of Economic History,** August.
— İnalcik, Halil (1969), 'Suleiman the Law Giver and Ottoman Law' **Archivium Ottomanicum,** I: 1.
— Kay, Geoffrey (1975), **Development and Underdevelopment. A. Marxist Analysis,** London.
— Köymen, Oya (1971), 'The Advent and Consequences of Free Trade in the Ottoman Empire', **Etudes Balkaniques,** 2.
— Landes, David (1958), **Bankers and Pasbas: International Finance and Economice Imperialism in Egypt,** New York.
— Lewis, Bernard (1968), **The Emergence of Modern Turkey,** Oxford University Press.
— Novichev A.D. (1966), 'The Development of Agriculture in Anatolia' in C. Issawi (der.) **The Economic History of the Middle East 1800-1914),** Chicago.
— Nurkse, Ragnar (1962), **Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries,** Oxford University Press.
— Resnick, Etephen A. (1970), 'The Decline of Rural Industry under Export Expansion: A Comparison among Burma, Phillippines, and Thailand, 1870-1938' in **Journal of Economic History,** March.
— Smilianskaya, I. M. (1966), 'Form Subsistence to Market Economy, 1850's' in C. Issawi (der.) **The Economic History of the Middle East, 1800-1914),** Chicago.
— Stoianovich, Traian (1953), 'Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600-1800', **Journal of Economic History,** XIII.
— Svoronos, N. G. (1956), **Le Commerce de Salonique au XVIIIe siécle, Paris.**
— Wallerntein, Immanuel (1974), **The Modern World System,** New York, Academic Press.
— Wolff, Richard (1974), **The Economics of Colonialism,** Yale University Press.

ONYEDİNCİ YÜZYIL FRANSA'SINDA KAPİTALİZME GEÇİŞ

Bu makalede kapitalizme geçişle ilgili bazı genel gözlemlerde bulunmayı amaçlıyorum. Bu bağlamda, Fransa örneğini muhtemel geçiş biçimlerinden birini göstermek için ele alacağım.

1. İlk gözlem: Geçiş süreci analizinin toplumsal kuruluş düzeyinde yapılması gerekir. Toplumsal formasyon, iki veya daha fazla üretim tarzının eklemlenmesidir; bu eklemlenmede tek bir üretim tarzı hakimdir. Bu nedenle tarihî soyutlama düzeyi feodal veya kapitalist üretim tarzları değil, feodal üretim tarzının hâkim olduğu feodal toplumsal kuruluş veya kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu kapitalist toplumsal kuruluştur. Hâkim olan bir tek üretim tarzının ögeleriyse de başka üretim tarzlarının ögeleri yapı içinde daima mevcut olacaklardır. Örneğin kapitalist toplumsal formasyonda Marx'ın 'gerçek kapitalizm' dediği yapı emek ve sermayenin örgütlenmesinde hâkim tarzsa da, bu, köylü tarımının, feodalleşmiş tarımın veya zanaatların mevcudiyetini engellemez. Aynı şekilde feodal toplumsal kuruluşta da feodal olmayan emek örgütlenme türleri bulunur.

İkinci gözlem: Bu açıdan bakıldığında "geçiş"le kastedilen toplumsal kuruluş içinde hâkimiyet kaymasıdır. Yani, feodal üretim tarzından kapitalist üretim

tarzına değil, feodal üretim tarzının hâkim olduğu bir toplumsal kuruluştan kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu bir toplumsal kuruluşa geçilir.

Üçüncü gözlem "hâkimiyet"in tanımlanmasıyla ilgili. Toplumsal kuruluşun bütününün kendini yeniden - üretimini denetleyen üretim tarzı hâkim tarzdır. Bu denetim sadece hâkim üretim tarzının diğerlerinden daha hızlı büyümesiyle gerçekleşmez; aynı zamanda diğer üretim tarzlarının iktisadî pratikleri de, hâkim tarzın ihtiyaçlarına hizmet etmeye başlarlar. Marx'ın terimleriyle, hâkim üretim tarzı bütün diğer tarzların içinde yaşadıkları (ether) sağlar. Örneğin, feodalizmden kapitalizme geçişin belli bir aşamasında ekonomi toplumsal formasyon içinde yeniden - üretimin çekici gücü olur. Varlıklarını sürdürebilen feodal toprak sahipleri feodalizme özgü emek örgütlenme biçimini devam ettirebilseler bile ticaret sermayesinin değerlenme devresine ve genel olarak sermaye birikimine dahil olurlar. Ancak, feodal emek örgütlenmesi, feodal üretim tarzının bir bütün olarak yeniden üretimine katkıda bulunan bir öge olma özelliğini kaybettiğinden, kapitalist üretim tarzının hâkimiyeti altındaki mümkün emek örgütlenme biçimlerinden sadece bir tanesidir.

Bu önermeler temelinde kapitalizme geçişin belli bir zaman alan bir süreç olduğunu ve kapitalist üretim tarzıyla önceden mevcut tarzlar arasındaki özgül etkileşimi içerdiğini ileri sürebiliriz. Bu etkileşimin somut tarihî düzeyde incelenmesi gerekiyorsa da, bir araştırma çerçevesi oluşturmak üzere bazı genel önermeler yapılabilir.

Birbiriyle etkileşime giren üretim tarzlarının bazı ögelerinin uzlaşması mümkün değilse de diğerlerinin eklemlenip eski biçimlerini muhafaza etmeleri ihtimali de vardır. Yani, feodal iktisadî pratiklerin sermayenin ihtiyaçlarına sadece biçimsel olarak tâbi olmaları da mümkündür. Prekapitalist emek sürecinin varlığı sermaye birkimini önlemez; ancak, böyle bir emek sü-

reci, 'gerçek kapitalist' sektöre değer transferi için bir aracı ortamın varlığını gerektirir. Bu aracılık değerin dolaşımı sırasında artıktan pay alan iki sermaye biçimi tarafından sağlanır: para sermayesi ve ticaret sermayesi. Demek ki, özgür tarihi duruma göre, sermayenin birikim potansiyeli sadece üretici sermayenin değerlenmesine değil para ve ticaret sermayelerinin sağladığı değer transferine de bağlı olabilir.

Bu açıdan bakarak, geçiş süreçlerinin sınıflandırılmasının mümkün olacağını söyleyeceğim. Bu kategorileştirme, somut tarihî eklemlenme örneklerinin sermayenin farklı bölümlerinin geçiş dönemindeki rolüne göre sınıflandırılabileceği önermesinden hareket ederek yapılabilir. Örneğin, periferi yapısının üstüne kapitalizmin binmesi öncelikle ticaret sermayesinin aracılığıyla gerçekleşir. Ticaret sermayesi pre-kapitalist kesimde yaratılan değeri kapitalist kesime transfer ettiğinden, kapitalist kesimin büyüme hızını belirler. Sadece İngiltere'de kapitalist üretim tarzının hâkimiyet kazanma sürecinde öncülüğü tarımdaki üretici sermaye yapmıştır. Bu nedenle de feodal ve kapitalist kesimler arasında aracılığa ihtiyaç olmamıştır. Fransa'da ise geçiş sırasında en önemli yeri para sermayesinin işgal ettiğini ileri süreceğim.

2. Fransa'da geçiş konjonktüründe para sermayesinin kazandığı önem merkezî otorite karşısındaki konumuyla ilgilidir. Devlet mekanizmalarından yararlanma yeteneği, para sermayesini pre-kapitalist değeri sermayenin hüküm sürdüğü alana aktarmakta başlıca aracı haline getirdi. Burada, mutlakiyetçi devletin (absolutist state) ve para sermayesine imtiyazlı konumunu veren sürecin anlatılması gerekiyor.

Mutlakiyetçi devlet hakkında söylenecek ilk şey kapitalizme geçiş dönemine özgü bir biçim olması. İkinci olarak, mutlakiyetçi devletin diğer kapitalist devlet biçimlerine göre iktisadî güçler karşısında daha fazla özerk olduğu söylenmeli. Bu özerklik iki şarta

bağlıdır: Sermayenin eskiden hâkim olan fraksiyonu toplam artıktan aldığı payın gittikçe azalmasıyla yüzeye çıkan bir statü kaybına uğramış olmalı; sermayenin güçlenen fraksiyonu ise artıktan aldığı payı arttırabilmek ve bu artışın kurumsal temelini atabilmek için devlet desteğine ihtiyaç duymalıdır. Bu ikinci şartın yerine getirilebilmesi, devletin ekonomideki diğer faaliyetlerden sermayenin bu fraksiyonunun güçlenmesine katkıda bulunmak üzere artık çekiyor olmasına bağlıdır. Demek ki devlet hem menfaatlerine hizmet ettiği sermaye fraksiyonunun artıktan daha fazla pay almasını temin eden bir iktisadi aktör olarak hareket eder, hem de siyasi - ideolojik fonksiyonları içinde bu tercihli sermayenin büyümesine en uygun ortamı hazırlar.

Devlet iktisadi aktör olarak artığın bir kısmını vergi biçiminde sağlama almak zorundadır. Sermayenin gerileyen ve güçlenen fraksiyonlarıyla ilişkisine ek olarak bu gelir toplama faaliyeti devleti vergi veren sınıflarla çatışmalı bir ilişki içine sokar. Fransa'da vergilendirilebilir gelirin kaynağı köylüler olduğundan, devlet bu artığı temellük ve transfer edebilmek için özellikle köylülerle çatışmaya girmişti. Ancak bunun kadar önemli olan bir başka çatışma da bu gelir üzerinde eskiden hak iddia etmiş olan, veya yeni hak iddiasında bulunan, asil toprak sahipleriyleydi. Fransa'da bu çatışma Fronde'da olduğu gibi aristokrat isyanları biçiminde ortaya çıktı.

Bu çifte çatışma devleti para sermayesiyle külfetli bir ittifak yapmaya zorladı. Burjuvazi içinde yeni bir finansçılar tabakası yaratılarak (üst düzeydeki vergi mültezimleri - Fermiers Générawx) ve eski asil sınıfın bu tabakaya girmesine imkân verilerek iki sonuç elde edildi. İlki devletin nisbeten etkin bir vergi toplama mekanizması kurarak köylülükle doğrudan ilişkiye girmekten kaçınabilmesi, ikincisi de çatışma yaratılması muhtemel sınıfların finansçılar sınıfına

veya noblesse de robe (titrlerini satın almış yeni asiller) statüsüne dahil edilerek yatıştırılmalarıydı. İki muhtemel çatışma kaynağı, eski asiller ve daha sonra ele alınacağı gibi, iktisaden gözden düşmüş tüccar (negociant) sınıfıydı. Bu şekilde Fransız mutlakiyetçi devleti vergi geliri üzerinde hak iddiasını para sermayesi burjuvazisine rehin etti. Köylü vergilendirilebilir gelir kaynağının asıl bölümünü oluşturduğu sürece, vergi toplamada aracılığı para sermayesi yaptı. Bu nedenle devlet, ticarî veya üretici sermayenin menfaatlerini desteklemek istemesine rağmen para sermayesine bağımlı bir konumda kaldı.

Yaptığımız mutlakiyetçi devlet tanımının kendi siyasî yapısından kaynaklanmadığı görülecektir. Burada amaç mutlakiyetçi devletin içinde bulunduğu ilişkilere göre bir tanım yaparak özgür bir geçiş konjonktürü içinde devletin yerini tesbit edebilmektir. Bu özgüllüğü gösteren toplumsal kuruluşun temel niteliği sermayenin herhangi bir fraksiyonun hegemonya kuramaması sonucu devlet mekanizmasının görülmedik bir özerkliğe sahip olmasıdır. Fransa'daki mutlakiyetçi devlet böyle bir ilişkiler ağının en anlamlı örneğidir. Yukarda anlatılan ilişki bütünü Fransa hariç onyedinci yüzyılda kapitalizmin hâkim üretim tarzı olduğu devletlerin hiçbirinde oluşmamıştır. İngiltere'de iç savaştan sonra müdaheleci olmayan, mutedil bir devlet oluştu ve sermayenin hâkim fraksiyonunun, tarım kapitalistlerinin hegemonyası altına girdi. Hollanda'da ticaret burjuvazisi devleti kontrolda o kadar başarılı olmuştu ki, oluşan ortam üretici sermayenin oluşmasına çok az imkân verdi. Sonradan dünya ekonomisinin periferisi olacak ülkelerde ise mutlakiyetçilik 20. yüzyılda dirildi. Savaş ve kriz dönemlerinde dünya ekonomisi gerilediğinde periferideki devletler ticaret sermayesinden nisbî özerklik kazanıp aynen Richelieu ve Colbert'in imalat sanayiini ve büyük ticareti desteklemiş oldukları gibi, yeni gelişen sanayi-

cilerin çıkarlarını destekledikler. Devletçilik, devlet sosyalizmi, colbertçilik ve benzer doktrinlere, yükselen bir burjuvazinin hizmetinde güçlü bir devletin ideolojik temellerini oluşturmak isteyen periferi teorisyenlerinin gösterdikleri ilgiyi, bu diriliş açıklar.

3. "17. yüzyılın genel krizi" sermayenin farklılaşmış fraksiyonlarının özel tarihlerini açıklamaktan uzak bir genellik içinde sunuluyor. Ben bu dönüşüm krizinin öncelikle feodal üretim tarzıyla en çok eklemlenmiş sermayeyi, yani loncalarla ve malikânelerde yaratılan artıkla bağıntılı bir faaliyet gösteren ticaret sermayesini etkilediğini önereceğim.

Feodalizmin çatlakları arasında gelişen ticaret sermayesinin Avrupa ekonomisi çapında, genel bir krize girmiş olması mümkün. Ancak, daha yeni sermaye biçimleri bu krizi yaşamadılar. Tam tersine, kapitalist tarım ve kapitalist imalât gelişiyor ve en önemlisi, büyüyen kapitalist ekonomiyle bağıntılı ticari girişimlerin gelişme şansı artıyordu. Yeni faaliyet alanlarına geçişte başarılı olan sermayeler krizi atlattılar, hattâ kârlı çıktılar. İngiltere'de tacirler loncaları bırakıp evlere iş verme (putting - put) uygulamasını başlattılar. Hollanda'da uzun mesafe ticareti sermayenin değerlenme sürecinde imtiyazlı bir alan olarak ortaya çıktı. Fransa'da ise krizden muzdarip ticaret burjuvazisi ne büyük ticarete geçebildi ne de kendi başına gelişen tarım kapitalizmi veya proto-endüstri sermayesiyle ilişki kurabildi. Bunu yerine düşük kâr hadelerine razı olarak bir kriz yaşadılar ve birikim hızları yavaşladı. İçlerinde daha müteşebbis olanları talihlerini devlete bağlayıp köylülerle hazine arasında aracı rolünü benimsediler. Bu şekilde kullanılan para sermayesinin kâr oranı ticaret sermayesininkinden çok daha yüksekti. 17. yüzyılda kapitalist üretim tarzının hâkim duruma geçtiği bu üç ülkenin yollarının bu şekilde ayrılmış olması sonraki gelişmelerini ve sanayi kapitalizminin daha ileri aşamaların-

daki şekillenmelerini büyük ölçüde açıklar.

4. Yukarda kâr oranı üstünlüğünün sermayenin bir fraksiyonunun hâkimiyetine ölçüt olarak alınabileceği imâ edildi. 17. yüzyılda eski dönemde ticaret yapan burjuvazinin işlerini tasfiye ederek sermayelerini rant getiren bir makama (ofis) yatırdıklarını veya devletle başka bir tür kredi ilişkisine girdiklerini biliyoruz.* Bu yaygın olguyu statü peşinde koşma veya devletin burjuvaziyi zayıflatması olarak yorumlamak yanıltıcı olacaktır. Şüphesiz sözkonusu olan daha önce bahsettiğimiz bir faktördür: eski dönemlerin kapitalist faaliyetleri artık alışıldığı kadar kârlı değildi. Fransa'da 17. yüzyıl krizi 16. yüzyılda tırmanan fiyatlarla beraber yüksek kâr oranları elde eden ticaret burjuvazisini sarstı. Colbert'in ailesi bile bu talih değişmesine boyun eğip sermayenin güçlenen fraksiyonuna, para sermayesi safına geçmişti. Yüzyılın başında büyük ticaretle uğraşırken «aile» 17. yüzyılın ilk otuz yılı içinde, geleceklerini tayin edecek olan bir faaliyete, malî işler sahasına geçti.[1] Yüzyılın başından itibaren devlete borç vermek tüm Fransa'nm iktisadî hayatında en çekici sahaydı.

Ancak, mutlakiyetçi devlet başlangıçta para sermayesinin ekonominin gelişme tarzına biçim verecek bir hâkimiyet kurmasını önleyebildi. Para sermayesi, en yüksek kâr oranı elde ediyor olmasma rağmen, devlet kaynakları büyük ticaret ve kapitalist imalât lehine kullanıldığından, hegemonyasını kuramadı. Richelieuv. Mazarin ve Colbert zamanındaki devlet, para sermayesi burjuvazisine karşı koyabilecek kadar güçlüydü. Devlet borçları düzenli olarak inkâr edilip, siliniyordu. Bu bağlamda en meşhur darbe, finansçılar Mazarin zamanında bağımsız bir güce eriştiklerinde Fouquet kliniği alaşağı etmek için yeni bakan Colbert

* Makam satın almak belli bir ana para yatırıp sonra maaş toplamak şeklinde oluyordu. Yani, her makamın getirdiği statü, hem de bir çeşit tahvil satın alınıyordu.

ve kral tarafından tezgâhlanmıştı. Feuquet'nin önemli miktardaki serveti XIV Louis'nin hazinesine aktarıldı. Colbert'in ölümünden sonra finans kliğinin iktidarına karşı böyle başarılı mücadelelere kolay rastlanmaz.

Hollanda savaşlarından sonra bütçe ihtiyaçlarının artması finansçıların nisbî konumlarını güçlendirdi. Artık para sermayesinin devlet üzerindeki hâkimiyetinden bahsetmek mümkündü. Bu hâkimiyetin sonuçlarından biri Fransız devletine artık mutlakiyetçi denemeyeceğidir. Colbert'in ölümü, devlet sermayenin hâkim fraksiyonu karşısında nisbî hegemonyasını muhafaza edemediğinden ve Richelieu ve Colbert'in yapmış olduğu gibi sermayenin diğer fraksiyonlarını artık desteklemek istemediğinden, mutlakiyetçi devletin sona erdiğini haber verir.

5. Mutlakiyetçi devletin burjuvazinin çeşitli fraksiyonlarıyla girdiği ittifaklar ve çatışmaları anlatırken krizin asıl kurbanı olan feodal ticaret sermayesi ve sonradan devleti ele geçiren para sermayesini ele aldım. Ayrıca sermayenin her iki fraksiyonundan hiçbirinin ekonominin işleyişini gerçek kapitalist üretim ilişkileri yönünde etkilemediklerini söyledim. Şimdi diğer sermaye biçimlerine ve bunların devletle ilişkilerine bakacağım.

İki gözlemle yola yola çıkmak istiyorum. Bunlardan ilki Fransız Devrimi'nin yeni bir burjuvazinin eski bir burjuvaziye karşı mücadelesinin son adımı olduğudur. Bu eski burjuvazi öncelikle para sermayesinin yanısıra devletle sıkı ilişkisi olan diğer sermaye fraksiyonlarını da temsil ediyordu. Yeni üretici sermaye burjuvazisinin kökenleri ise 17. yüzyıla kadar uzanır. Lublinskaya'nın da ileri sürdüğü gibi 17. yüzyıl Fransa'sında kapitalist üretimin gelişmesi krizin genel bir nitelik taşıdığına ilişkin gerekçesiz inançtan dolayı ihmal edilmiş bir araştırma alanıdır.[2] İmalât sektörü ve belirli tarım bölgelerinde kapitalist ilişkilerin ve bi-

rikimin aynı zamanda gerçekleşmesi ancak krizin farklılaşmış etkisi dikkate alındığında anlaşılabilir. Bu açıdan bakıldığında Devrim kapitalizmi zaten hâkim hale getirmiş olan iktisadî gelişmelere siyasî anlamını veren bir olay olarak görülebilir.

İkinci gözlem daha teorik nitelikte. Bu, kapitalizme özerk geçişin özel durumuyla ilgili bir gözlem. Pre-kapitalist toplumsal kuruluşta ticaret sermayesinin nüfuzuyla kapitalizme geçişin gerçekleştiği durumlardan farklı olarak, kapitalizme özerk geçiş, sermayenin bütün fraksiyonlarının ve biçimlerinin filizlenmesini gerektirir Periferinin dış dinamikle dönüşümü Marx'ın devrimci olmayan yol dediği, tacirlerin üretici üzerindeki hakimiyetine bir örnektir. İç dinamikle geçişte ise, üreticinin tüccara dönüşmesi, yani kapitalizmin bir üretim tabanından gelişmesi, devrimci olmayan dönüşümlerle birarada bulunur. Gerçek kapitalist üretim ilişkilerinin, ticaret sermayesinin geleneksel emek süreçleri üzerindeki biçimsel hâkimiyetiyle bir arada gelişmesini mümkün kılan da özerk geçişin bu bileşik niteliğidir. Zamanla, yeni ilişkiler ve dolayısıyla üretici sermaye, daha yüksek kâr oranları ve daha çok birikim imkânı sağladıklarından, hâkimiyetlerini kurarlar. Periferide ise tam tersine, üretici sermaye dünya ekonomisindeki hâkimiyetini uluslararasılaştırdığı ölçüde, hakim olabilir.

6. Her iki geçiş türünde de eskiden hâkim olan üretim tarzının yeni sermaye biçimleriyle eklemlendiği görülür. 17. yüzyıl Fransa'sında geçiş dönemine özelliğini veren özgür eklemlenmeleri inceleyebilmek için sermaye fraksiyonlarını tek tek ele alacağız. Para sermayesinin kendi başına ekonomide mevcut pre-kapitalist ilişkileri çözmeye girişmediğini daha önce ileri sürmüştük. Para sermayesi $P-P^{I}$ süreciyle, makam satınalanlar da yıllık kirayla ilgileniyorlardı. Bu bakımdan mültezimler ve devlete kredi veren diğer gruplar farklı değildi. Ancak, para sermayesi tarımda ya-

ratılan değerin dolaşımı açısından önemli bir işlev görüyordu. Bu değer daha sonra kapitalist imalât sanayiine ve deniz-aşırı ticarete aktarılıyordu. Finansçıların elinde biriken fonlar ise, lüks imalât için pazar oluşturmaları dışında, kapitalist kesimin gelişmesine pek yardımcı olmuyorlardı.

7. Tarımda Sermaye Eski Rejim sırasında ve özellikle 17. yüzyılda tarımın nasıl bir gelişme gösterdiği temel bir önem taşır. Bu önem, Fransa'nın Devrim öncesindeki feodal niteliğine ilişkin iddiaların zorunlu olarak feodal ekonominin devamı varsayımına dayanmasıyla ilgilidir. Daha özelde, senyörlere (toprak sahiplerine) ödenen kiranın mevcudiyeti, feodal ilişkilerin devamının yeterli kanıtı olarak gösterilir. 17. yüzyıla gelindiğinde, emek rantı ve (ortakçılık dışında) ayni rant ortadan hemen hemen kaybolmuş ve senyörlere karşı yükümlülükler para-rant biçiminde yerine getirilmeye başlanmıştı. 17. yüzyılda kapitalist çiftçiliğin de geliştiği, Bloch'un deyişiyle, "büyük mülkün eski itibarını kazandığı" görüldü.[3] Fransa'da, toprak sahibi-yöneticinin işlettiği büyük mülk İngiltere'de olduğundan çok daha az yaygındı. Yine de belirli bölgelerde, "hayvancılık, özellikle koyun yetiştiriciliği gibi alanlarda"[4], Bretagne gibi bölgelerde tahıl üretiminde, büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğin ağırlıklı bir önemi vardı.[5] Bu çiftlikler senyörlerin ticarî fırsatlar karşısında harekete geçmelerinin bir ürünüydüler ve "demesnenin yeniden kurulmasıyla sonuçlandılar".[6] Bu yeniden kuruluş, lordlar ya da müstakbel kapitalist çiftçilerin dolambaçlı taktiklerle köylüyü topraktan mahrum bıraktıkları uzun bir süreç sonucu başarıldı. İngiltere'deki çevirme hareketi bundan çok daha hızlı gerçekleşmiş ve çok daha az engelle karşılaşmıştı. Bu konuda İngiltere ve Fransa arasındaki fark öğreticidir. Bu farkı kimileri pazarın etkisinin farklılığıyla açıklarlar. Bu görüşe göre İngiltere'deki ticarileşmenin daha yaygın ölçekte olması

pazara yönelik çiftliklerin daha çok gelişmesiyle sonuçlanmıştır. Bu görüş ticari fırsatları dış bir faktör olarak ele aldığı, pazar için üretimin kapitalist üretim ilişkilerini gerektirdiğini varsaydığı gibi, pazar etkisinden önceki kırsal yapılar arasındaki farkı da gözden kaçırır. Brenner kırsal yapılardaki farkların pazarın etkisini de değiştirdiğini söyleyerek bu görüşü eleştirmiştir.[7] Yine de Fransa ve İngiltere'nin ayırdedici farklarının, Fransa'daki mutlakiyetçi devletin vergi geliri açısından küçük köylü mülkiyetine bağlı olduğu yönündeki Brenner tezinin yeniden formüle edilmesi gerekir. Fransa'da kapitalist çiftlikler kurma teşebbüsünde bulunan toprak sahiplerinin İngiliz toprak sahiplerinin ellerindeki siyasî ve hukukî imkânlara sahip olmadıkları ve bu nedenle onlar kadar etkin olamadıkları açıktır. Bu fark iki ülkedeki feodal toplumsal formasyonların farklılığıyla açıklanabilir: Fransız köylüleri toprak üzerindeki haklarını daha etkin biçimde koruyabilmişlerdir.[8] Bu siyasî sonuç, devletin köylü mülkiyetini koruma ve destekleme yönündeki zımnî niyetinden çok, tarımcı kapitalistlerin hiçbir Fransız devletine hâkim olamamalarıyla açıklanabilir.

Fransız toprak sahipleri İngiltere'deki kapitalist çiftçi tipine hiç benzemiyorlardı: kökenleri ticarete ya da şehire dayanıyordu. Tarımı sermayelerine kira biçiminde güvenli bir getiri sağlayabilecek bir alternatif yatırım olarak görüyorladı. Yani, ilgilendikleri tarım işçilerinden artı değer çıkarmak değil P-P' süreciydi. Sonuçta, mutlakiyetçi dönem sırasında, tarımdaki dolaysız üreticinin hakları daha da güçlendi. 17. yüzyılda tarımdaki işletmelerin çoğunluğu senyörlere para-rant ödeyen köylü çiftlikleri olarak kaldı.

Tarımdaki üretim ilişkilerine sadece toprak rantının biçimsel niteliğine bakarak feodal veya kapitalist denemeyeceğinin vurgulanması gerek. Aynı para rantı biçimi farklı tanımlara sahip yapılarla eklemlen-

miş olabilir. Yine de kapitalist olmayan tarım sektöründeki somut ilişkilerle ilgili bazı önermeler yapılabilir.

İlk önerme kapitalist toprak rantını tanımlayan üç sınıflı -ücretli işçi, kapitalist kiracı, ve toprak sahibi- klâsik durumundan uzak olduğumuz açık. Bunun yerine, köylü üretici ve toprak üzerindeki hakkı kira almakla sınırlanmış olan toprak sahibi vardır. Kiranın makla sınırlanmış olan toprak sahibi vardır. Kiranın içerdiği iktisadî artık, ücretli emeğin ürettiği artı değer değil, köylü artığıdır

İkinci önerme: daha önce de bahsetmiş olduğumuz gibi 17. yüzyılda Fransa'da senyör haklarının satın alınması burjuvazi için alternatif bir yatırım olarak gelişmişti. Kira getirisine para sermayesinin kârı olarak bakılıyordu. Böyle bir durumda toprak fiyatı kesinlikle belirli kurallar altında oluşur. Toprak fiyatı, para sermayesinin carî kâr oranı temel alınarak, bugünkü değer hesabıyla (kapitalizasyon) bulunur. Toprak (veya topraktan kira toplama hakkı) bir muhasebe işlemiyle fiyatı hesaplanabilen alınır - satılır bir meta olur.

Köylü işletmesinden toprak sahibine aktarılan artığın kullanımı üzerine de bir yorum yapmak mümkün. Feodal toprak sahibinden farklı olarak 17. yüzyıl Fransa'sındaki senyörün topraklarının bulunduğu yerde oturmadan gelirini kapitalist imalâthanelerde üretilen malları satın almak için harcaması daha muhtemeldi. Köylü üretiminden çekilen artık tarımdaki üretim ilişkilerini yeniden üretmek yerine senyör ekonomisini kapitalizmle eklemleyen unsurlardan biri oldu. Böylece tarım sektörü bir bütün olarak hem sermaye muhasebesi hem de metaların dolaşımı yoluyla kapitalizmle eklemlendi. Bu şekilde sermayenin tarım dışında birikimi ve değerlenmesi kısmen köylü ekonomisinden artık transferi ve bu artığın büyüyen kapitalist kesim tarafından temellüküyle gelişti.

8. Ticaretteki Sermaye Ticaret sermayesinin iki ayrı kategoride ele alınması gerekir. 16. yüzyılda feodal ekonomiye bir ek olarak sermayesini geliştiren tüccar burjuvazisi 17 yüzyılda gücünü nisbeten kaybetti. Yeni keşfedilmiş deniz - aşırı bölgelerle uzun mesafe ticareti yapan ticaret sermayesi ise devletin vesayeti altında gelişti. Yeni kurulacak deniz - aşırı ticaret şirketleri için para burjuvazisinden tasarrufları toplandı; aynı zamanda kral ve saray efradı bu şirketlerin hisselerinden aldılar. Zararların devlet tarafından sigortalanıp üstlenilmesi, kârların ise özel sermaye birikimini hızlandırmasıyla ticaret sermayesi desteklendi.[9] Richelieu'nün şirketlerinin hepsinin, Colbert'inkilerinin ise çoğunun birer başarısızlık örneği olarak görülmesi önemli değildi. Colbert merkantilist ideolojiye maddî görünümünü verdi ve zaman içinde Fransa'nın dünya ekonomisi içinde oynayacağı rolün modelini çizdi. Bu rol aynı zamanda Fransız ticaret sermayesinin dünyadaki konumunu belirleyecekti. Merkantilist doktrine uygun olarak, Colbert, Fransa'yı hesaplarında tek bir birim olarak görüyordu. Fransa'nın iktisadî varlığı uluslararası pazarla ilişkilerine göre değer kazanacak veya kaybedecekti. Hollanda'lı tacirlere Bordeaux'da ticaret izni vermek bu ticaretten bazı Bordeaux'luların kâr etmeleri sonucunu verse de, yabancı tacirler Fransız ticaretini kontrol ediyor olacaklarından Fransa bir bütün olarak kaybedecekti. "Tacirler... kamu yararına bakmadan sadece kendi menfaatlerini düşünürler» diye yazıyordu Colbert.[10] Devletin merkantilist plânlarıyla tacirleri uzlaştırmaya teşebbüs ederek, sonuçta burjuvaziyi daha fazla bir değer birikiminden yararlandırmayı düşünüyordu. Özellikle eşitsiz mübadelenin açıkça görüldüğü sömürgelerde, ticaret hacmini arttırarak İngiliz ve Hollandalıların yerini almak mümkün görülüyordu. Colbert'in merkantilizmi özel birikim mekanizmasını doğru bir biçimde görüyordu; bu mekanizma küçük tacirler

"bugünle yarın arasında yaşayıp hemen elde edebilecekleri kârdan başka birşey görmüyorlardı».[11] İngiliz ve Hollanda tarzı ticaret şirketlerinin kurulmasını engelleyen bu dar görüşlülük, Fransız tacirlerinin bireysel veya ulusal kusurlarından kaynaklanmıyordu. Fransız tacirleri 17. yüzyılda kompradorumsu bir gelişme gösterdiler. Hollanda'lılar ve İngiliz'ler kendi ticaret filolarını önceden kurmuşlar ve yeni açılmış kârlı ticaret yollarını tekellerine alabilmişlerdi. Aynı imkânlara sahip olmayan Fransız tacirleri mahallî ticaretle uğraşmakla yetiniyorlardı. Bu örgütlenme biçimi zamanla kemikleşerek Fransız tacirleriyle birlikte Fransa'yı da dünya ekonomisi içinde ikincil bir konuma düşürdü. Merkantilizm, hâlinden memnun bir tüccar sınıfının bile, bir bütün olarak ekonomiye zararlı olabileceğini gösteren kavramları başarıyla sağlamıştır. Mutlakiyetçi devletin özerkliği, kısa dönem kârını maksimize eden bir tüccar sınıfı ile özel birikimin uzun vâdeli menfaatleri arasındaki çatışmaya merkezî devletin uzun vadeli menfaatler lehine müdahale etme isteğini gösterir.

9. İmalâttaki Sermaye Eski Rejim'in siyasi - hukukî çerçevesini kısıtlayıcı bulan 18. yüzyılın yeni burjuvaları, hem kırsal kesim sanayicileri, hem de İngiltere örneğindeki gibi sanayiciye dönüşen eski toprak sahiplerinden oluşuyordu. 18. yüzyılda Fransız imalât sektörünün önemli ölçüde büyümesi bu yeni burjuvazinin eseridir.[12]

Kırsal kesim sanayicilerinin kökenleri 17. yüzyılın en serbest ve en hızlı büyüyen faaliyet sahası olan 'dağınık' kırsal imalâtta bulunabilir. Kırsal sanayi belki bölgelerde yoğunlaşarak gelişiyordu. Boissonade, Vernandois bölgesinin 325 köyündeki 100.000 işçinin geçiminin 50 tüccara bağlı olduğunu söylüyor.[13] Colbert'in korporatif düzenlemelerinden kaçan bu tacirler, hâlâ toprağa bağlı olan köylülerin düşük ücret düzeylerinden yararlandılar. 18. yüzyılda bu kırsal

sanayi gerçek kapitalist emek sürecinin yeraldığı kapitalist imalâta geçebildi.

17. yüzyılda saray için üretim yapan imalâtta ücretli emek zaten istihdam ediliyordu; özel sermaye yaptığı şehir imalâtının bir bölümünde de ücretli işçi çalıştırmaktaydı. Şehirdeki özel sermaye, merkantilist şemaya uygun düştüğü ölçüde, devletten tekel imtiyazı ve subvansiyon alabiliyordu. Mutlakiyetçi devletin himayeci politikaları bu imalât sektörünün 17. yüzyılın ilk yarısındaki krizi atlatmasına yardımcı oldu.

Mutlakiyetçi devlet üretici sermayenin menfaatlerini iki şekilde destekliyordu, ücretleri düşük tutarak ve emek hareketliliğini kısıtlayarak sömürü oranını yükseltmeye yönelik tedbirlerle; ve rekabeti kontrol ederek güvenli pazarlar yaratmayı amaçlayan politikalarla. Bu teşviklerden sadece saray için imalât yapan kesim değil, ticaret sermayesinin örgütlediği kırsal endüstri hariç, bütün imalât sanayii yararlanıyordu. Mutlakiyetçi devletin ayırdedici niteliklerinden biri üretici sermayeyi destekleme görevini üstlenmesiydi.

17. yüzyılın teşvik ve himaye edilen manüfaktürleri, sarayın kontrolu dışında büyüyen ve gelişen sanayi sektörü karşısında cılız kaldılar. Korumalı bir ortamda beslenen bu kesimin büyüme hızı yeni asilzade sınıfının gelişme hızıyla aynıydı. Üretici sermayenin hâkimiyetini getiren ise, daha büyük bir pazarın talebini karşılayan ve imalât kesimindeki işbölümünü devrimci bir dönüşüme uğratan himayesiz sektör oldu.

10. Lublinskaya "mutlakiyetçi hükümetin kendi insiyatifiyle çok az şey yaptığını, alınan tedbirlerin hemen her zaman (ve bazen ısrarla) pek sessiz ve insiyatifsiz sayılamayacak olan Fransız burjuvazisi tarafından önerildiğini"[14] ileri sürüyor. Lublinskaya'nın bu savı kanıtlayabildiğini sanmıyorum. Üstelik, bu mutlakiyetçi devletin sınıf niteliğini anlamak için ge-

rekli bir nokta da değil. Mutlakiyetçi devletin politikalarının sermayenin nesnel menafatleriyle uyuştuğunu söylemek sanırım yeterli olacaktır. Böyle bir tezin nasıl savunulacağını burada anahatlarıyla göstermeye çalıştım.

Mutlakiyetçi devletin feodal niteliğini kanıtlama çabalarında carî temellük tarzına ve gelirlerin kullanım biçimine bakmadan ünvan sahipleri asilleri feodalizmle özdeş tutan 'kökensel' (genealogic) bir eğilime sık sık rastlanır. Mutlakiyetçilik aristokrasik imtiyazları muhafaza eder ve destekler görünse de değişmiş bir yapıda bulunan asillerin eski artık çekme ilişkileri içinde yeraldıkları söylenemez. Tarımda büyük çiftçilerin ve proleteryanın oluşması kapitalizme geçiş yollarının sadece bir tanesidir. Malikânelerin çözülmesi sonucu köylü mülkiyetinin ortaya çıkması, özellikle böyle bir köylü tarımı tarım dışında büyüyen bir kapitalist sektörle daha kolay eklemlenebilenebileceğinden, kapitalizmin gelişmesine genel olarak bir engel oluşturmaz. İngiltere örneğinde, kapitalizm ve ücretli emek tarımda gelişti; Fransa örneğinde ise tarım para sermayesinin hakimiyeti altına girerken, üretici sermaye olgunlaşma imkânını imalât kesiminde buldu.

Bize göre, 18. yüzyıl, burjuvazinin hâkim fraksiyonu olan finansçılarla gittikçe keskinleşen bir çatışmaya giren Fransız üretici sermayesinin ilerdeki hâkimiyetinin habercisidir. Bu çatışmanın ideolojik görünümü Fizyokratların yazılarında bulunabilir. Fizyokratlar değerin sadece üretici faaliyetle yaratıldığını ileri sürerek finansçıların devlet maliyesindeki hâkimiyetini sarsacak tek bir vergiyi (**impot unique**) savunuyorlardı. Mirabeau'nun vergi üzerine bir broşürü nedeniyle hapsedilmesi, Devrim'in ilk kurbanlarından bir çoğunun büyük mültezimlerden (**fermiers generaux**) olmaları tesadüf değildir. Devrim, para serma-

yesinin hâkim olduğu geçiş dönemini sona erdirerek, üretici sermayenin siyasî hâkimiyetini kurdu. İktisat düzeyinde gerçekleşmiş bir geçişi politik düzeyde tescil etti.

Bu makale Ekim 1976'da Bellagio'da bir konferans'ta tebliğ olarak sunulmuştur.

N O T L A R

(1) D. Dessert ve J-L. Journet, «Le Lobby Colbert: un royaume ou une affaire de famille», **Annales E.S.C.**, Decembre 1975, s. 1304.

(2) A. D. Lublinskaya, «The contemporary bourgeois conception of absolute monarchy», **Economy and Society**, I. 1, passim.

(3) M. Bloch, **French Rural History**, Berkeley: U.C. Press, 1966, s. 149.

(4) K. Marx, **Capital** cilt III, s. 801.

(5) Bloch op. cit. s. 133.

(6) Ibid. s. 135.

(7) R. Brenner, «Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe», **Past and Present**, no. 70.

(8) Bloch op. cit. passim, aynı zaman da I. Wallerstein, **The Modern World-System**, New York: Academic Press, 1974, p. 231.

(9) C. W Cole **Colbert and a Century of French Mercantilism**, Hamden, 1964, cilt I, bölüm 7.

(10) Ibid. s. 135.

(11) Ibid.

(12) Bk. P. Leon, «L'industrialisation en France tant que factuer de croissance économique du debut du XVIII siecle a nos jours», **First International Conference of Economic History**, Paris: Mouton, 1960.

(13) P Boissonade, **Colbert, le trionphe de l'étatisme, la fondation de la suprematie industrielle de la France, la dictature du travail**, Paris, 1934, s. 281.

(14) A. D. Lublinskaya, **French Absolutism: The Crucial Phase 1620-1629**, Cambridga, 1968, p. 35.

KAPİTALİZM VE SANAYİLEŞME

I GİRİŞ

İktisat tarihçileri bir yapının doğası üzerinde görüşlerini belirtirlerken, ister istemez, konunun özgüllüğü dışına da taşarlar. Tarihsel olaylar böylece zaman ve mekân sınırlamalarının ötesinde biçimlenip, "aşama kuramı" (tarihsel gelişmenin birbirini izleyen aşamalarla gerçekleşeceği savı) düzeyinde bir soyutlamanın temel taşları haline gelirler. Ülkelerin kendilerine özgü tarihlerinden yola çıkarak yapılan soyutlamalar, benzer diğer soyutlamalarla kıyaslanır, benzer roller oynadığı tahmin edilen kilit değişkenler, bu değişkenlerin bileşimleri ve değişimleri tek tek saptanır. Bu noktada, soyutlama sonucu elde edilen örüntülerin alçak gönüllü bir rolü vardır: karşılaştırmalı anlatımı kolaylaştırırlar ve benzer olayların anlaşılmasına yardımcı oldukları sürece değerli bir yöntem oluştururlar. Ancak, belirli sınırlar içinde tutulduğu müddetçe herhangi bir sakıncası olmayan bu yöntem, iki yöne genişletildiği takdirde, katkısı tartışılacak bir şekle girer. İlk sorun bir tümevarım sorunudur. Belirli bir dizi olay ve gözleme dayanılarak oluşturulan model açıklayıcı görüldüğü zaman, bu modelden elde edilen sonuçları zaman ve mekân içinde evrenselleştirme eğilimi doğar. İkincisi, yeterli gerekçe olmadan betimlemeden teoriye geçiş sorunudur. Betimleme, doğası gereği tam (eksiksiz) olamıyacağı için ve kıyaslama amacıyla alandaki ögeler bilinçli bir elemeye ta-

bi tutuldukları için, tarif edilen olguların belirleyici olmama ihtimali vardır. Yani, betimlenen olgular aslında dışarda bırakılmış bazı değişkenler tarafından belirleniyor olabilirler. Bu yüzden de gerçek bir anlatımın değişkenlerini başka bir yerde ve hatta bambaşka bir bilim dalının çerçevesi içinde, bulması gerekebilir. Örneğin, her ülkenin bir "take-off" dönemi geçirmiş olmasının bilinmesi (ve bu sürecin görünür boyutlarının anlatımı) bizi bu oluşumun nedenleri ve nasılları konusunda bir sonuca yaklaştırmaya yetmez. Başka bir şekilde söylersek, anlatımda ve özellikle tipoloji kurmada önemli olan nokta, seçilen değişkenlerin özerklik derecesidir. Bir teorinin de öndeyi kaabiliyeti bağımsız olarak görülen değişkenlerin doğru seçilmişliğine ve tanımlanabilirliğine bağlıdır. Yâni, etkin öndeyi ancak, eğer bağımsız-değişkenler kendilerine bağlı olarak ortaya çıkan diğer olgu ve faktörlerin yarattığı bileşkelerden iyice ayrıştırılabiliyorlar ise, çabanın tek ürünü olmaktan öte gidemez.

II. ROSTOW ve GERSCHENKRON

Önce, klâsik iktisat tarihinin en meşhur ürünü olan Rostow'un aşama teorisine bir bakalım. (Rostow, 1971). Rostow'un teorisine gösterilen ilk akademik tepkiler, kullanılan metodolijiyi sorgulamadı; bunun yerine, belirli ülkelerin "take-off" dönemlerinden bahsederken ileri sürdüğü fazlasıyla kesin hipotezler eleştirildi. Eleştiriler, dönemlerin birinden diğerine geçerken söz konusu edilen "sıçrama" (veya süreksizlik) olgusuna yöneltilmiş ve böylece ekonomi tarihçileri arasında, Ashton'un "endüstri devrimi" terimini ortaya ilk atışından bu yana süregelen "kesintisiz-evrimsel" ve "kesintili - sıçramalı" ekonomik değişim tezleri aradaki tartışmaları yeniden alevlendirmişti. Başlangıç ve bitiş tarihleri saptanabilecek derecede belirgin bir süreksizlik gösteren bir "take-off" dönemi fikri, her türlü "devrim", "evrim", "sıçrama", "atlama" gibi kelimeleri araştırıcı ve yaratıcı lügâtının standart araçları haline getirmiş bir disiplinde yadırganmamalıdır.

Akademik iktisatçıların yaptıkları eleştirilerin büyük kısmı Rostow'un sorunsalını hedef almıyordu. Nitekim bu sorunsal geçerli kabul edildiği ve Rostow'un kendi terminolojisi kullanıldığı sürece, önemli bir eleştiri bahis konusu olamazdı. Asıl saldırılar yukarıda sözü edilen örtük uzantılar nedeniyle Rostow'un anlatımına karşı olanlardan, yani yetersiz verilere dayanarak evrenselleştirmeyi ve teori oluşturmayı eleştirenlerden geliyordu.

Herhangi bir değişim süreci başlamadan önce, (Rostow'un deyimiyle ekonomi henüz "geleneksel toplum" veya "önkoşullar" döneminde iken) farklı ülkelerde farklı koşulların görüleceği kesindir. Rostow, "geleneksel toplum"u tanımlarken benzer koşulların varlığından söz etmez; bir takım niteliklerin yokluğundan dolayı, ülkede "take-off"un ön-koşullarını hazırlayacak elverişli bir ortamın varolmadığından bahseder. Bugün endüstrileşmiş ülkelerde endüstrileşme süreci başlamadan evvelki koşulları tanımlayan değişkenlerle günümüzün azgelişmiş ülkelerindeki çağdaş koşulları tanımlayan değişkenlerin aynı olduğu herhalde ileri sürülemez. Nitekim Rostow da koşulları tanımlayan vektörlerin benzemezliğine rağmen, "dönemler"in benzerliğini savunur. Buna karşıt olarak ise şu öne sürülebilir. Denebilir ki, önkoşullar ve "take-off" dönemlerinin özelliklerini belirleyen asıl faktörler Rostow'un tanımlamasında kullanılmayan değişkenlerdir. Yani, endüstrileşme öncesi Avrupa ile güncel azgelişmişlerin farklı gelişme çizgilerinde oldukları savunulabilir, çünkü asıl tanımlayıcı vektörlerde Rostow'un görmek istemediği ve birbirlerinden niteliksel olarak değişik olan boyutlar vardır. Bu yüzden (aşamaların belirlenmesi de farklı değişkenlerden geçtiği için) tanımlayıcı vektörlerin benzemezliğine rağmen "aşama"ların (stage'lerin) benzer olabileceği savunulamaz. İşte bu, Rostow'un Marxist eleştirilerinin en temel noktasıdır. "Take-off" dönemine günümüzde giren ülkelerle 19. yüzyılda girmiş ülkelerin koşulları arasındaki temel farklılıkları vardır; Rostow ise bu gerçeğin bilincinde değilmişcesine yazmaktadır.

Gerschenkron ise günümüzdeki azgelişmişlere ve endüstri öncesi ülkelere özgü farklı koşulları kullanarak bir kuram üretir. (Gerschenkron, 1962; Gerschenkron, 1968.) Gerschenkron'un hipotezini tartışmaya geçmeden önce, kendisinin, hipotezini zaman ve mekân

olarak 19. yüzyıl Avrupası'ndan öteye uzandırmaktan kaçındığını ve böyle bir genellemeye karşı çıktığını belirtmek gerekir (Gerschenkron, 1968). Bu yazıda Gerschenkron'a atıf yaptığımızda, hipotezinin zaman ve mekânda kısıtlanmış şekline değil de, kendisinin de karşı olduğu bir biçimde genelleştirilmiş şekline atıf yapıyor olacağız: Yanlış anlamaya mahal vermemek için bunu baştan vurgulamak istiyoruz.

Gerschenkron'a göre, endüstrileşme sürecini etkileyen bağımsız değişken söz konusu ülkenin "**geri kalmışlık derecesi**"dir. Çok kesin çizgilerle tanımı yapılmamış da olsa, "**geri kalmışlık derecesi**" kavramı, en üst düzeydeki teknolojiyi en yaygın biçimde kullanan bir ekonominin temsil ettiği, soyut bir "dünya ekonomik gelişim düzeyi" ile belli bir ülkenin endüstriyel gelişim düzeyi arasındaki kıyaslamalı farklılıktır. Başka bir deyişle, belli bir ekonominin vardığı teknolojik düzeyi, 1890'lara kadar İngiltere ile bu tarihten sonra da ABD ile kıyaslıyarak, o ülkenin "**geri kalmışlık derecesi**" hakkında yaklaşık bir fikir edinmek mümkündür. Endüstriyel gelişme sürecinin başlangıcında olan ülkeleri bu yöntemle kıyaslamalı bir sıraya koyduktan sonra, endüstrileşme süreçleri açısından değişik özellikler gösterenleri birkaç gurup içinde toplayabiliriz. Bağımlı değişken, yani endüstrileşme süreci, sadece belli ögelerin oynadıkları rolün önem derecesi bakımından değil, ayrıca hangi etkenlerin endüstrileşme süreci üzerinde etkili olduğu hususunda da farklılıklar gösterecektir. Böylece, örneğin, göreli "**geri kalmışlık derecesi**" büyüdükçe, birey ve firmalar aracılığıyla oluşan sermaye birikimi işlevinin, önce yatırım bankaları sonra da devlet tarafından üstlenildiği görülür. Yatırım bankaları ve devlet diğer bir tipte birey ve firmaların gördükleri işleri yerine getirirler.

Yukarıda sözünü ettiğimiz önemli bir formül var: ..ülkeler endüstrileşme sürecinin başlangıcında-

ken..." Sürecin başlangıç noktası hakkında Gerschenkron herhangi bir yorumda bulunmaz: Her bir ülkenin kendine özgü deneyiminde global bir gelişim modelinin yansımalarını aramak yerine, ilk başlangıç "itisi"nden (impetus'undan) sonra oluşan değişik endüstriyel gelişme türlerini incelemeyi yeğler. Bu, belki de, Gerschenkron'un "ilkel sermaye birikimi" olgusuna duyduğu ilginin bir nedenidir. Çünkü, eğer ampirik olarak "ilkel sermaye birikimi" olgusunu gözlemek olanağı bulunsaydı, belli bir ekonominin endüstriyel gelişme sürecini başlatmaya hazır noktaya geldiğinden bahsedilebilirdi. Fakat Gerschenkron böyle bir olasılığı kabul etmediği için, analizlerini iki bölümde toplamayı yeğler: Belirgin bir sıçrama göstermiş ekonomiler ve sıçrama için gerekli tüm ögelerin var olmasına rağmen "sıçrama"yı gerçekleştirememiş ekonomiler... İkinci tip ekonomiler, "fırsatı kaçırmış ekonomiler" diye isimlendirilebilir. Ama, olgular daha yakından iincelenecek olursa, "ikame ögeler"den birisinin işlevini yerine getirmemesinin başarısızlığa neden olduğu görülür. 1980'lerde İtalya'da yatırım bankalarının bulunmaması, 1920'lerde Bulgaristan'da devletin yönlendirici bir rol oynayamaması gibi... (Gerschenkron, 1962).

"Sıçrama potansiyelini saptayabilecek ölçülebilir bir değişkenin yokluğunda, Gerschenkron da Rostow gibi, "ikame ögeler" aramayı gerektiren türden bir sıçrama-öncesi-ortamını tasvir etmek için ekonomik olmayan değişkenlerden yararlanır. Böylece, Rostow'un modelindeki "tepkici milliyetçilik" yerine, Gerschenkron "süregiden göreli fakirlik ve ekonomik koşullar ile hızlı bir endüstriyel gelişmenin halkta uyandırdığı umutlar arasında artan bir gerginliğin yarattığı dinamikler"i koyar. Ancak bu "gerginlik" yavaş yavaş ve sürekli bir fonksiyon biçiminde artmaz: Milli bağımsızlık veya demokratk burjuva reformları gibi önemli siyasal olgular, halkta yeni umutlar doğma-

sına ve dolayısıyla, zaten varolan "gerginliğin" sıçramalarla artmasına yol açar. Beklentiler yaratmanın yanısıra bu tür tarihsel-siyasal olaylar, az-gelizmişlikten yararlanarak yeni kurumsal düzenlemelere gitmek için elverişli bir zemin hazırlarlar. İşte bu kurumsal yenilikler, endüstriyel gelişim sürecinde bir sıçramanın gerçekleşmesi için varolması gereken önkoşulların yerini alırlar: "İkame ögeler" böylece oluşur. Ancak, tanımlanabilir bazı **"ikame ögeler"**den söz açabilmek için, önce bir **"önkoşullar"** listesi gerekmektedir. Gerschenkron bu önkoşulları işlevsel terimler içinde ele alır: Şöyle ki, büyüyen üretim faaliyeti sonunda ortaya çıkan ürünleri süpürecek effektif talebin var olması gerekir. Sermaye arzı kendiliğinden oluşmuyorsa artığı ve tasarrufları harekete geçirerek özel kurumlar ikame ögeler olarak ortaya çıkarılmalı; kalifiye işçilik kısıtlı olduğu için daha sermaye yoğun teknolojiler yeğlenmeli; talep bağımsız oluşmadığı için, derhal tüketimi söz konusu olmayan ve devlet tarafından satın alınabilir sermaye malı üretimine ağırlık verilmelidir. Tarım sektörünün dönüşümü için, endüstri süreci, başka şartlar altında tarımdan elde edilebilecek yardımcı faktörlere dayanmadan da oluşumunu sürdürebilir. Endüstrileşme sürecine geç katılan bir ülkenin bütün bunlara gereksinimi vardır; çünkü eğer sanayi büyüme eğrisinde bir sıçrama, birden bir hareketlenme oluşturulamazsa, tüm süreç normal yüksek konjonktür dönemlerinde gözlenen niceliksel bir gelişim türüne dönüşür ve niteliksel değişim gerçekleştirilemez.

Gerschenkron'un yanıltıcı olmaktan dikkatle kaçındığını belirtmek gerekir: "Önkoşul" kavramının sadece, "akademik araştırma ve sorunsal saptama açısından değerli" (yani, heuristic) bir kavram olduğunu; yoksa sanayileşecek ülkelerin aslında, önkoşul olarak saptadıkları ögelerin eksikliğinin farkına varıp ta, bilinçli bir şekilde bunların yerine ikameler ya-

ratma yoluna gitmediklerini Gerschenkron açıkça söyler. İkame ögeler, geri kalmış ülkelerin, toplumsal gerginlik yaratan ve geri kalmışlıktan kaynaklanan sorunlarına çözüm bulmak için yarattıkları yeniliklerdir. Fakat, yine de, bunlar bir ölçüde bilinçli tercihlerdir. Yatırım bankaları gibi ikame ögelerin kâr amacı güderek ortaya çıktığı kabul edilebilir. Ama, yatırım bankacılığında dahi (örneğin St. Simon'cu Percires kardeşlerin durumunda) iktisadî faaliyeti yönlendiren bir ideoloji vardır. İkame ögeleri işlevi gören kurumlar sıralamasında bir sonraki basamağı teşkil eden devletin, sermaye piyasasına yön verme ve yatırım için kaynak dağıtımında yol göstericilik yapma olgusunda ise bilinçli, planlı ve maksatlı bir yaklaşımın söz konusu olmadığı iddia edilemez. Ancak devletin de piyasa göstergelerine bir tür yanıt verdiği ileri sürebilir ki, eğer durum buysa, tam kimin çıkarları doğrultusunda davranıldığının belirtilmesi gerekir.

Gerschenkron'un teorisinin tartışmasını tamamlamadan evvel, gerilik - ikame (backwardness-substitution) dönemi üzerine yapılan tartışmalarda söz konusu olan bir kavramdan bahsetmek gerekir: —"geriliğin avantajları" Endüstrileşme sürecine geç katılan ülke, sanayileşme sıçramasını yaptığı sırada, gelişmiş ekonomilere kıyasla daha hızlı ilerler. Toplumsal gerilimi hafifletmek amacı ile endüstri sektörü, en azından, bu gerginliği en çok duyan grupları tatmin edebilecek bir hızla gelişmek zorundadır. Yalnız, bu hıza ulaşmak olası mıdır? Ve nasıl? Bu noktada da, açıklama için, teknoloji değişkenine başvurmak zorundayız. Bir kere sanayileşme kervanına geç katılan ülke, çağdaş teknolojik bilgi ve tekniklerin tümüne ulaşabilir durumdadır. İkinci olarak bu konumdaki bir ülkede, herşeye en baştan başlamakta olduğu için, en ileri tekniklerin uygulanmasını engelliyecek fırsat maliyetleri ve yerleşik (endüstriyel) çıkarlar göreli olarak önemsiz ölçülerdedir. Üçüncü

olarak da, bu en ileri teknikler, dünya pazarlarında en etkin biçimde rekabet edebilecek malların üretiminde kullanılabilir ve dolayısıyla çok geniş bir pazarın varlığından yararlanılabilir. Bu üç nokta "geriliğin teknolojik avantajları" önerisinin temelini oluşturur.

Kurulan endüstriyel işletmelerin ölçü ve boyutlarını çağdaş teknolojinin kendi doğası ve geriliğin koşulları birlikte saptar. İlk olarak şunu söyleyebiliriz: Endüstrileşme sürecinin başlangıcında teknolojik uçurum (technological gap) ne kadar büyükse, kurulan işletmelerin çapı da o derece büyük olacaktır. Büyüklük, göreli terimler içinde düşünülmelidir, ve teknikle-rin seçimiyle ilintilidir. Genellikle sermaye yoğun teknikler seçilecektir, çünkü hem bu teknikler en ileri düzeydedir ve üretkendir, hem de kalifiye işçi kaynağı kısıtlıdır. Emek-yoğun teknolojilerin maliyet azaltıcı olduğunu ve dolayısıyla bunların tercih edileceğini ima eden işçi fazlası modelleri ve klâsik faktör fiyatları teorisi açısından bakıldığında bu öneriler şaşırtıcı gelebilir. Fakat deneysel çalışmalardan elde edilen sonuçlara bakılacak olursa, kısa vadedeki kârlılık hesapları aksine işaret etse de, müteşebbislerin sermaye - yoğun teknolojileri tercih ettikleri görülür. Bunun bir nedeni, endüstriyel çalışma disiplini açısından belli bir düzeye ulaşamamış olan işgücünün sunu güvenilirliği bakımından duyulan kuşkulardır. İmalât sanayiinin getirdiği iş disiplini içinde yoğrulmuş bir işçi sınıfının bulunduğu, proto - endüstrilizasyon geçirmiş ülkelerde ise aynı durum söz konusu olmamıştır. Sermaye yoğun teknolojilerin tercih edilmesine bir başka neden de, işçi ücretlerinde ve çalışma koşullarında önemli değişikliklere yol açabilecek parlayıcı ve dengesiz bir siyasal ortamın yarattığı güvensizlik ögesidir.

İkincisi, üretim mallarına (producers goods) büyük ölçekli yatırımlar yapılacaktır. Buna neden tüke-

tim mallarına (ve dolayısıyla bunların üretiminde kullanılan yatırım mallarına) yeterli talep bulunmayışıdır. Üretim mallarına bu ilk aşamada verilen ağırlık, tüketici talebinin arttığı sonraki dönemlerde daha yüksek bir gelişme hızı sağlanmasına yol açar.

Son olarak da, yatırımlar kendi kendileri için talep yaratmaya yönelik olduklarından sektörel üniteler içinde ileriye ve geriye dönük bağlantıların bir bütün olarak plânlanması gerekir. Bu durum, küçük küçük ilâvelerle büyüyebilen bir imalât sektörünün gerektirdiği yatırımlardan daha büyük çapta bir yatırım paketinin tek bir kalemde yapılmasını zorunlu kılar.

Bu saydığımız üç öge, gerilik koşullarında, endüstriyel büyümenin büyük bir sıçrama şeklinde oluşmasını gerekli kılar; ve endüstrileşme çizgisindeki bu ani sıçramanın, ("geriliğin avantajları" tükenene dek,) daha yüksek bir büyüme hızı sağlayacağını garanti eder.

"Endüstri öncesi ülkeler" ile "endüstri kervanına sonradan katılan ülkeler"in koşulları arasındaki farklılıkları Gerschenkron böylece dikkate almış olur. Teknolojik uçurum büyürken, yüzeyden bakıldığında ileridekilere yetişmek daha zorlaşmış gibi görünür. Oysa adapte edilebilecek teknolojik bilgi ve birikim "uçurum"un büyüklüğü ölçüsünde geniş olduğu için, endüstrileşme kervanına geç katılan ülkelerin bu durumu, bir bakıma, bir avantaj da teşkil edebilir. Böylece işletmelerin çapı ve sermaye yoğunluğu daha büyük yatırımları gerektirecek ölçülere varır: Bu da, endüstrileşmenin ancak büyük bir çaba sonucu oluşacağı ve dolayısıyla bir sıçrama olgusu yaratabileceği anlamına gelir. Gelir düzeyi genellikle düşük olduğundan kitle tüketimine yönelik endüstrilerin kurulması güçtür; dolayısıyla kendi talebini kendi yaratan bir düzen kurma yoluna sapılır. Bu da, doğası gereği, daha yüksek bir büyüme hızı yaratabilir.

Bu doğrultadaki kontr-argümanlar çoğaltılabilir: Bir analizde endüstrileşmeye engel gibi görünen ögelerin etkilerine başka bir analizde başka bir açıdan bakıldığında, büyük sıçramaya yardımcı dinamikler yaratabilir yargısına varılabilir. Başarılı bir endüstrileşme sıçramasının temelinde de ülkelerin bu olumlu dinamikleri başlatıcı ortamı hazırlayabilme yeteneği yatar. "İkame öge" ve mekanizmaların yerleştirilmesini sağlayan kurumsal yenilikler yoluyla geri kalmışlığın avantajları'nın semeresi alınır. Bu noktada garip bir belirsizlik göze çarpmaktadır: "Büyük sıçrama"nın tüm ağırlığı sanki siyasal-kurumsal ögelerin omzuna binmiş gibi görünmektedir. Bu bağlamda Gerschenkron'un Bulgaristan'ın kaçırdığı fırsat konusundaki yazısına bir göz atmakta yarar var (Gerschenkron 1962).

Gerschenkron, Bulgaristan'da kayda değer bir endüstriyel üretim artışı gözler: 1909-1937 yılları bir sıçrama dönemi niteliğindedir. Ancak, yakından incelendiğinde, üretim artışlarının, daha ziyade tekstil gibi, az-gelişmişlerin geleneksel endüstrilerinde yoğunlaştığı görülür. Endüstriyel yapıda büyük bir değişim olmadığı gibi önemli bir teknolojik gelişme de yoktur. Bu nedenle, Garschenkron, Bulgaristan olayın "büyük sıçrama" olarak bakmaya yanaşmaz. Endüstrileşme kervanına geç katılan bir ülkeden bekleneceği gibi, Bulgaristan'ın endüstrileşmiş bir ülke düzeyine düzgün ve sarsıntısız bir geçiş sağlaması için gerekli ön-koşullardan da yoksun olduğu görülür. Demek ki, başarı sağlanabilmesi için, varolmayan ön-koşulların yerini tutacak "ikame ögeler"in yaratılabilmiş olması gerekirdi. Gerschenkron, 1909-37 Bulgaristan'ında ikame öge yaratma konusundaki başarısızlığa işaret eden gözlemlerini şöyle sıralar:
1) Devlet endüstriye yeterince dayanak olmamıştır.
2) Güdülen ticaret politikasının nitelikleri yapısal değişimi değil, aksine, var olan üretim modelini güç-

lendirici faaliyetleri teşvik etmiştir. 3) Bankalar ve yabancı sermaye optimal düzeylerde kullanılmamış, yabancı sermaye ithal edildiği zaman da, yanlış endüstrilere kanalize edilmiştir.

Bu saydığımız nedenler, Gerschenkron'un analizinin yetersizliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bunları iki temel bölümde inceleyeceğiz: Birincisi, Gerschenkron siyasal-kurumsal faktörlere dayandırdığı ekonomik analizlerini, açıkça-- tanımlanmış - siyasal - değişkenlerle birleştirememiştir. Bu da teorisinin yetersiz olduğunu gösterir. İkincisi, zayıf ülkenin siyasal ekonomik yapısını büyük ölçüde etkileyen ülkelerarası eşitsiz ilişkilere, Gerschenkron, büsbütün saf bir biçimde yaklaşmıştır.

Bulgaristan'ın yukarıda anlatılan başarısızlığında, sıçramayı yapamayış nedenleri konusunda doğru saptamalarda bulunabilmek için bir yandan devletin yapısını ve değişik ekonomik güçler arasındaki siyasal dengeyi, diğer yandan da, Bulgaristan'ın dışa bağımlılığını ve devletin kendi başına buyruk bir biçimde ticaret rejimini değiştirmeye ve yabancı sermaye hareketlerini etkilemeye gücü olup olmadığını anlamak gerekir. Bulgaristan'ın dünya ekonomik ilişkileri içerisindeki yerinin incelenmesi, hükümetin gelişmiş endüstri ülkeleriyle olan ilişkilerin ortaya koyacağı gibi, belirli bazı ekonomik münasebetlerin neden bir bütün olarak Bulgaristan'ın çıkarlarına değil de daha ziyade yabancı sermaye çevrelerinin ve onlara bağlı iç-çevrelerin çıkarlarına uygun düştüğünü de açıklamaya yardımcı olurdu.

Gerschenkron, analizlerinin çerçevesi içinde, dış ticaretin etkin bir rol oynamadığını, ve sıçrama olgusunu, "hemen hemen salt kendi içinden kaynaklanan dinamikler ile gelişim" gösteren ülkelere özgü bir olgu olduğu iddia eder. Gerçekten de, 19. yüzyıldaki sıçramalar, sıçramayı yapan ülkenin dünya ekonomisinden, tabir caizse, elini eteğini çektiği dönemlere

denk düşmektedir. Ancak, eğer başarılı bir endüstrileşme sıçraması için, dış ekonomik ilişkilerden göreli el etek çekmenin şart olduğu iddia edilmeyecekse, yukarıda sözü geçen gözlemin endüstrileşmeyi başaramıyan ülkelerin incelenmesinde pek bir yararı olmaz. 19. yüzyıl Avrupası'nda başarıya ulaşamamış ülkeler olarak Bulgaristan, Macaristan, Yunanistan, Türkiye ve Güney İtalya'yı sayabiliriz. Hepsinin durumunda da söz konusu olan "eşitsiz - bir - ortaklık"tır. Oysa, Gerschenkron bu ülkelerin başarısızlığını elverişli ikame ögeler ve kurumları yaratıp yaygınlaştıramamış olmalarına bağlayacaktır.

Rostow'un kuramı, az-gelişmiş ve "endüstri-öncesi" ekonomilerin iç-benzemezlikleri açısından eleştirilmişti. Evrensellik iddiasının temelsiz olduğu, ve hatta tanımlamalarının "teori" muamelesi görmeye yeterli olmadığı ileri sürülmüştü. Gerschenkron'un ise, ülkeler arasındaki iç-benzemezliklere önem verdiğine ve bu nedenle argümanlarının daha tutarlı ve ağırlıklı olduğu kanısına vardığıma yukarıda işaret etmiştim. Ancak, Gerschenkron modeli de dış faktörleri tartışamadığı ve büyük sıçramayı gerçekleştirecek siyasal koşulları ortaya koyamadığı için eksiktir. Böylece Gerschenkron modeli iki yönden yetersiz kalır: 1) Aslında anlatımda yeri olan bir dizi değişkeni yok sayıp model içindeki gerekli yerine oturtmamış olması. 2) Kısıtlı koşullar içinde bile sistemi "kapatamamış" olması; yani, dış faktörleri yok saysak dahi, modelin öndeyisel ağırlığını siyasal-kurumsal değişkenler çekmektedir, ama ne var ki bunlar tartışılmadan getirilen birer deux-ex-machina'dır.

III — KAPİTALİZM

Şimdiye kadarki tartışmada, ekonomilere, dünyanın diğer ekonomileriyle belirli bir dizi ilişki içinde bulunan ve global bir gelişim standardına kıyasla, gelişme sürecinin belirli bir noktasına ermiş bulunan "gerçek-tarihsel örnekler" olarak yaklaşmanın doğru olacağına işaret etmiştik. Bu, örneklere dayalı "bireysel-tarihsel yaklaşımı" soyut model inşasına yeğlemek değil, dış koşulların rol ve etkilerini gelişme teorisi çerçevesi içinde toplama ve yerine oturtma çabasıdır. Bundan sonraki bölümde dış koşulları aşama kuramı perspektifi ile tartışacağım. Bu perspektif bizi sanayileşen ülke ile dünya ekonomik düzeninin temas noktası olan proto-endüstri olgusuna götürecek. Proto-endüstrinin incelenmesi, endüstrileşmenin nasıl olup ta başladığı konusundaki çıkmaza da, "sıçrama"da ne gibi önkoşulların rol oynamış olabileceğini saptayarak, ışık tutabilir.

18. ve 19. yüzyıllarda endüstri devrimini gerçekleştiren Batı Avrupa ülkeleri, üç-dört yüzyıllık bir kapitalist tarih yaşamışlardı. Kapitalizme geçiş ile endüstri devrimi arasındaki dönem, iç ve dış pazarlarda sermaye birikimi işlevi ile belirginleşir. Bu ülkelerin, teknolojik bakımdan daha ileri ülkelerle "eşitsiz ortaklıkları" olmadığı için, bu ilkel birikim sürecine herhangi bir dış müdahale de bahis konusu

olmamıştı. Oysa, kendi endüstri devrimlerinden sonra üretim düzeyi yükselen Batı Avrupa devletleri, dış pazarlar kanalıyla daha fazla artı-değer gerçekleştirebilmek amacı ile, dünyanın geri kalan kısmını kendi üretim mallarına alıcı kılan bir sistem geliştirdiler. Eski geleneksel kapalı ekonomilerin kapitalist yapının içine savrulmaya başladığı sırada bir uzmanlaşma süreci de oluştu. İşte, "az-gelişmiş" deyimi bu noktadan sonra bir anlam kazanmaya başladı. Çünkü, ancak yeterli "temas noktaları"na sahip birimleri aynı kategori içinde ele almak mümkündür: "Az gelişmişlik" göreli bir kavramdır ve dünya kapitalist sistemi söz konusu noktaya varmadan evvel böyle bir mukayese yapmak mümkün değildir. Nitekim, "geleneksel toplumlar" ancak yeni kapitalist sistem ile mal değiş tokuşuna başladıktan sonra az-gelişmişliğe düştüler; çünkü, kurulan iş bölümü onları düşük teknolojili mallarda uzmanlaşmaya zorladı. Endüstrileşme sürecinin başlangıcında ve hatta 2. Dünya Savaşı sonlarına kadar bu olgu, tarımda uzmanlaşma, gıda ve hammadde üretimi ile eş anlamlıydı. Nitekim, bu yüzyılın ilk yarısında sürdürülen akademik tartışmaların sorunu, "tarımla endüstri arasında bir seçim yapma" şeklinde ortaya koyması hayli ilginçtir. Aslında böyle bir seçimin varlığından bahsetmek her zaman abesti. Günümüzde ise, tarımın çok yüksek düzeyde bir teknolojiye gereksinim duyması ve gıda üretimi fazlasının özellikle, en gelişmiş ülkeler tarafından sağlanıyor olması, ekonomik politika tartışmasını artık başka bir çizgiye oturtmuştur.

Geri kalmışlığın başlangıcı, bir ülkenin dünya ekonomisine sanayi-öncesi bir tabanla katılması ile özdeş tutulur. Bu formülasyon iki temel soruya götürür: 1) Nasıl olup ta bazı ülkeler endüstrileşmiş ve diğer bazı ülkelerin "az-gelişmiş" olarak katılmak zorunda oldukları iş-bölümlü bir dünya ekonomik düzeni yaratmışlardır? 2) Dünya ekonomisinde yer

alışın zamanlamasını saptayan ögeler nelerdir? Bu ikinci sorunun bir uzantısı olarak şu da sorulabilir: Çok izole durumlar dışında belli bir düzeyde ekonomik ilişkinin zaten her zaman var olduğu göz önünde tutulursa, dünya ekonomisine "giriş" kavramı hangi düzeyde bir katılımı ifade etmektedir?

Birinci soruya yanıt, ekonomi tarihi dalındaki literatürün büyük bir kısmını kapsar. Bu nedenle, endüstrileşme konusunda beylik tartışmalara girmeden, önemli olan kategorinin endüstrileşme değil kapitalizm olduğunu belirtmek istiyorum. Yâni, Batı Avrupa ve Japonya'da, kendi içinden kaynaklanan dinamiklerle gelişen endüstrileşme, kapitalizme geçişi izlemiştir. Kapitalizme geçişten sonra sanayileşmenin kendiliğinden oluşan bir süreç olduğunu varsayarsak, şöyle farklı bir soru sorabiliriz: Az gelişmişliğe aday ülkelerin dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleştikleri noktada, kaderlerini belirleyen endüstrileşmemiş olma durumunun sebepleri nelerdir? Kapitalizme geçişi inceleyen analizler, aynı zamanda, bu soruyu da açıklayacak bir fomülasyon getirmektedir.

Burada üç durum söz konusu olabilir: 1) Dünya pazarlarına yeni yeni açılmakta olan bir ekonomi, endüstri-öncesi bir yapıda olmasına rağmen, (19. yüzyılın ikinci yarısındaki Japonya örneğinde olduğu gibi), zaten kapitalist bir yapıya sahip olabilir. 2) Söz konusu ekonomi feodaldir fakat 13. - 15. yüzyıl Avrupasını belirleyen iç-çeklişkileri ve dolayısıyla endüstriyel olmasa bile kapitalist bir yapıyı henüz geliştirememiştir; ya da 3) Asya-tipi-üretim tarzı örneğinde olduğu gibi, feodal olmayan kendine özgü bir üretim tipi içinde tanımlanmalıdır. (Dünya kapitalist ekonomisinin sınırları dışında kalan bir kapitalist ekonominin varlığı, ancak ulaşım teknolojisinin ilkel olduğu koşullarda düşünülebilir; ama, ulaşım teknolojisi bugünkü düzeyine vardığında ve kapitalizm, gerçekten

dünya çapında bir ağ kurduğunda, bu elbette söz konusu olamaz).

Marksist bir çerçeve içinde yapılan incelemeler bu olasılıkları tartışmalıdır kanısındayım. Böyle bir çerçeve içinde, konuyla doğrudan ilişkili iki öneri yapabiliriz: 1) Batı Avrupa tipi feodalizm, kendi iç-çelişkilerinin yarattığı dinamikler yoluyla kapitalizme dönüşür. 2) Kapitalizm, pazarlarını genişletmek amacıyla diğer bütün üretim türlerini dönüştürmeyi amaçlar. Bu iki öneri bir arada düşünüldüğünde, şu çözümlemeyi getirir: Denilebilir ki, tarihsel olarak kapitalizm bir kez Batı Avrupa'da oluştuktan sonra, feodal olmayan koşullar altında ve yerel dinamikler vasıtasıyla oluşabilecek diğer tüm dönüşümler ve gelişim yolları, tabiatıyla tıkanacaktır. 18. yüzyıldan sonra, ancak bir yanda, kapitalizm diğer yanda kapitalizm-öncesi ya da kapitalist olmayan üretim türlerinin birbirleriyle eklemlenmesinden ve birbirlerine bağımlı ağlar kurulmasından söz edilebilir. Bu tarihten itibaren Avrupa dışındaki toplumsal kuruluşların dönüşümü, bu sözü edilen "birbirleriyle bağıntılı ağlar kurulması" (eklemlenme) sürecinin kendi doğasıyla belirlenmektedir. Bu bakış açısının, ortodoks-Marksist görüşe de, en zayıf noktasında karşı çıkmakta olduğunu belirtmeliyiz. Ortodoks-Marksist görüş, gelişme sürecinin kapitalist sistemin içindeki az gelişmiş ülkeler için bile, birbirini izleyen aşamaların kapitalizmle sonuçlanması biçiminde oluşacağını ima eder. Örneğin Rusya'nın devrim öncesi durumu, önce kapitalizme dönüştürülmesi gereken bir feodalizm örneği olarak değerlendirilmişti. Latin Amerika sorunu da, uzun süre, feodal yapıdaki yerleşik güçlerin kapitalizme geçişi engellemesi biçiminde görülmüştü. Bizim yukarıda çizdiğimiz tabloya göre ise, dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşmeye giren az gelişmiş bir ülkeye otonom bir örnek gözüyle bakılamayacağı ve günümüzdeki az-gelişmiş ekonomi-

lerin, endüstrileşme sürecine ilk giren ülkelerin geçirdiği dönemleri mutlaka yaşaması gerektiğini öne süren savların geçerli olmadığı vurgulanmaktadır. İncelemekte olduğumuz herhangi bir ülkeye, "feodalizm-kapitalizm-sosyalizm" aşamalı bir süreçten ergeç ve mutlaka geçecektir diye bakmak, Rostow'un 5-aşamalı modelini benimseyerek, her ülkedeki gelişimin bu beş basamağı izleyeceğine inanmak kadar safdillik olur.

Böylece orijinal Marksist öneriyi, batılı olmayan durumlarda kullanmaya kalkışmak ve daha da kötüsü, "ancak batı tipi feodalizm kapitalizme dönüşür" şekline sokmak, tarihsel dayanağı olmayan bir öneridir. Bu bakış açısı, araştırmacıları, kapitalizmin gözlendiği her ülkenin geçmişinde "feodal" yapılar aramaya itmiştir. Yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci öneri, bu konuda, bizi doğru yanıta yöneltir kanısındayım. Çünkü kapitalizm eğer gerçekten evrensel ise, varlığına şaşmak nedendir? İncelenmekte olan ünite, eğer dünya sisteminin bir parçası ise mutlaka uyarılmış bir geçiş deneyimi yaşamıştır. Fakat asıl incelenmesi gereken şey, bu geçişin kesin (ve detaylı) biçimidir -yani kapitalizm- öncesi sistemin kalıntılarının nitelikleri ve ortaya çıkan kapitalist yapının kendine özgü yanları saptanmalı ve incelenmelidir. Junker mâlikaneleri artı Krupps, ticarileşmiş aristokrasi artı Manchester olgusunun ortaya çıkardığından çok farklı bir yapı oluşturur. Keza her iki yapı da, latifundia ve paketleme endüstrisi tabanına dayanarak oluşan bir düzenden çok farklıdır. Geleneksel yapısı, kapitalizm tarafından derinden etkilenmiş bir ekonomide ortaya çıkan şekil, kapitalizm-öncesi yapının doğasına da bağlı olarak değişiklikler arzedecektir.

İkinci bir araştırma konusu, dünya ekonomisi ile bütünleşme kavramının anlamı üzerinde durmalıdır: "Geçiş"i başlatmak için ne ölçüde uluslararası

ekonomik mübadele ve ne güçte bir iş bölümü gerekmektedir? Emperyalizm, bir kavramsal kategori olarak ancak ve ancak bu "geçiş" yer aldıktan sonra bir anlam kazanır. Oysa, emperyalizm üzerine, emperyalizm'den mağdur olanların bakış açısı ile ele alınmış araştırmaların çoğu Marksist olmayan bir sorunsal izlemiştir. Yazarlar artığın dış ülkelere transferinden, yani az gelişmiş ülkelerden değer akımından söz etmişlerdir. Oysa, Marksist bir yaklaşım ortaya çıkan kapitalist yapının araştırılmasını gerektirir. Eğer az gelişmiş bir ülkede, yeni kapitalist guruplar endüstri sektörünün gelişmesini engelleyecek tür faaliyetleri ekonomik çıkarlarına uygun buluyorlarsa, sermaye fazlası transfer edilse de edilmese de söz konusu ülke zaten hiçbir zaman take-off'u gerçekleştiremiyecektir. Eğer, proto-endüstriyel gelişmenin içerdiği ve sermaye birikimine temel teşkil edebilecek bir potansiyeli bulunan kır endüstrisi (hane içinde veya yanında kurulu küçük tezgahlardan müteşekkil imalât sanayii) ithal ürünleri vasıtasıyla tahrip edilmişse, ticaret, az gelişmiş ülke açısından elverişli koşullarda yürütülse bile, endüstrileşme süreci baltalanmış olacaktır.

Yukarıda bahsi geçen üç tür olasılığa geri dönersek, Japonya olgusunu şimdi daha iyi açıklayabiliriz. Japonya, kapitalizm-öncesi yapının batı tipi feodalizme benzediği duruma bir örnektir; ve 19. yüzyılın ikinci yarısından önce dünya ekonomisi ile bütünleşmediği için, kapitalizmini, (Batı Avrupa örneğinde olduğu gibi) kendi iç çelişkileri ile yaratmışmıştır. Dolayısıyla, ekonomik bütünleşmeye başladığı sıralarda, Japonya, endüstriyel değil ama kapitalist bir ülkedir. İkinci kategoriye dahil bir ülke ise, gene batı tipi feodal yapıya sahip olmakla birlikte, Japon örneğinin aksine, dünya ekonomisi ile bütünleştiği sırada kapitalizme geçişi henüz gerçekleştirememiş bir durumdadır Doğu Avrupa bu türün en belirgin

örneğini teşkil eder; ve bu örnekten, "ikinci kölelik" veya "**Junker** feodalizmi" diye bahsedilir. Dışarda oluşmuş güçlü bir kapitalizmin, feodal yapıyı, belirli tür bir "azgelişmiş-kapitalist-yapı"ya dönüştürdüğü duruma iyi bir örnektir Doğu Avrupa... (Wallerstein 1974).

Üçüncü olasılık ise, feodal olmayan bir formasyonun dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşmesidir. Bununla kastettiğim, çeşitli düşünürlerin "Asya tipi üretim tarzı", "Haraç Sistemi" ve "Redistribütif (yeniden dağıtıcı) Emperyal Sistem" adlarıyla etiketledikledikleri düzenlerdir. (Sırasıyla, Marx, 1973; Amin, 1977 ve Hicks 1968; Polanyi, 1956).

Güçlü bir merkezî otorite ve göreli olarak özel mülkiyetin eksikliği ile belirginleşen bu sistemde, artığın büyük oranı merkezde toplanarak dış-düşmanlara karşı askeri koruma amaçları için, vergilerin gerektiği biçimde ödenmesini sağlayacak disiplini yerleştirmek ve büyük toprak sahipleri ile derebeylerinin itaatini garantilemek için, merkezî bürokrasi tarafından kullanılır. Devlet mekanizması vergi geliri ile ayakta durur; dolayısıyla feodalleşmeyi engellemek kendi çıkarınadır. "Feodalleşme"den kasıt, gelirleri merkeze transfer etmek yerine, kendi servet ve otoritelerini arttırmaya yönelen güçlü derebeylerinin oluşmasıdır. Bu nedenle, devletin yasal otoritesi, toprağa ve servete el koyma hakkını kendine tanır. En aşırı durumda tüm topraklar devlete aittir ve yöresel derebeyler, herhangi bir anda makamları ellerinden alınabilen devlet memurları gibi muamele görürler. İdeal durumda bürokrasi dışında bir sınıf oluşamaz. Nüfusun geri kalanı tek bir halk sınıfıdır - **teb'a.** Böylece sistemin güvenliği sağlanmış olur. Devlet güçlü olduğu sürece statüko değişmeyecek, kırsal bölgeler ekonomik alanda önemli bir değişiklik yaşamıyacaktır; ve tersi, kırsal bölgeler de, mevcut düzeni sürdürdükçe devlet güçlü kala-

caktır. (Bu derlemede "ATÜT'ün Çözülmesi" makalesinde bu tür bir sosyal yapının kapitalist dünya ile bütünleşmesini incelemiştim).

Bundan sonraki bölümde ise, özetlenen bu üç durumda gözlenen sanayi-öncesi imalât faaliyetinin doğasından söz etmek istiyorum. "Proto-endüstri" deyimiyle ifade ettiğimiz bu tür faaliyetlerin, endüstrileşme süreci konusundaki tartışmalara ışık tutacağı kanısındayım.

IV — PROTO-ENDÜSTRİLEŞME

Şimdi açıklamaya çalışacağım sorun dünya kapitalist ekonomisi ile bütünleşen bölgelerin endüstrileşmeyi başaramamasıdır. Özellikle Marxist ekonomistlerin ve tarihçilerin ikna edici bir biçimde savundukları görüşe göre, sorun, kapitalist birikimin mekanik bir sonucu olan endüstrileşmenin kendisi değil, kapitalizmin oluşumudur. Elbette, kapitalizm, kendi yarattığı dinamiklerin etkisiyle şekillenirken bir sermaye birikimi oluşturur. Fakat bu birikimin doğal süreci nedir, diye sormak gerekir; ve bu süreç, kapitalist olmayan bir üretim tarzının, dünya-kapitalizm'i ile bütünleşmesiyle ortaya çıkan bir azgelişmiş kapitalizm çerçevesi içinde nasıl çarpılır, nasıl sapar? Bu sorunun yanıtı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır, sanırım. Endüstrileşme başlamadan önceki (veya daha açıkçası, endüstri devriminden evvelki) birikimi incelemekte olduğumuza göre, araştırma alanımız, bu olgudan önce varolan ekonomik faaliyetler ve bunların nitelikleri olmalıdır. Önce, endüstri devriminden evvelki ticarî, proto-endüstriyel ve benzeri faaliyetleri incelemek, sonra bunların arasında birikime yönelik anahtar ilişkiyi belirlemek; son olarak ta, bu faaliyetin endüstri-öncesi (kendiliğinden sanayileşmemiş) bağlamdaki konumuna bakmak gerekir.

Kapitalizm öncesi oluşumlar içinde ticarî faaliyetlerin yer aldığını ve bunların tüccar-sermayesi oluşturmaya yöneldiğini daha evvel belirtmiştim. Ancak, tüccar sermayesi'nin, varolan üretim türünü ve düzenini değişime itmek gibi bir etkisi yoktur. Aksine tarafsızdır Süregelen düzeni değiştirme yerine sürdürme eğilimi gösterir ve kapitalizm öncesinin hâkim sınıfları ile yakın işbirliği içinde bulunur. Böylece ticaret hacminin büyümesi ve tüccar sermayesinin birikimi ne ölçülere varırsa varsın, endüstrileşmeye yönelik bir birikim oluşmayabilir. Ancak, üretim tarzının kendisi dönüşüm sürecinde ise ve tüccarın üreticiye dönüşmesine imkân tanıyorsa (verlag sisteminde olduğu gibi), işte o zaman, tüccar sermayesinin endüstrileşmeye yol açan kapitalist sermaye birikimi sürecini hızlandırdığından söz edilebilir. Bu dönüşümün yer almadığı durumlarda tüccar sermayesi birikimi, endüstri sermayesinin oluşmasına yol açmaz; örneğin, 19. yy. öncesi Osmanlı İmparatorluğu...

Bu tartışma ile ifade etmek istediğimiz öz şudur: Hem endüstri sermayesi birikimi sağlayacak, hem de işgücü ve müteşebbis yaratacak —yani, genelde, fabrika imalâtı ortamını oluşturacak— bir faaliyetin, sanayileşme öncesi dönemde var olması ve sanayi devriminin temelini atması gerekir. Sanayi-öncesi bu tür imalât faaliyetlerine, proto-endüstri, ev imalâtı ve kır sanayii gibi isimler verilmiştir. Bu tür üretim faaliyetleri yoluyla, "üretici, tüccar ve kapitalist olma yoluna girer: Bu süreç, doğaya bağımlı tarımsal ekonomi ile, ortaçağ kent endüstrisin'deki loncaya bağımlı el-sanatları ve zanaatkâr olgusunun karşıtıdır. Asıl devrimci yol budur." (Marx, 1967; Cilt 3, s 334).

Proto-endüstrileşme, Batı Avrupa ülkelerinde endüstrileşmeye geçmeden önceki adımı oluşturmuştur; dolayısıyla en iyi Batı Avrupa bağlamında incelenebilir. Feodal yapı, lonca sisteminden kaynaklanan

kısıtlamalar ve krala mekânsal yakınlığın yarattığı sakıncalar nedeniyle, imalât faaliyeti, göreli olarak daha özgür bir ortam vadeden kırsal bölgelere kaymıştı. Akarsu enerjisine gerek gösteren bazı teknolojik ögeler ve hammadde kaynaklarına yakınlık gibi nedenler de, imalâthanelerin bu yerleşim biçimini seçişinde rol oynamış olabilir. Ancak, İngiltere, 18. yüzyıl Fransası, Flaman bölgesi, Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa kesimi ve Japonya'daki kırsal imalât faaliyetlerinin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, kasabalardan kırsal alanlara kaçışın en etkin nedeni kurumsal kısıtlamalardan kurtulma arzusuydu. Kırsal bölgedeki özgül yer seçimini ise, sosyal ve ekonomik çevre şartları belirlemişti. Thirsk'in ileri sürdüğüne göre, tarımsal üretimin koşullarına bağlı olarak yılın büyük bir kısmında artış gösteren iş gücü arzı fazlasının varlığı bu yer seçiminde belirleyici rol oynamıştır. (Thirsk 1961), Jones'un görüşü de aynı doğrultudadır. Jones, tarımsal üretimle kırsal imalâtın yanyana yürütülebilmesinden kaynaklanan mukayeseli avantajın endüstri öncesi imalâtı kırsal bölgelere cezbettiğini öne sürer. (Jones, 1968). Fransa ve Hollanda için Mendels, ve Japonya için Smith de, işgücü-arzı koşullarının bu olguyu yaratmaktaki rolü hakkında benzer sonuçlara varırlar. (Mendels, 1972; Smith, 1959).

Teknoloji, hammade ya da işgücü-arzı gibi faktörlerin etkisini vurgulayan bütün bu açıklamalar, olaya hep arz yönünden yaklaşmaktadır. Talebin de önemini vurgulayan bir hipotez öne sürmek, bunu dengeleyici bir yaklaşım oluşturur kanısındayım. Ürettiği mallara olan talebin bir tek bölgeyle kısıtlanmadığı durumlarda, "kır-endüstrisi"nin en yaygın boyutlara vardığı göze çarpmaktadır. Batı Avrupa ekonomilerindeki feodal miras, belli ki, tarımsal artığın yoğunlaştığı ve dolayısıyla imalâta talep yaratan birçok yöresel merkez kurulmasını sağlayacak bir yapı

oluşturmuştur. Smith'in işaret ettiği üzere, Japonya'da da, yaygın bir gelir ve sermaye dağılımı, imalât faaliyetinin coğrafî olarak yayılmasına olanak sağlamıştır. Tarımdaki artığın tek bir merkezce toplanma eğilimi gösterdiği feodal olmayan yapılarda ise (ki ATÜT bunun en aşırı örneğidir), imalât faaliyetinin kırsal bölgeye iyice yayılması olasılığı düşüktür. Dolayısıyla merkezî otoritenin bu tür faaliyeti kontrolü daha mutlak ve etkindir. Demek oluyor ki, tarımdaki artığın coğrafî bakımdan yaygın bir biçimde kullanıldığı feodal bir yapı, kır endüstrisi'nin yaygın ve düzenli bir şekilde dağılımı için en elverişli koşulları yaratmaktadır.

Talebin yaygınlaşması, proto-endüstrileşmenin serpilmesine yol açmasından da öte bir önem taşır: Çünkü tarımda artık sağlandığını ve iç-pazarların gelişmekte olduğunu gösterir. Pazarın büyüklüğü (yâni, ulaştırma şebekesinin nitelikleri ile birlikte düşünüldüğünde talebin hacmi), Adam Smith'in ünlü formülü ile vurguladığı gibi iş-bölümünün sınırlarının saptar. İş-bölümünün varlığı ise, uzmanlaşmaya ve daha yüksek düzeyde bir artığın doğmasına yol açar. "Kır-endüstrisi" bu uzmanlaşma sürecinin önemli bir boyutunu temsil eder. Endüstri-öncesi dönemde üretim-fazlası oluşumu ile yakından ilintili olduğu için, önce Marx tarafından ortaya atılan "sermayenin ilkel birikimi" kavramının, kır sanayiinde sermaye birikimi sürecinin incelenmesi ile açıklığa kavuşabileceği kanısındayım. Bu görüş Mendels tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Proto-endüstrileşme, tüccar-müteşebbislerin elinde sermaye birikimine yol açmış ve daha yüksek yatırım maliyeti olan makineli endüstriye geçişi sağlamıştır." (Mendels, 1972). Saville'e göre, Marx'ın "ilkel birikim" kavramı, sermaye oluşumu kadar özgür emeğin gelişimini de içerir. (Saville, 1969; Dobb, 1964) Proto-endüstrileşme kapitalist olmayan tarımdan, köylü iktisadından, geleneksel yerleşimlerin ko-

ruyucu fakat aynı zamanda baskıcı kanadının altından, özgür emeğe geçişte, kuşkusuz çok önemli bir rol oynamıştır.

Japonya'da Tokugawa devri, iç-pazar gelişimi ve kırsal-endüstride orijinal birikim olgusuna en iyi örnektir, çünkü Japonya'daki birikim süreci, İngiltere'dekinde olduğu gibi dışarıdan artık transferi ile gölgelenmemiştir. Ayrıca, Japonya kendi endüstrisinde bir yıkıntı geçirmeden dünya kapitalizmine açılışın tek belirgin örneğidir. Bu bağlamda şöyle bir hipotez kendiliğinden belirmektedir: Tokugawa devrinde iç-pazarın gelişimi ve dolayısıyla iktisadî artık düzeyinin yeterli bir ölçeğe ulaşması sonucu, bir sermaye birikimi oluşmaya başlamıştı. Bu durum iki sonuç yaratmıştı: 1) Ücret düzeyleri görece yüksekti. 2) Yüksek ücretler ve sermaye birikimi bir arada oluşunca, yine görece ileri bir teknolojiyi belirlemişlerdi. Bu koşullarda, Japon endüstrisi bazı faaliyet dallarında gerçek bir mukayeseli avantaja sahip olmuş; bu ise, sanayide sermaye birikiminin ticaret yoluyla hızlanması sonucunu doğurmuştu. Rosovsky'nin deyişiyle, "Asya'da bir çok ülkenin gelişmiş Batı ülkeleriyle sömürge-tipi ilişkilere girdiği bir dönemde, Japonya, kendi yeteneklerine göre ve kendine özgü bir hızla gelişimini sürdürüyordu." (Rosovsky, 1972). Diğer bir deyişle, Japonya ilkel sermaye birikimi sürecini tamamlamayı başarmıştı.

Yukarıda öne sürülen hipotezi izleyerek diyebiliz ki, iç-pazarların henüz yeterince gelişmemiş olduğu ve iktisadî artığın (ve dolayısıyla talebin) artan ticaret hacmi karşısında birikimin sürmesine olanak sağlayacak düzeylere henüz ulaşamamış olduğu durumlarda, kapitalist dünya ile bütünleşme, el sanatlarının ve kır endüstrisinin yok olmasına neden olur. Bu yok oluş potansiyel bir kapitalist gelişimin yapısal olarak, söz konusu olabileceği durumlarda bile geçerlidir. Bu tür bir kapitalist bütünleşmenin tarihsel olarak ilk

örneğini Doğu Avrupa vermiştir. Otuz-Yıl Savaşlarından evvel Doğu ve Batı Avrupa aynı gelişmişlik düzeyinde idiyse de, Ümit Burnu ve Atlantik ötesi deniz yollarının açılması ile ortaya çıkan yeni ticaret potansiyeli, iç yapılardaki ufak farklılıklarla da birleşince, Otuz-Yıl Savaşlarından sonra büyük bir ayrışmaya yol açmıştır. (Wallerstein, 1972). Doğu Avrupa'da, hammadde ve tarımsal üretimde göreli bir uzmanlaşma ve "ikinci kölelik" diye anılan bir iç örgütlenme (serflerin özgürleşme yerine ticari ürünlere yönelik olarak daha güçlü bir boyunduruğa girmeleri) bu ayrışmanın sonucunda ortaya çıkmıştır.

(Feodal olmayan bir üretim tarzında proto-endüstri olgusu bu derlemedeki diğer bir makalede incelenmektedir).

V — SONUÇ

Sistemin kendi içinden gelişen kır-endüstrisi, kapitalizm öncesi üretim tarzını meta üreten bir sisteme dönüştürmek için en büyük potansiyele sahiptir; bu arada, kırsal imalât faaliyetinde bulunan üretici, tüccarlaşır. Başarısız örneklerde, kır endüstrisi, dış ticaret ve gelişmiş kapitalist ülkelerle eşitsiz ortaklıklar nedeniyle yıkılmış, o zaman da, "asıl devrimci yol"a götürebilecek geçiş olanakları yok olmuştu. Daha önce kırsal endüstride faaliyet gösteren sermaye de, işgücü de açıkta kalınca, coğrafi bakımdan yaygın bir biçimde mal üretimine geçiş şansı ortadan kalkmıştı. Üretimin iç yapısı değişmiş; sistem, yapısına bütünlük kazandıran bağlaçlardan yoksun kalmıştı.

Bu yazının ilk bölümlerinde, endüstrileşme sürecine açıklama getirmeye çalışan iki kuramcıdan söz etmiştim - Rostow ve Gerschenkron... Bunların ikincisi, Rostow'un kaba aşamalarına nazaran daha ince ve karmaşık özelliklere sahip olmakla beraber, erken endüstrileşmiş ülkelerin, endüstrileşme kervanına geç katılan ülkeler üzerindeki dışsal etkilerini göz önüne almaz ve bu bakımdan eksiktir. Otonom endüstrileşme, yâni ekonominin kendi içinden kaynaklanan dinamikler yoluyla gerçekleşen bir endüstrileşme sürecinde önemli faktörlerin, sermaye ve işgücü birikimi ve iç pazarların varlığı olduğunu ve bütün bunların

da, bir ölçüde proto-endüstrileşme ile sağlandığı görüşünü savundum. Bu bağlamda denilebilir ki, endüstrileşmeyi başaramamış ülkelerin karşılaşmış oldukları sorunların biri de, ithal edilmiş imalât sanayi mallarının etkisiyle proto-endüstriyel faaliyetin oluşamaması —veya daha doğrusu yok edilmesi— sorunudur. Diğer bir deyişle, "dış-etken" başlığı altında dikkatle incelenmesi gereken ve fakat bir çok tarihsel bakış açısının görmezlikten geldiği somut ve önemli bir olgu, proto-endüstriyel faaliyetin varoluş ve ortadan kalkış biçimidir.

Bu makale ODTÜ **Gelişme Dergisi** 1978 Yaz sayısında İngilizce olarak yayınlanmıştır.

K A Y N A K L A R

— Amin Samir, (1977) Unequal Development. Londra.
— Dobb, Maurice, (1964) «Prelude to the Industrial Revolution», **Science and Society**, kış.
— Gerschenkron, Alexander. (1962) **Economic Backwardness in Historical Perspective**, Cambridge.
— Gerschenkron, Alexander. (1968) **Continuity in History and other Essays**, Cambridge.
— Hicks, John. (1968) **A Theory of Economic History**. Oxford.
— Hoffman, Walter, G. (1965) **The Growth of Industrial Economies**, Manchester.
— Hou, C.-M. (1963). «Economic Dualism: The Case of China, 1840-1937», **Journal of Economic History**, Eylül.
— Jones, Eric. (1968) «Agricultural Origins of the Industrial Revulution», **Past and Present**.
Marx, Karl. (1967) **Capital** cilt 3, s. 334.
— Marx, Karl. (1973) **Grundrisse** Penguin, London.
— Mendels, Franklin. 1972) «Proto - Industrialisation: **The**

First Phase of the Industrialisation Process», **Journal of Economic History.**

— Polanyi, Karl. (1956) **Trade and Market in Early Empires.** New York.

— Rosovsky, Henry, (1972) «What are the 'Lessons' of Japanese Economic History?» Youngson (der.), **Economic Development in the Long Run,** Londra, içinde.

— Rostow, Walt W. (1956) **The Stages of Economic Growth A Non-communist Manifesto,** 2. baskı, Cambridge, 1971.

— Rostow, W. W. (1965 (der.) **The Economics of Take-off into Sustained Growth.** New York.

— Saville, John. (1969) «Primitive Accumulation and Early Industrialisation ii Britain», **Socialist Register** içinde.

— Smith, Thomas, (1959) **The Agrarian Origins of Modern Japan,** Stanford.

— Thirsk, Joan. (1961) «Industries in the Countryside», F. J. Fisher (der.), **Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England,** Cambridge, içinde.

— Wallerstein, Immanuel. (1972) «Three Paths to National Development in 16th Century Europe», **Studies in Comperative International Development.**

— Wallerstein, Immanuel. (1974) **The Modern - World - System: Capitalist Agriculture and the Origins of European World Economy in the Sixteenth Century.** New York.

PROTO - ENDÜSTRİ VE EMPERYALİZM

I — Bu not Marksist ekonomik tarih yaklaşımında geleneksel olarak ayrı ayrı ele alınan iki araştırma alanını kavramsal bir problemin açıklanması çerçevesinde birleştirmek amacını taşımaktadır: Merkezde kapitalizm ve sanayileşme, çevrede emperyalizm ve sanayinin tahribi, (de-industrialisation). Göreceğimiz gibi açıklayıcı ilişki, merkezde ve çevrede sanayi öncesi üretimin niteliğinin belirlenmesidir. İlk bir yaklaşım olarak problem şöyle ifade edilebilir: eğer merkezde sanayileşmeden önce sanayi-öncesi üretim aşaması yaşandıysa, çevrede sanayileşememenin temel nedeni benzer bir faaliyetin dış rekabet tarafından yok edilmesi midir?

İktisat tarihçileri özellikle merkezdeki sanayi öncesi manifaktürün yapısı ve sonuçları üzerinde çok durmuşturlar. Bu yazın son on yılda 'proto-endüstri' kavramı etrafında yoğunlaştı. Bu kavram sanayi devrimi öncesi iki yüzyılda, esas kent merkezleri dışında cereyan eden geleneksel olmayan üretim faaliyetine verilen genel bir ad. Franklin Mendels Felemenk'te proto-endüstrileşme ile demografik eğilimler arasındaki ilişkiyi açıklayan çalışmasını yayınladığından beri proto-endüstrileşme bir çok çalışmaya konu oldu.[1] Bu tema üzerine birçok makale, derleme ve konferans yapıldı. Benim niyetim, daha şimdiden geniş

olan ve giderek büyüyen bu yazını değerlendirmek değil; proto-endüstrileşme üzerine bu tartışma bana sanayi öncesi üretimin merkezde ve çevredeki değişik konumunu değerlendirme imkanı verecek.

Önce ekonomik tarihçiler tarafından tartışıldığı şekliyle prote-endüstrileşmenin özelliklerini gözden geçirmek istiyorum. P. Deyon tarafından yeni yapılan yazın özetinde üç temel önerme yapılmaktadır.[2] İlki, proto-endüstrileşme geleneksel, yerel zanaatten ve küçük sanayiden ayrı değerlendirilmelidir, çünkü proto-endüstrileşme üretimin yapıldığı yöreden çok daha büyük bir pazara yöneliktir. Bu, olgunun tarihsel olarak yeniliğini vurgulayan ve daha eski küçük üreticilikten ayıran önemli bir özelliktir. Aynı zamanda proto-endüstrileşmeyi, üretim tarzı (örneğin küçük meta üretimi) veya ekonomik sistem kavramlarıyla karıştırılmayacak şekilde üretim faaliyetinin özel bir biçimi olarak tanımlamaktadır. İkincisi, proto-endüstri, kırlarla kentsel yöreleri birbirine özgün bir şekilde bağlamaktadır. Genellikle üretimin örgütlenmesi ve düzenlenmesi şehirden yapılırken üretimin kendisi kırda yapılmakta ve işgücü tarımsal hânelerden gelmektedir. Böylesi bir bağlantı, birikimin ticaretten kaynaklandığı kentsel yörelerde sermayenin, geçimini kısmen kendi üretiminden sağlayan, kırsal işgücünü kullandığını göstermektedir. Bu konumu nedeniyle proto-endüstride işgücü tam anlamıyla 'özgür' değildir, üretim araçları sahipliğinden özgürleşme, yâni mülksüzleşme, sürecindedir. Üçüncüsü, proto-endüstri tarımda, genişleyen bir işbölümüne yol açan gittikçe büyüyen bölgesel uzmanlaşma ile bağlantılı, olarak ve onunla sinbiyoz (symbiosis) içinde varolmuştur. Bu tanımlayıcı önermeler, genişleyen pazar ile büyüyen proto-endüstri faaliyeti arasındaki gerekli ilişkiyi kurmaktadır. Toplam artığı genişleten ve eski kendine yeterliliği ortadan kaldıran ticari tarım olmasa, proto-endüstride üretilen mallar pazar bulamazlar.

Proto-endüstrileşme üzerine yapılan tarihsel araştırmalar sanayi öncesi demografik yapı üzerindeki etkileri, (tarım dışı iş alanlarının mevcudiyeti nüfusun salt tarımsal sınırlarını ani bir artışla aşmıştı) ilkel sermaye birikim sürecini hızlandırması, sanayi için işgücünü hazırlaması, ticari bilgilenmeyi sağlaması türünden sonuçlar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu mekanizmaların, sanayileşme sürecinin daha ileri bir basamağına geçişi kolaylaştırdığı tartışılmaktadır.

Şimdi, yukarda ortaya konan sorunun, yâni merkezde ve çevrede sanayi öncesi manifaktür ile sanayileşme arasındaki ilişkinin yeniden formüle edilmesine çalışacağım. Kavramsal ve terminolojik karışıklığı önlemek için ilk olarak 'proto-endüstri' kavramını Marksist paradigma içinde ifade edeceğim. Bu çaba, proto-endüstrinin feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasındaki rolünü değerlendirmeme olanak verecek ve ikinci sorumuz için zemin hazırlayacak: yani kavramın çevre konumunda uygulanıp uygulanamayacağı sorusu.

II — Tarihçiler uzun zamandan beri açık veya dolaylı olarak feodalizmden kapitalizme kendi iç çelişkileri sonucu geçişin mekanizmalarını tarif edegeldiler. Bu geçiş iki aşmaya ayrılabilir ve ikinci aşamanın kaçınılmaz olarak birincisini takip ettiği iddia edilebilir. Birinci aşama bilindiği gibi feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasıdır. Birçok marksist, düşüncelerini ve araştırmalarını haklı olarak bu aşama üzerinde yoğunlaştırırlar çünkü bu aşama gerekli bir öncelik taşımaktadır. İkinci aşama fabrika sistemine geçiştir (sanayileşme, sanayi devrimi vb.) Marksist terimlerle bu aşama «gerçek kapitalizm'in» (capitalism proper) kuruluşu demektir. Bu aşamalandırmada dolaylı olarak söylenen şudur: kaba olarak onaltıncı yüzyıl ile onsekizinci yüzyıl arasında bir çeşit kapitalizm ama «gerçek» olmayan bir kapitalizm var-

olmuştur, ve bunun özelliklerinin araştırılması (gerçek» kapitalizme geçişi anlamada önemli olmaktadır.

Marksist yazında fabrika önce kapitalist döneme ilişkin birbirini tamamlayan kavramlaştırmalar vardır: bir tanesi, kendi kendini üreten kapitalizmin bileşkelerinin (yani sermaye ve işgücü) birikimine yol açan koşulları irdelemektedir.

İkinci kavramsallaştırma ise, ilk kapitalist pratiklerle fabrika sistemi arasında, iş sürecinin tarihsel gelişimi açısından bir bağlantı kurmaya çalışmaktadır. İşgücünün sermaye tarafından tamamen boyunduruğa alınması birçok aşamadan geçilerek sağlanmıştır: şekilsel boyunduruktan (formal subsumption), fabrika sistemini nitelendiren gerçek boyunduruğa (real subsumption) kadar. Proto-endüstriyi bu iki kavramsal yaklaşımla tanımlanan bir çerçevede değerlendirmek mümkün gözüküyor. İlkin, iki geçiş aşaması arasında yer alan bir biçimdir proto-endüstri, yâni gelişme koşulları kapitalizmi tanımlayan boyutlar çerçevesinde araştırılması gereken, «gerçek» kapitalist olmadan yine de kapitalist olan bir biçimdir. Dolayısıyla, sermayenin değerlendirmesine yönelen bir iş örgütlenmesi olarak, fabrika sistemine geçişte ara bir aşamadır. Bu olaya, gerçek boyunduruğun yaratılamadığı bir durumda sermayenin, işgücü olanaklarının mevcut durumuna uyum sağlaması olarak bakılmalıdır. Üçüncü kavramlaştırma bu özel uyumun sermaye birikimine tarihsel olarak önemli bir katkıda bulunduğunu çünkü sermaye stoğunun ve «özgür» işgücünün çoğalmasına neden olan süreci hızlandırdığını ortaya koymaktadır. Buna kırsal nüfusun iş alanına girmesinin önemli bir sonucu eklenebilir: köylü üretimi ile manifaktür olayının eklemlenmesi sonucu emeğin ucuza mal edilmesi. İşçi, kendi yeniden üretiminin bir kısmına sahip olduğu üretim araçlarını kullanarak sağlayan bir köylü olduğu için, proto-endüstriyel faaliyetin düzenleyicileri ve tüccar düşük

ücretle işgücü bulma imkânına kavuşmaktadır. Bu öne sürülen savdan belirli çıkarsamalar yapılabilir. Kırdaki proto-endüstrinin kentsel merkezlerdeki «manifaktür» olarak adlandırılan faaliyet ile büyük ölçüde çağdaş olduğu hatırlanırsa kırsal ve kentsel işgücünün rekabet halinde oldukları ortaya çıkacaktır. Söz konusu, kırsal işgücü ile kentsel işgücü arasındaki işbölümü değildir sadece. Böylesi bir uzmanlaşma ancak özgür sermayeler arasında, serbest hareket ve rekabet ile beslenen bir süreç sonunda ortaya çıkabilir. Dolayısıyla proto-endüstrinin gerekli unsurlarından birisinin özgür sermaye olduğu, yâni lonca kuralları tarafından veya politik otoritenin kararları ile sınırlandırılmayan sermaye olduğu ileri sürülebilir. Gerçekte Marx zanaatkarlık ile kapitalist üretim arasındaki farkı «sermayenin karşı karşıya kaldığı sosyo-politik sınırlamalar»ın[3] olmamasına dayandırır. «Bütün bu engellerin ortadan kalkması sonucu» sadece «sermayenin kendi sınırlamaları» üretimi sınırlar ve «sermaye (para) işgücü ile özgürce değişime girer.»[4] Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: proto-endüstri özgür sermaye ve sosyo-politik olarak özgür (fakat hâlâ bazı üretim araçlarına sahip olduğu için ekonomik anlamda özgür olmayan) işgücünün bileşiminden meydana gelir. Marx'a göre bu durum kapitalist olan, ancak henüz şekilsel boyunduruğun tesis edilmediği bir aşamayı niteler.

Bu ön tartışma proto-endüstriyi merkezde kapitalizme otonom geçişin çerçevesine oturtmaktadır. Proto-endüstri, biçimi büyüyen kapitalizmin etkisiyle belirlenen yeni bir gelişme olarak sunulmaktadır. Aynı zamanda işgücü-sermaye ilişkisinde kapitalizm öncesinden gerçek kapitalizme geçiş sürecinin özgür bir yansıması olarak da tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle, tarihsel ve teorik düzeylerde kesinlikle bir geçiş olgusudur. Bu özelliklerle bağlantılı olarak, proto-endüstrinin içine oturduğu yapının, kapitalist ortamın,

onun özünü ve gelişmesini belirlediğini ileri sürebiliriz. Gerçekten, proto-endüstri bu bağlamdan soyutlanarak incelenemez. Dolayısıyla proto-endüstrinin etkilerini de yerleştiği bağlamdan soyutlanmış bir şekilde araştırmak yanlış olacaktır; yâni fabrika sistemine dönüşüm veya nüfus yapılarındaki değişim yalnız proto-endüstri tarafından ortaya çıkarılmış olarak görülemez.

III — Şimdi çevre ülkelerde sanayi öncesi manifaktörün parçalanması tartışmasına döneceğiz. "Çevre" bu yazı çerçevesinde, kapitalizme kendi iç çelişkileri sonucu, otonom, geçişin olmadığı yerler şeklinde tanımlanmaktadır. Hatırlanacağı gibi, çevre ülkelerde emperyalizmin etkilerine ilişkin sav, özellikle ondokuzuncu yüzyılda, sanayileşmiş merkez ülkelerle ticaret sonucunda, varolan sanayi-öncesi manüfaktürün parçalandığını dolayısıyle proto-endüstrinin merkezde hazırladığı sermaye birikiminin engellendiğini iddia etmektedir. Bu sav, emperyalizmin çevrede otonom sanayileşme dinamiğinin olmamasında en önemli unsur olduğunu ileri sürmektedir.

Ölçüm tekniklerinde anlaşmanın zorluğuna rağmen, bazı belgelenebilir istisnalar dışında, emperyalizmin çevrede manüfaktür hacmini göreli olarak düşürdüğünü birçok tarihçi söylemektedir. Hindistan'da onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda, Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'de ondokuzuncu yüzyıl boyunca, ister göreli istihdam açısından ölçülmüş olsun, ister üretilmiş, mal arzı içindeki göreli payı açısından olsun manüfaktürlerde bir düşme gözlenmektedir. Emperyalizmin etkisi sektörlere göre farklıydı: Örneğin Çin'de, Feuerwerker'e göre, bir yandan iplik eğirme büyük ölçüde önem kaybederken pamuklu dokuma çok az etkilenmişti.[5] Böyle bir farklılaşma maliyet karşılaştırmalarına dayanarak açıklanabilir ancak, öyle durumlar var ki, yerel manüfaktür, yerel beğenilere ve talebe göre belirlenmektedir ve dolayısıyla be-

ğeniler reğişmediği sürece —ki uzun bir süre almıştır bu— üretimin ters yönde etkilenmesi söz konusu olmamıştır. Böyle bir biçim Burke'nın anlattığı, Tunus'da şaşiya maniüfaktürü ve Resnick'in tarif ettiği Thailand örneği ile uyuşmaktadır.[6] Eğer bu iki faktör —maliyetlerin ve beğenilerin karşılaştırılması— gözönüne alınırsa manüfaktür faaliyetinin belli koşullar altında ve belli yerleşmelerde uzun süre yaşayabilmesi daha kolay açıklanabilir. Bir yandan, merkezde fabrika sanayinin birdenbire bütün malları üretmeye başlamadığı açıktır, diğer yandan da, üretim maliyetleri her zaman fabrika sanayiini desteklediği halde çevrenin her köşesine ulaşan malların sıfıra yakın bir taşıma maliyetine sahip olduğunu düşünmek yanlış olacaktır.[7] Aslında, demiryollarının içerde ulaştırma maliyetlerini düşürmede ve dolayısıyla ithal mallarının tüketiminin yaygınlaşmasındaki rolü iyi bir şekilde belgelenmiştir.[8]

Ne var ki, böylesi bir tartışma, malları harekete geçiren yapılar arası gidiş gelişleri soyutlarken, örgütsel boyutu ihmal etmektedir. Çevrede yabancı malların ve dolayısıyla yabancı tüccarların tutunması yerel tüccar sermayesinin konumuna bağlıdır. Çünkü, özellikle resmi kolonileşmenin olmadığı durumlarda, ve hatta kolonilerde, ticari bir ağın kurulabilmesi için yerel tüccarlarla uluslararası tüccarlar arasında, yerli tüccarın giderek komprador sınıfa dönüştüğü bir işbölümü gelişir. Ancak böyle bir gelişmenin hızı, periferideki tüccar sınıfın politik sınırlandırmalardan kurtulabilme kabiliyetine göre değişmektedir Kurtulabilme şansı periferide daha önce varolan toplumsal formasyonun yapısına ve bu yapının çözülme biçimine bağlıdır. Dolayısıyla yabancı tüccar sermayesinin etkisi piyasanın belirli yörelerine veya sektörlerine hapsedilirken diğer taraftan 'korunmuş' alanlarda geleneksel manüfaktür faaliyeti varlığını sürdürebilir.

Üzerinde durulması gerekli diğer bir nokta da geleneksel manüfaktür faaliyetinin parçalanma sürecinin doğrusal olmamasıdır. Dünya ekonomisinin refah dönemlerinde, ticaret hadlerinin periferinin lehine hareket etmesi ve borç alma olanaklarının artması nedeniyle ithalat artışı hızlanır. Böylece, refah dönemlerinde, ithal edilen üretilmiş malların geleneksel malların yerini alması süratle gelişirken, ithal kapasitesinin ve yerel talebin azaldığı buhran dönemlerinde geleneksel üretimin yeniden gelişmesi veya en azından aynı düzeyde sürmesi ile karşılaşılır. Ticaret hadlerinin döndüğü ve 1873'te borç piyasasının çöktüğü «Büyük Buhran» dönemi (1873-1896), böylesi bir dalgalanmanın çöktüğü 'Büyük Buhran' dönemi (1873-1896), böylesi bir dalgalanmanın yaşandığı bir dönemdi. Yirminci yüzyılda yaşanan «Büyük Buhran»da da aynı gelişmeler gözlenebilir. Tekrarlanması gereken nokta, sürecin doğrusal olmadığıdır. Periferide ondokuzuncu yüzyıldaki sanayi yapısının tahribi (de-industrialisation) değerlendirilirken, bu sürece etkide bulunan dünya ekonomik konjonktürleri ışığında yapılabilecek dönemleştirme çabasına girilmeli ,emperyalizm süreci doğrusal gelişen bir bütün olarak alınmamalıdır. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere ile 1838 Ticaret Anlaşmasından sonra sürekli ve artan bir şekilde ucuz mamül malların hücumuna uğradığı söylenir.[9] Oysa, örneğin 1850-1873 dönemi ile 1873-1896 dönemi farklılıklar gösterirken 1896-1914 dönemi de daha değişik bir dünya ekonomisi yapısı içine oturmaktadır. Doğrusal gelişmeye ters düşüyor gibi görünen birtakım anomalilerin, perspektifimiz böylesi döngüsel farkları içerecek şekilde genişlediği zaman ortadan kalkmaları söz konusudur.

De-industrialisation sürecinin zamanlamasının aynı zamanda dünya ekonomisinin zamanlaması olduğu ileri sürülebilir. Tekil hadiselere ilişkin tarih 1838 Osmanlı veya 1842 Nanking anlaşmaları gibi

özgür kurumsal düzenlemelere çok fazla önem vermektedir. 1838 anlaşmasına daha yakından bakıldığında, mamül mal ithalatının 1820 sonlarında giderek artmaya başladığı gözükmektedir, ve bu anlaşmayı inceleyen bir araştırmacının dediği gibi: "bu anlaşmaya ilişkin tek emin olabildiğimiz şey anlaşmanın Türkiye'ye giren ithal mallarından alınan gümrük vergisini % 3'ten % 5'e arttırdığıdır."[10]

Böylesi kurumsal değişmeler yerine, Avrupa'nın Napolyon tarafından ablukaya alınması veya buhar gücü biçiminde ucuz ulaşım kaynaklarının bulunması gibi, dünya konjonktürü ve gelişmeleri, dünya pazarıyla bütünleşme hızını ve dolayısıyla de-industrialisation sürecini daha fazla açıklayabilmektedir. Merkez-çevre ilişkilerini etkilemiş olan kurumsal değişmelerin (örneğin ticaret anlaşmalarının) kronolojisindeki benzerlik aynı sonuca işaret etmektedir.

IV — Bundan sonraki açıklamalar daha çok tanımsal: Çevrede de-industiralisation'ın konusu olan üretim faaliyetinin doğası tam olarak nedir? Farkedileceği gibi proto-endüstri kavramını bu olgu için kullanmadık. Neden, proto-endüstri kavramının teleolojik olarak tanımlanması değil. Ve gerçek bir sanayileşmeye yol açmayan faaliyetin proto-endüstri olarak kavramlaştırılmaması gerektiği de değil. Merkezde proto-endüstriyel olarak tanımladığımız faaliyetin periferide yıkılan üretim ile fazla benzerlik göstermemesi nedeniyle bu kavramı kullanmadık. İlk olarak, yukarda geliştirilen proto-endüstri tanımı, geleneksel işbölümü ile hapsolmuş ve sınırlı bir pazara yönelik yerel zenaatı dışarda bırakmaktadır. Aynı şekilde, kentsel merkezlerde politik ve hukuki sınırlamalarla kontrol altında tutulan geleneksel loncaları da dışarda bırakmaktadır. Fakat periferide de-industiralisation bu ayırımlara dikkat edilmeden ve üretim örgütlenmesi göze alınmadan tartışılıyor. Böylece ikincil soktörde istihdam edilen işçi sayısı veya dokuma tez-

gahı sayısı, sanayileşme yolunda kaybedilmiş olanağın boyutlarını simgeleyecek bir indeks haline geliyor. Dolayısıyla, loncalar geleneksel zenaat, hatta ev üretimi, de-industiralisation çerçevesine dahil ediliyorlar. Merkez durumunda tartıştığımız gibi böylesi geleneksel faaliyetleri dışarda bırakan bir proto-endüstri tanımı doğru ve gerekli çünkü, proto-endüstri, ticari sermaye ile kırsal işgücünü birleştiren yeni bir üretim örgütlenmesi olarak anlaşılmalıdır. Perifer ideki fabrika öncesi sanayinin, de-industrialisation olmasaydı modern sanayiye dönüşeceği fikrine dayanan argüman için geleneksel üretim faaliyeti ile gerçek proto-endüstri arasındaki ayrım daha fazla önem kazanmalıdır.

Proto-endüstriyel faaliyeti tanımlayan unsurları araştırırken, periferide kırsal üretimin ticarî tarımla dinamik bir etkileşime girmediğini iddia edeceğiz. Periferide, ücretli işgücü kullanan ticarî tarım zaten bulunmamaktadır, böylece tarımın içinde ücretli istihdam olanağı da yoktur. Dahası, proto-endüstrinin geliştiği bölgeler ile ticari tarımsal bölgeler arasında giderek büyüyen bir iş bölümünden söz edemeyiz. Bu durumda iki sektör arasında, pazarın genişlemesine yol açan bir etkileşim de imkânsızlaşmaktadır. Dolayısıyla, bir "'sinbiyoz"dan bahsetmek de imkânsızdır. çünkü, paralel bir kapitalist tarımsal gelişme olmamaktadır. Onun yerine, örneğin Osmanlı İmparatorluğunda, belirli yerleşme yörelerine belirli görevler yükleyen politik ve geleneksel olarak belirlenmiş bir işbölümü vardır. Bu anlamda, çevrede bazı kırsal üretim faaliyetleri şehirden organize edilmekte ve yönlendirilmektedir. Fakat son noktanın ortaya çıkardığı gibi, eğer sermayenin kullanım şekli ve faaliyet yoğunluğu politik kontrol altındaysa "özgür sermaye"den bahsetmek zordur. Zira sermayenin sınırları sadece kendi dinamiğine bağlanmamaktadır. Tüccarlar, ancak bir fermanla veya politik otoritenin kararları

dahilinde üretim faaliyetini harekete geçirebilirler. Ticarî bir faaliyet sonucu ortaya çıkan servet birikimi üzerinde hiç bir sınırlama yoktur, fakat bu servetin — biçimi ister tefeci ister tüccar sermayesi olsun— artı ürün çekebilen bir sermaye biçimine dönüştürülmesi yönetici bürokrasinin kendi statülerini sürdürme endişeleri yüzünden engellenir.[11] Böylece periferideki üretimin nitelikleri merkezdeki proto-endüstrinin tanımlayıcı unsurlarının farklı olduğu görülebilir. Periferide üretim, özgür sermaye tarafından örgütlenmemekte, ticarileşmiş tarımla pazar tarafından belirlenen bir işbölümüne girmemekte, ve genellikle politik otoritenin çizdiği sınırlar içinde kalmaktadır. Bu gözlem bizi, çevredeki de-industrialisation'ın nesnesinin yukarda tanımlanan şekli ile proto-endüstri olmadığı sonucuna götürmektedir.

V — Buraya kadar, sanayi devriminin ve fabrika örgütlenmesinin dinamiğini veren ortamın değil de proto-endüstrinin içsel gerekli unsurlarının üzerinde durduk. Merkezde ve çevrede üretim biçimleri bir ölçüde benzerlik gösterse dahi bu benzerlikten aynı gelişme çizgileri beklemek doğru olmaz. «Farklı tarihsel koşullarda yaşanan, fakat çarpıcı bir biçimde benzerlik gösteren olaylar tamamen farklı sonuçlara yol açmıştı. Ancak, bu gelişmeleri ayrı ayrı inceleyip sonra birbiriyle karşılaştırmak yoluyla bu olgunun püf noktası yakalanabilir.»[12] Bence, üstünde durduğumuz konu çerçevesinde «püf noktası» «hatalı bir şekilde merkezle çevrenin eşitsiz gelişmesinde aranmaktadır: eğer merkez çevreyi kendi ürettiği mamül mallarla doldurmasaydı çevre de kendi zamanında fabrikaya geçiş yapabilirdi, denmektedir. Bu savda toplumların farklı tarihsel gelişme olanağına sahip olabileceği unutulmakta, kapalı olarak doğrusal bir gelişme çizgisi varsayılmaktadır. Yani «daha yüksek bir tarihsel biçime geçebilen toplumsal formasyonlar geçemeyenler için daha gelişmiş bir biçimi ve yavaş gelenler için

zaman içinde varacakları durumu temsil ederler» var sayımı yapılmaktadır.

Bu savın fazla detayına girmeden, sadece Batı Avrupa feodalizminin kendi iç çelişkileri yoluyla kapitalizme geçişi sağlayacak dinamiği ve gelişmeleri taşıdığı söylenebilir.[13] De-industrialisation'ın olduğu toplumsal formasyonlarda, -Kuzey-Afrika, Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan, Çin- toplumun yapısı Batı Avrupa toplumsal formasyonundan büyük ölçüde ayrılmaktadır. Uç noktaya götürüldüğünde, bu çevre ülkeler Asya tipi toplumsal formasyonu yaşadılar; en azından bu ideal biçime Batı Avrupa feodalizmine olduklarından daha yakın oldular. Bilindiği gibi, Asya tipine uygun bir formasyonda ekonomi, politik olarak kontrol edilmektedir: Yönetici zümrenin kendi pozisyonlarını pekiştiren durağan bir düzen isteği politik otoritenin sürdürdüğü ekonomik düzeni belirlemektedir. Aslında bu pozisyon söz konusu durağanlık sağlanarak meşrulaşmaktadır. Durağanlığın en temel gereksinimi, yöneten ile yönetilen farklılığını yeniden üretecek işbölümünün sürekliliği ve esas olarak durgun bir ekonominin maddî koşulları olmaktadır. Nüfusun büyük bir kısmı kendi geçimleri için üretim yapmakta, ve yönetici sınıfa vergi biçiminde artık vermektedir. Bu artığın yönetici sınıf tarafından kullanılabilir hale gelmesi için —askerî veya lüks tüketim şeklinde— küçük üreticilik ağı harekete geçirilmektedir. Kentsel loncalar da kırsal üreticiler de politik kontrol altında faaliyet göstermektedirler. Dış ticaret daha da sıkı bir denetim altındadır çünkü amaçlanan içerdeki işbölümünü korumaktır. Gerçekte de bu işbölümü en çok dış ticaret merkezî otoritenin kontrolünden çıktığı zaman tehlikeye girmektedir. Özel mülkiyetin güvenceye alınmasında hukukî açıklık olmaması ile ekonomik işleyişin bu şekilde örgütlenmesi birleşince sistemli bir birikim olanağının önü tıkanmıştır. Ortada mevcut olan birikim üretimden kaynaklanmadığı gibi daha fazla

üretime de yol açamamaktadır çünkü servet ancak politik otoritenin isteğine bağlı olarak sürdürülebilmektedir.

Sermayenin biçimlenmesi ve hareketliliği önündeki engellere ek olarak işgücünün üretim araçlarından «kurtulması»nın önündeki engellere de değinmek gerekir. Asya tipi formasyonlarda genellikle, köylü işlediği toprağın kullanım hakkına sahipti. Ayan veya derebeyi tarafından daha fazla sömürülmesi, devletin istediğinden daha fazlasını vergi olarak ödeme zorunluluğu olarak ortaya çıktı, fakat hiç bir zaman kapitalist çevirme (enclosure) eyleminde olduğu gibi toprağından atılma gibi bir durumla karşı karşıya kalmadı. Böylece köylü bir türlü toprağını kaybedip «özgürleşmedi». Yâni ücretli işçi olmadı.

Asyatik ve feodal biçimlenişler arasındaki farklılığa talebin yapısı açısından da yaklaşılabilir. Feodalizmin tabiatı icabı artı ürün, birçok yerleşmeye dağılırken Asya tipi toplumsal biçimlenişte artık, yönetici sınıfın büyük bir kısmının toplandığı, merkezî-hanedan şehirlere akmaktadır. Böylesi bir yoğunlaşma ticarî ve üretici faaliyetin daha etkin denetimini mümkün kılarken, aynı zamanda merkezi kontrolden «kırsal alana» kaçış potansiyelini de engellemektedir. Gelirin coğrafi dağınıklığı ile nitelenen Batı Avrupa ve Japonya örneklerinin tersine, Asya tipinde, merkez şehirle, kırsal alan arasında büyük bir dengesizlik görülmektedir[14] ve bu da manüfaktür faaliyetinin birdenbire yaygınlaşmasını önlemektedir. Feodal formasyonda ise talebin ve üretim faaliyetinin yerleşmeler arası dağılımı, politik kontrolden kaçmaya olanak veren ve aynı zamanda yerel avantajların kullanılmasını sağlayan bir dağınık üretim örgütlenmesine yol açmaktadır.

Batı Avrupa dışındaki bütün toplumların kapitalizm-öncesi yapılarının Asya tipi üretim tarzının hâkimiyeti ile nitelendirilebileceğini iddia etmiyorum. Fakat, değindiğimiz bölgelerde Asya tipi üretim tar-

zının karakteristikleri söz konusu toplumsal yapıların tarihsel tanımına, Batı feodalizminden daha çok denk düşmektedir. Diğer taraftan diğer çevre ülkeler bu analiz dışında bırakılmaktadır, çünkü buralarda üretici güçler feodal Avrupa'nın eriştiği düzeye hiç bir zaman ulaşmadılar. Kuzey Afrika, Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan ve Çin ise maddî gelişmelerinin düzeyi açısından kapitalizm öncesi Avrupa ile karşılaştırılabilir bir durumdaydılar. Ancak kapitalizme geçişle birlikte üretici güçlerin hızlı gelişmesinin yolu açıldı ve Avrupa arayı açtı.

VI — Burada şimdiye kadar ortaya konan bakış açısı, «tarihi materyalizm»in daha ortodoks biçimlerini en azından iki açıdan sorgulamaktadır. İlk olarak, üretici güçlerin benzer gelişme temelinde iki farklı üretim tarzının -Asya tipi feodal- varolmasına olanak vermektedir; ikinci olarak, ve daha da önemlisi, kapitalizm öncesi her toplumun mutlaka feodal olmadığı, çok çizgisel (multilinear) bir sosyal gelişme modeline izin vermektedir. Aslında, Asya tipi üretim tarzının geçerli bir tarihsel model olarak kabul edilmesi çizgisel gelişme anlayışının terk edilmesi anlamına gelmektedir.[15] Bu durumda, «çarpıcı bir şekilde benzer» olan ancak aynı sonuçlara varmayan olaylar, içinden çıkılmaz olmaktan çıkmaktadır, çünkü bu olaylar «farklı tarihsel çevrelerde» veya farklı toplumsal biçimlenişlerde meydana gelmiştir. Proto-endüstri, feodalizmin çelişkilerinden kaynaklanan kapitalizmin temel unsurlarının zaten varolduğu bir aşamada gelişirken, çevre ülkelerde, farklı bir toplumsal biçimlenişin sınırları içinde, çok da benzer olmayan bir üretim faaliyeti varlığını sürdürmüştür.

Daha önce Batı'daki proto-endüstrinin, hem içinde faaliyet gösterdiği tarihsel koşullar açısından hem de temel unsurları (sözkonusu koşullardan soyutlanabildiği ölçüde) açısından, periferideki üretimden önemli ölçüde farklı olduğu ileri sürülmüştü. Dolayısıyla,

çevredeki manüfaktürün gerçek bir kapitalizmin müjdecisi olduğunu ileri süren ve eğer emperyalist de-industrialisation olmasaydı kapitalist bir örgütlenmeye doğru gelişmenin mümkün olacağını iddia eden sav kabul edilemez. Bu sav, toplumsal gelişmeye teknisist bir gözle yaklaşımın sonucudur ve takipçilerinin iddialarının tersine Marksist bir yaklaşım yerine sosyal mühendislikle süslenmiş radikal-milliyetçi bir yaklaşımın mirasçısıdır.

Öne sürdüğümüz bakışın güncel politik çıkarsamalarını ortaya koymak özellikle önemlidir. Bu sav, paradoksal olarak (Marx'ın orijinal kavramlarına yakınlık anlamında) daha önce değindiğimiz de-industrialisation tezlerinden daha ortodokstur. Marx'ın Hindistan, Çin ve Osmanlı İmparatorluğu ve hatta Rusya üzerine yazdıkları de-industiralisation savlarına yol açan tek-çizgisel biçimi açıkça reddetmektedir. «Orientalism»e karşı olarak çıkan çağdaş üçüncü dünyacılık da Marx'ın Avrupa-merkezci olduğunu iddia ederken yukardaki tartışmamızda reddettiğimiz savlar kullanmaktadır.[16] Marx'ın yazdıkları emperyalizmin periferideki tarihsel ilerici rolünü vurgulamaktadır. Bu açıdan, manüfaktürlerin emperyalizm tarafından parçalanması mevcut işbölümünün ve toplumsal düzenin bozulmasına işaret etmekte- ki Marx bu olayı Hindistan'daki tek sosyal devrim olarak tanımlamaktadır- fakat kapitalizme kendi iç çelişkileri neticesinde geçiş olanağının kaybedildiğini göstermemektedir, çünkü böyle bir olanak zaten mevcut olmamıştır.

De-industrialisation tezini savunanların iddiaları, emperyalizmin olmadığı bir dünyada geleneksel üretimin temellerini hazırladığı «ulusal» bir kapitalizme kendi iç dinamiği sonucu geçişin mümkün olacağıdır. Her «ulusal» kapitalizm tezi gibi bu tez de temelinde popülist bir ideoloji ürünüdür. Nitekim «kapitalist olmayan yol»dan günümüzdeki Samir Amin vb.ların savunduğu dünya ekonomisinden kopma (de-linking) te-

zine kadar her milliyetçi-popülist görüş de-industrialisation olgusunu yukarda eleştirdiğimiz biçimiyle ele almıştır.

Bizim amacımız, kapitalizmin sebep olduğu yıkımın önemini azaltmak değil. Geleneksel ekonomik sistemleri büyük bir güçle parçalarken, kapitalizm sosyal düzeni bozdu, yoksulluk yarattı ve büyük tahribata yol açtı. De-industrialisation bu sürecin bir parçasıydı, çünkü, kapitalist pazarın genişlemesi karşısında mevcut işbölümünün bozulması gerekiyordu. Fakat periferideki manüfaktürler ilkel birikimin başladığına işaret etmedikleri gibi, iş sürecinin gerçek bir kapitalizme doğru gelişmesinde ara bir aşamayı da temsil etmiyorlardı. Tarihsel araştırmalar çevrenin dünya ekonomisine entegrasyonu dinamiğini daha iyi anlamak için de-industrialrsation ve mevcut işbölümünün parçalanması sorunları üzerinde durmak zorundalar. Bu çalışmalar mutlaka çekilen azabı ve insan maliyetini de vurgulamalılar, ancak de-industrialisation olmasaydı periferide de sanayileşme gerçekleşirdi şeklinde yanlış bir savı ileri sürmeden.

Bu makale İngilizce olarak **Insurgent Sociologist** adlı derginin Kış 1981 sayısında, Türkçe olarak da **Toplum ve Bilim** sayı 13'te yayınlanmıştır.

(1) Franklin Mendels, "Proto-industrialisation: The First Phase of the Industrialisation Pracess," **Journal of Economnik History**, Vol. 32, 1972. Diğer önemli katkılar: Hands Mediok, "The Protoindustrial Family Economy", **Social History**, October 1976; ve P. Kriedte, H. Medick J. Schlumbohm; **Industrialisierung, Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formatioisperiode des Kapitalismus**, Göttingen 1977. Aynı zamanda bk. P. Jeannin, **Annales E.S.C. Janvier-Février 1980**, "La protoindustrialisation: développement ou impasse?"

(2) P. Deyon, "Proto-industrialisation: Theory and Reality", Sekizinci Uluslararası İktisat Tarihi Konferansı için yazılan mektup. (Budapeşte 1982, Seksiyon A-2.)

(3) K. Marx, "Results of tpe Immediate Process of Productioi," Capital vol. 1. Londra, 1977, p. 1030.

(4) İbid. p. 1031.

(5) Feuerwerker, "Handicraft and Manufactured Cotton Textiles in China, 1871-1910," Journal of Economic History, June 1970,

(6) E. Burke, "Proto-industrialisation and Pre-colonialism in the Maghrib, 18th-19th Centuiies," mimeo. S. Resnick, "The Decline of Rural Industry under Export Expansioi: A Comparison among Burma, Phillippines, and Thailand, 1870-1938," Journal of Economic History, March 1970.

(7) C. M. Hou, "Ekonomic Dualism: The Case of China, 1840-1937," Journal of Economic History, September 1963.

(8) A.K. Bagchi, "De-industrialisation in India in the Ninetenith Century: Some Theoretical Implications," Journal of Development Studies, January 1976. Ayrıca bk.: C. Issawi ed. The Economic History of Turkey, 1800-1914, Chicago, 1980, Chapter 6.

(9) Ubicini ve Ö.C. Sarç'dan aktarmalar: C. Issawi ed. The Economic History of the Middie East, 1800-1914, Şikago, 1966.

(10) O. Kurmuş "The 1838 Treaty of Commerce Re-examined," Second Iiternational Cengress on the Economic and Social History of Turkey"de okunan tebliğ. Strasbourg, 1980.

(11) H. İnalcık, "Capital Formation in the Ottiman Empire", Journal of Economic History, March 1969.

(12) S. Avineri ed. Karl Marx on Colonialism and Modernization, New York, 1969, p. 470.

(13) Batının farklılığı en iyi P. Anderson tarafından tartışılmaktadır. Passages from Antiqulty to Feudalism ve Lineages of the Absolutist State, her ikisi de Londra, 1974.

(14) Japonya için bk. T. Smith, **The Agrarian Origins of Midern Japon**, Stanford, 1959.

(15) İki-çizgili görüş için bk.: K.A. Wittfogel, **Oriental Despotism**, New Haven, 1957. Çok-çizgisel perspektif için bk.: U. Melotti, **Marx and the Third World**, Londra, 1977. Alvin Gouldner bu konuyu, per zaman iki dehasıyla zaten tartışmıştı: **The Two Marxisms** New York, 1980.

(16) Böylesi bir üçüncü-dünyacı bakış için bk.: B. Turner, **Marx and the End of Orientalism**, Londra, 1978.

GELİŞME SORUNUNA MARXİST BİR YAKLAŞIM

Kitap Eleştirisi

Az gelişmişlik konusu önce iktisat tarihçilerinin ilgilendikleri yan sahalardandı. Ekonomi kuramı güncel gelişme sorunlarını niceliksel açıdan ele alıyor, neo-klâsik ekonominin temelini oluşturan fertçi - davranışsal varsayımları, pazar modelini, olduğu gibi «ulusal geliri düşük» ülkelere aktarıyordu. Soğuk harbin bir yan ödünü olarak gelişme ekonomisi adıyla ortaya çıkan yeni saha ise yine aynı varsayımları benimsiyor, yalnız, gelişmiş ekonomiler için gereksiz bulunan ekonomi dışı değişkenleri de göz önüne alıyordu. Ne var ki mercek açısının genişlemesi analize gerçek yapısal bir farklılaşma getiremedi. Az gelişmiş ekonomide pazar modelinin varsayımları geçerli olmuyordu; o halde bunun sebebi sosyal verilerde aranmalıydı - geleneksel toplum yapısı gibi. O da yeterli olmazsa son kurtarıcı psikolojiye başvurulur, fertlerin başarı gereksinmelerinin yüksek düzeyde olmadığı anketlerle saptanırdı. Bütün bunlar, sonunda ekonominin gelişme düzeyini, yani gelişmiş ekonomilerden nicel farklılığını belirtmeye yarıyordu. Neo-klâsik teoriden kaynaklanan «gelişme ekonomisi»nin başarı şansı bir yanda ideolojik tasvirlerle diğer yanda da üretim güçlerinin daha hızlı gelişmesine yönelik plânlama modelleriyle sınırlıydı. Sol adına konuşan iktisatçılar ise az gelişmişlik olgusunun kökeninde ka-

pitalizmi buluyorlardı. Kapitalizm ticaret ilişkileri dolayıyla geliyor ve ortaya çarpık bir yapı çıkıyordu. Fakat yapının çarpıklığı yine nicesel olarak saptanıyordu. Bazı değişkenlerin belli düzeylere ulaşmamış olmaları veya arzulanan modelden uzaklık solun politik tavrına ekonomik temel oluşturuyordu. Bu arada neoklâsik iktisadın varsayımları eleştirilse dahi, bu eleştirinin gelişmiş kapitalist ekonomiyi incelemek için getirdiği yöntemler az gelişmişliğin açıklanmasında rol oynamıyordu. Bu yüzden de az gelişmişliğin incelenmesi bir kavram kargaşası içinde ve çoğunlukla toplayıcı yöntemlerle oluyor, kapitalizmin gelişmenin yönü üzerindeki etkileri ve artık ürünün aktarılması konusu tartışılınca az gelişmişliğin "Marxist" bir açıklaması yapıldığı sanılıyordu. Bunun da ötesinde az gelişmiş ekonomiyi incelerken tarihten ve ekonomi dışı sosyal bilimlerden kaynaklanmak Marxist yaklaşımın gereği kabul ediliyordu. Tabii ki sisteme yaklaşım hiç bir zaman salt ekonomik olamazdı. Nitekim Marxist yaklaşımın temel yapıtları bakış açılarının zenginliği ile bunu sergilerler. Fakat, bu demek değildir ki sistemin ekonomik düzeyde işleyişini yine ekonomik bir takım kurallara bağlamak olanaksız. Önce sistemin bütünü, sınırları sergilenip, sonra ekonominin sistemdeki yeri belirtilip, sonra da ekonominin kendi iç kuralları bulunabilirdi. Marxist yaklaşım gelişmiş kapitalizm için Kapital'de ortaya atılmış temel prensipleri geliştirmeye çalışıyordu, fakat az gelişmiş ekonomi için aynı işlemi yapmak yeni bir temel oluşturmayı gerektiriyordu. Şüphesiz bu temel, kapitalizm öncesi bir yapının kapitalizmin etkisiyle nasıl değişime uğradığını, bu değişim sürecinde ortaya çıkan sistemin içinde ekonominin ne rol oynadığını, kapitalist-kapitalizm öncesi ekonomilerin iletişimlerinin ne olduğunu içermek zorunluluğunda idi.

İkinci bir sorun ise az gelişmişlik olgusunu Marxist

yöntemlerle incelemek isteyenlerin bu inceleme isteklerini ülkeyi geliştirme istekleriyle karıştırmalarıydı. Marxist yaklaşımın plâncı sapması olarak alınması gereken bu görüş, ilerciliği üretim güçlerinin en hızlı gelişmesine olanak sağlamak diye yorumluyordu. Bu ise ancak plânlı kalkınma ile olurdu. Yâni sermayenin toplumsallaşma sürecini yöneten fertler olmamalıydı. Sermayenin mülkiyeti devletin eline geçmeli böylece de kapitalist pazarın ortaya çıkardığı "çarpık gelişme" önlenmeliydi. Daha kötüsü, sermayenin mülkiyetini değiştirerek aslında üretim ilişkilerini içeren sermaye düzeninden kurtulunacağı sanılıyordu. Kuramsal açıdan ise bu yanılgı kestirme bir analiz yöntemi getiriyordu. Kapitalizmin gelişmesi, sermayenin mülkiyetinin merkezileşmesi hâlinde beklenecek gelişmelerle karşılaştırılıyor, örneğin, az gelişmiş ülkelerde ağır sanayinin kurulmaması olgusu radikal politik sloganlarla birleştirilip "Marxist" analiz yerine geçiyordu. Oysa kapitalizm üretim güçlerini kendi tabiatına uygun olarak yani zorunlukla çarpık olarak geliştiriyordu; bilimselliğe özenen bir yöntemin her şeyden önce bu olguyu kabullenmesi gerekirdi.

Geoffrey Kay(*) bu saydığımız eleştirilerden yola çıkıyor. Amacı, gerçekten temel Marxist kavramlardan hareket ederek bir az gelişmişlik sorunsalı geliştirmek. Bu yüzden de çok kullanılan bazı kavramları —üretim, tüketim, artık, artı değer, kâr gibi— yeniden tanımlamayı uygun görmüş. Tanımlama sırasında bazı Marxist prensipleri vurguluyor. Örneğin, üretim ve tüketimin ekonominin temel işlemleri olduklarını; pazarın, yâni değişim ve gelir dağılımını görünürde düzenleyen mekanizmanın, üretim şekillerinin ve tüketimin, teknolojik ve sosyal boyutlarda beraber saptadıkları koşullar içinde ancak ikincil bir rol oynadığını belirtiyor. Geliştirilen kuram içinde önemli bir ikinci nokta da kârın tek kaynağının üretim olduğu, eko-

nomi içindeki değişim gibi devrelerin üretimde elde edilen artı değerin dağıtılması işlevini gördüğü. Ekonomideki toplam kâr, ki toplam artı değere eşittir, toplumsal ürünün, üretilmesi için gerekli tüketimden fazlasıdır. Demek ki toplam kârın hacmi değişimden ve genel olarak pazar mekanizmasının işleyişinden bağımsızdır. Çeşitli sermaye sahipleri toplumsal kârdaki paylarının büyümesi için rekabete girerler fakat bu rekabet toplam kârı değiştirmez.

Üretim, tüketim, ve kârdan bahsederken bu birimlerin muhasebesi değer olarak yapılıyor. Burada hatırlatılan eşit değerlerin değişimi yasası. Örneğin, para sermayesini makina ve hammadde alarak meta sermayesine çeviren bir kapitalisti düşünelim. Verilen para ile alınan metalar arasında değer bakımından bir farklılık olması zorunlu değildir. Aynı şekilde, üretim faaliyetinin sonunda, yeni metayı paraya değiştirirken de eşitsiz bir değişim zorunlu değildir. Tek zorunluluk, kapitalistin iş gücü satın alırken harcadığı para sermayesine nazaran, emeğin yarattığı değerin daha yüksek olmasıdır. Diğer bir deyişle, hammaddeler ve makinalar kendi değerlerini olduğu gibi son ürüne intikal ettirirler. İş gücü ise kendi değerinin üstünde bir değeri yaratır.

Burada vurgulanması gereken, kapitalist ekonomide değerin nasıl ortaya çıktığı. Değeri zaman olarak hesaplamak gerek, fakat bu demek değil ki eşit zaman sürelerince çalışmış iki işçi —varsayalım ki biri Hindistan'da diğeri Amerika'da olsun— zorunlu olarak aynı miktar değer yaratıyorlar. Ancak üretimde harcanan zaman her iki durumda da toplumca gerekli emek zamanına eşitse, yâni kullanılan teknoloji ekonomideki yaygın ve ileri teknoloji ise böyle bir eşitlik söz konusu. Oysa, biliyoruz ki, az gelişmiş ekonomilerde çoğunlukla dünya kapitalist ekonomisinde yaygın ve ileri teknolojilere göre geri teknolojiler, yâni iş gücünün üretkenliğinin düşük olduğu teknolojiler kul-

lanılıyor. Demek ki, az gelişmiş ülkelerde iş gücü, örneğin bir iş günü boyunca, gelişmiş ülkedeki iş gücünün altında değer üretiyor. Teknolojiye ek olarak hatırlanması gereken diğer unsur da, gerçek ücretlerin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde, işçilerin daha iyi yedikleri, barındıkları, daha çok tükettikleri vs. Az gelişmiş ülke işçileri ise ücretleriyle çok daha az meta alabiliyorlar. Bu yüzden iş yoğunluğu bakımından —aynı teknoloji kullanılsa dahi— gelişmiş ülkede iş gücü daha fazla değer üretecek yetenekte oluyor. Sömürü oranı açısından ele alırsak, daha fazla değer üreten işçi daha fazla sömürülmüş oluyor. Çünkü gerçek ücreti yani satın alabildiği meta miktarı daha yüksek olsa dahi satın aldığı metaların değerleri düşmüş oluyor. Değer olarak hesaplandığında, 1970'lerde bir işçinin tükettiği mallar belki de 1900'lerde tükettiğine nazaran daha düşük, gerçek mal hacmi artmış olmasına rağmen. Dolayısıyla, büyük olasılıkla kapitalizm sermayenin daha çok biriktiği gelişmiş ülkelerde emeği daha çok sömürüyor.

"Böylece değer teorisi radikal gelişme kuramı için hemen cevaplanması gereken bir sorun çıkarıyor. Eğer sömürü oranı gelişmiş ülkelerde az gelişmişlere nazaran daha yüksekse az gelişmişliğin nedeni sömürüdür demek ne anlam taşır? Diğer bir şekilde sorarsak: kapitalizm dünyanın bir bölümüne gelişme sağladı, diğer bölümüne niçin sağlamadı?... Kapitalizm az gelişmişlik meydana getirdi fakat az gelişmiş ülkeleri sömürdüğünden değil, onları yeteri kadar sömürmediğinden" (s. 54 - 55)

Yâni açıklanması gereken az gelişmiş ekonomide üretim sermayesi birikiminin niçin düşük seviyede kaldığı. Bu açıklamayı yapmak için sermayenin meta üretimi sürecinde girdiği şekillere bakmak gerekiyor. Kapitalizmin dinamiği sermaye birikimine dayanır. Yâni üretimde elde edilen artı değerin olduğu gibi sak-

lanan değerle birlikte gerçekleştirilmesi, paraya dönüştürülmesi gerekir. Para sermayesiyle başlayan kapitalist ürettiği metayı paraya dönüştürecektir ki daha fazla meta satın alıp üretim hacmini genişletsin, ve görece daha fazla artı değer çıkarsın. Bu devrenin tamamlanması için sadece üretim yapan, artı değer çıkartan kapitalist yeterli değil. Aynı zamanda üretilen metayı kapitalistten alıp pazarda satan, kapitalistin tüketeceği hammadde ve makinaları da diğer kapitalistlerden satın alıp bu kapitaliste satan bir tüccar gerekli. Demek ki meta üretimi olan durumlarda üretim ile birlikte ticaret sermayesi de elzem.

Kapitalizme geçiş, meta üretiminden kapitalist üretime geçişle özdeş. Fakat önce ve sonra olduğu kadar geçiş sürecinde de ticaret sermayesi, metaların pazarlanmasında gerekli bir basamak. Ancak kapitalist üretimde sermaye, kendisini artı değer yaratan emekle karşı karşıya bulduğu için, üretici olarak birikimini hızlandırma olanağına sahip. Bunu yaparken de -ki gelişmiş ülkelerde kapitalizme geçişi simgeleyen en önemli unsur buydu- ticaret sermayesinin toplam artı değerden aldığı payı azaltma çabası gösterir. Yâni üretici kapitalist sermaye ticaret sermayesine karşı hakimiyetini koymuş olur. Politik düzeyde de verilen mücadelenin ekonomik düzeyde göstergesi kâr oranıdır. Üretici sermayenin kâr oranı ticaret sermayesininkini aştığında, birikimin ne yönde olacağı, ve daha genel olarak ekonominin tüm yapısı, sınaî kapitalizm yönünde belirlenmiş olur. İşte az gelişmiş ülkeleri gelişmişlerden ayıran, yani kapitalizmin az gelişmişleri geliştirmemesini ortaya çıkaran, ticaret sermayesinin alt edilememiş olması.

Yukarda belirtildiği gibi üretici sermaye eşit değerleri değiştirerek de artı değer sağlayabiliyor. Oysa ticaret sermayesinin kâr edebilmesi meta alırken verdiği paranın metayı sattığı zaman elde ettiği paradan

daha düşük değerde olmasına bağlı. Demek ki bu iki değişimden en az birinde metanın değerinden farklı bir para miktarıyla değiştirilmesi gerekiyor. Ticaret sermayesinin kârlı kalabilmesi için gerekli bu. Geoffrey Kay bu olguyu "eşitsiz değişim" olarak tanımlıyor. "Eşitsiz değişim değer yasasını yadsımaz, tersine değer yasasının dolaşım sermayesi düzeyinde işleyişi bu şekilde olur." (s. 89) Bundan çıkarabildiğimiz ilk sonuç şu: değişim ne kadar eşitsiz olursa ticaret sermayesinin kârı o nisbette yüksek ve üretici sermayenin kârı düşük olacaktır. Demek ki üretici sermaye ile ticaret sermayesi her zaman çelişki içinde; basit bir rekabet olgusu değil çünkü sistemin işlemesi için iki sermaye şekli de gerekli. Sermayelerin kendi içlerinde rekabet var, bir firmanın diğeri tarafından yutulmasına götürecek kadar; fakat aralarında çelişki hakim.

Ticaret sermayesi sermayenin en eski şekli. Kapitalist dünya ekonomisi yokken de ticaret sermayesi vardı. Üretim ilişkilerinden bağımsız olduğundan —yani meta üretildikten sonra devreye girdiğinden— meta üreten her üretim tarzında görülebiliyor, fakat işleyişi ve etkisi üstüne eklendiği üretim tarzına göre değişiyor. Ticaret sermayesinin gerekli etkisi meta üretimini, dolayısıyla ticaret gerektiren işlemlerin genişlemesi yönünde. Bu yüzden meta üretimine yönelik olmayan üretim ilişkilerine yıkıcı yönde tesir ediyor. Fakat kendi başına üretimi örgütleyemeyeceği için aynı zamanda üretim sürecindeki hâkim sınıfa bağımlı. Bu bağımlılıktan dolayı "ticaret sermayesi asıl kapitalizme geçişi hiç bir zaman kendi başına başaramadı» (s. 95) Her zaman bir yandan meta üretimini ve üretim güçlerini geliştirmek çabasında bir yandan da hâkim üretim tarzıyla işbirliği içinde hâkim sınıfı destekleme durumundaydı. İşte bu yıkıcı-koruyucu diyaletik bir yandan ticaret sermayesinin bir yandan da az gelişmişliğin tarihini açıklar.

Ticaret sermayesi gelişmiş ülkelerde kapitalist üretime geçişin koşullarını sağladı, fakat bunu, ekonominin kendi iç dinamiği mümkün kıldı. Az gelişmiş ülkelerde ise ticaret sermayesi, bu ülkeleri dünya kapitalist pazarına bağlamak üzere, dışardan geldi. Yâni ticaret sermayesi ülkenin iç dinamiğinden köklenmiyordu, dışardan geldiği için de ülkede tek sermaye idi. Fakat asıl önemlisi ticaret sermayesi az gelişmiş ülkelerde hâkim olduğu sırada gelişmiş ülkelerde ikincil bir durumdaydı. Yâni gelişmiş ülkelerde kapitalist sınaî üretim başlamıştı ve ticaret sermayesi üretici sermayeye bağımlı hâle gelmişti. Demek ki ticaret sermayesi az gelişmiş ülkede tek ve bu yüzden hâkim sermaye iken aynı anda dünya kapitalist sisteminde üretici sermayenin bir uzantısı rolündeydi. Üretici sermaye için yapması gereken ise az gelişmiş ülkede hammadde ve gıda üretimini düzenlemesi ve tüketim malları için pazar sağlamasıydı. Böylece ticaret sermayesi şeklinde kendini gösteren sermaye az gelişmiş ülkeye gelince devrimci yanını tamamen yitiriyordu.

Bu arada oluşan ticaret düzeni ise, yine ticaret sermayesinin gereğinden, eşitsiz değişimi içeriyordu. Özellikle az gelişmiş ülkenin taraf olduğu durumda ticaret sermayesi az gelişmiş ülke ürünlerini değerlerinin çok altında satın alıyor, fakat gelişmiş ülkede de sanayi sermayesi hâkim olduğundan, yine değerlerinin altında satıyordu. Gelişmiş ülke ürünlerini ise aynı tâbiyet yüzünden değerlerinin üstünde satın alıyor ve daha da üstünde az gelişmiş ülkede satıyordu. Böylece az gelişmiş ülkeden gelişmişe sürekli bir değer transferi oluyor, bu arada değerin bir kısmı da tüccarın kârı olarak ticaret sermayesine kalıyordu. Asıl önemlisi, gelişmiş ülkedeki üretici sermaye az gelişmiş ülkenin sömürülmesinden en büyük payı almış oluyordu; birincisi imal ettiği malları değerlerinin üstünde satarak, ikincisi de kullandığı hammaddeyi ve de işçi-

nin besinini sağlayan ürünleri değerlerinin altında satın alarak.

Ticaret sermayesinin bu durumu ancak az gelişmiş ülkelerin sömürülmesi genişledikçe, yâni transfer edilen değerin hacmi büyüdüğü müddetçe, sürebilirdi. Sömürü haddinin büyüme hızı kesilince ticaret sermayesi için bir bunalım söz konusu oldu. İlk elde tüccarlar sermayelerini üretime aktarma çabası gösterdiler. Bu çaba ticaret sermayesinin artık gelişmiş ülkelerdeki üretici sermayenin uzantısı olmadığını belirtiyordu. Az gelişmişlerden gelen kârın azaldığını gören üretici sermaye ise işleri kendi eline almaya karar vererek az gelişmişlerde sanayi yatırımlarına girişti. 2. dünya savaşından sonra az gelişmiş ekonomilerde sanayileşmenin yerleşmesi üretici sermayenin ticaret sermayesini hâkim olduğu son sahadan da atmasıyla gerçekleşti. Artık üretici sanayi sermayesi bütün dünya ekonomisinde hâkim durumdaydı ve ticaret sermayesi de hem gelişmiş hem de az gelişmiş dünyada ikincil bir rolü kabullenmişti.

Fakat az gelişmiş ekonomilerin sanayileşmesi onları az gelişmişlikten kurtarmıyordu. Sanayileşme eski az gelişmiş yapı üzerinde gelişiyor ve sorunlara çözüm getirmiyordu. Bunun en önemli nedeni de sanayileşmenin iş gücünün ancak bir kısmını etkilemesi. Emek istihdam oranı düşük yatırımlar az gelişmiş ülke proletaryasını kısmen sanayileştirdiler. Sanayileşme hızının yüksek olmasına karşın istihdam açığı kendisini yapısal bir olgu olarak gösterdi. Bunun sebebi sermayenin akılcı hareket tarzının bir yatırımda istihdam edilecek iş gücünü zaman içindeençoklaştırmak olması. Yani yatırımın hayatı süresince çalıştırılacak iş gücü ve dolayısıyla sömürüençoklaştırılıyor, yoksa her yıl kullanılan iş gücü değil. Demek ki sermaye-yoğun teknikler kapitalizmin mantığına karşı değil. Bilâkis bu mantık sermaye yoğun fakat çalışma

süresi uzun teknikler gerektiriyor. Buna karşılık geleneksel ekonomilerin çözüldüğü az gelişmiş ülkelerde emek arzı devamlı büyüyor. Gelecekteki istihdam açığı, yâni işsizlik, büyük olasılıkla şimdikini çok aşacak.

Geoffrey Kay'ın kitabının en önemil katkısı ticaret sermayesinin az gelişmişlikle ilgisini değer transferi açısından incelemesi. Bilindiği gibi aynı konu A. Emmanuel'in Eşitsiz Mübadele kitabında da işleniyor. G. Kay bu benzerliğin farkında olduğu için kitabının on sayfasını Emmanuel'in teorisini tartışmaya ayırmış. Fakat eleştirisi isbattan çok Emmanuel'in varsayımlarının aksini iddia etmek düzeyinde kalıyor. Örneğin, eğer az gelişmiş ülke işçisi gelişmiş ülke işçisi ile aynı miktar değer içeren değişik mal üretiyorsa Emmanuel'in kurgusu doğru oluyor. Fakat şunu yadsımamak gerekir ki Kay'in eşitsiz mübadelesi Emmanuel'inkinden daha genel bir bakış getiriyor. Emmanuel ticaret sermayesinin az gelişmiş ülke mallarını niçin değerlerinin altında elde ettiğini ücret farklılıklarıyla açıklarken Kay ticaret sermayesinin hâkim sermaye olduğunu söyleyerek yetiniyor. Buna karşılık yazarın "az gelişmişlik" kavramını belirsiz bir şekilde kullandığı dikkati çekiyor. Bu denli kapsamlı bir kuram içinde az gelişmişlik gibi ideolojik ansıtması çok bir kavramın yeniden tanımlanması ve özenle kullanılması gerekir. Sonunda okuyucu bütün söylenenleri göz önüne alarak az gelişmişliğin ne olduğunu ortaya çıkarmak durumunda kalıyor. Örneğin, "endüstrileşme az gelişmişliğin yapısını güçlendiriyor" diye bir sav var kitapta; daha önceden az gelişmişlikten ne anlandığını bilmediğimiz için bu sav üstündeki bütün tartışma temelsiz kalıyor. Sonunda, işsizlik hacmi önemli değişken olarak ortaya çıktığında az gelişmişliğin göstergesi görevinde mi diye bir şüphe beliriyor.

Eksik kalan bir diğer tartışma da ticaret serma-

yesinin az gelişmiş ülkenin yapısını nasıl etkilediği. Yıkıcı-koruyucu diyalektik yeterince açıklanmamış. Oysa az gelişmişliğin yapısına anahtar muhakkak ki bu eklemlenmede (articulation) yatıyor. Yani az gelişmiş ekonomi dünya ekonomisiyle bütünleşirken ne gibi değişikliklerden geçiyor; bizce ülke yapısı açısından asıl sorun bu. Eklemleme kavramını geliştiren bazı Fransız yazarlardan bu konuda yararlanmak olanaklı (P. P. Rey, S. Amin vb.). Diğer bir sorun ise, yazarın değer açısından yaptığı tartışmayı, işleyen kapitalist sistemle ilişkisi açısından ele almak. Yazar bazen ekonomik aktörlerin hesaplarında fiatları, parasal ücret ve kârları değil de değerleri, emeğin değerini, artı değeri göz önüne aldıklarını varsayıyor. Sonuçların değişeceğini sanmasak bile değer açısından tartışılan konunun fiat "dual"i de düşünülmeli idi.

Bütün eksikliklerine karşın doğru yönde ve yeni görüşler getiren bir kitap bu. Popülist bir kalkınma fetişizmini alabildiğine çiğneyen az gelişmiş ülke aydınlarının muhakkak surette yararlanabilecekleri bir yapıt.

Çağlar Keyder
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Öğretim Üyesi

Bu kitap eleştirisi **ODTÜ Gelişme Dergisi**'nin 1975 Sonbahar sayısında yayınlanmıştır.

(*) **Development and Underdevelopment: A Marxist Analysis,** London Macmillan 1975.

II. BÖLÜM
OSMANLI İKTİSAT TARİHİ

Bu bölümdeki makaleler somut tarih çözümlemesine yönelik. Huri İslamoğlu ile beraber yazdığımız "öneri" tarih yazınının gelişme şekli ve yönünün çerçevesini çizmek amacım taşıyor. Bu yazı, ATÜT ve dünya ekonomisi kavramlarının salt kuramsal tartışma ötesinde nasıl kullanılabileceğini anlatıyor. Osmanlı - Çin makalesi ise yine ATÜT kavramıyla birleştiğini, iddia ettiğim iki tarihsel sistemin dünya ekonomisi ile büyüyen ilişkiler karşısında şaşırtıcı derecede benzer çözülme süreçlerini anlatıyor. Buradaki amaç Osmanlı tarihinin evrenselleştirilmesi. Üçüncü makale ise daha mütevazi: burada, resmî yorumlarda çok görülen bir yanılgıyı sergilemek istedim. Aynı zamanda, yabancı sermayenin rolüne ve devletin merkeziliğine ilişkin tartışmalarla bir ideoloji kritiği yapılıyor.

OSMANLI TARİHİ NASIL YAZILMALI? BİR ÖNERİ

(Huri İSLAMOĞLU ile beraber)

Bu makale Osmanlı tarihini araştıran ve okuyanların kullanabilecekleri kavramsal bir çerçeveyi geliştirme amacıyla yazıldı. Önceden yapılmış tarih araştırmalarını okurken, veya yeni tarihî veriler üretirken tutarlı bir bütün içinde anlam kazanabilecek belirli kavramlarla yola çıkmak gerekiyor. Bu makalede geliştirilecek kavramsal çerçeve sosyal bilimlerde yeni yeni oluşan bir paradigmanın ürünü.[1]

Bu paradigmanın Althusser ve Balibar'ın (1972) üretim tarzı kavramından Andre Gunder Frank'ın merkez-periferi ayırımına, kadar uzanan değişik kaynakları var. Özellikle Wallerstein'in dünya imparatorluğu[2] ve dünya ekonomisi kavramları analiz birimimizi tanımlamakta temel bir öneme sahip. Önereceğimiz kavramlar çerçevesinde Osmanlı tarihi Asya Tipi Üretim Tarzı'nın (ATÜT) hâkim tarz olduğu bir dünya imparatorluğundan kapitalist dünya ekonomisi içinde periferi konuma geçişi anlatacak şekilde yazılmalı. Aşağıda yapacağımız Osmanlı tarihi okuması ve anlatımı bu kavramları sergileyerek yeni araştırmaları yönlendirecek bir katkıda bulunma çabasının bir ürünü. (ve P. Anderson'un) tarihi maddecilik anlayışıma tam ters bir yaklaşım B. Hindress ve P. Hirst'ün **Precapitalist Modes of Production** (Routledge, Ke-

gan and Paul,Londra 1975) kitabında bulunabilir: onlara göre, bir «Asya üretim tarzı kavramı mevcut olamaz». Üretim ilişkilerinden, via artık-emeğin temellük biçimi, belirli bir üretim güçleri kümesi elde etmeye çalışan mantıkları aslında çevriseldir: AÜT tartışmalarından da görüleceği gibi, mülkiyet ilişkilerinden mülkiyet ilişkileri elde ediyorlar Max Weber'in **The Agrarian Sociology of Ancient Civilisations** (NLB, Londra 1975) kitabı, özel mülkiyeti her yerde ve her zaman gelişme ile özdeş kılmaya çalışan Avrupa-yanlı burjuva yaklaşımın iyi bir örneği. Gene de, Mezopotamya ve Mısır'la ilgili ilginç tartışmaları var. Bir diğer yeni (ve çok önemli) kitap, I. Wallerstein'ın The Modern **World-System** (Academic Press, New York 1974) benzer bir hataya düşüyor: feodal üretim tarzının kendine (Avrupa toplumsal kuruluşuna değil) kapitalizmi doğuracak içsel dinamiği atfediyor. Nihayet, Jean Chesneaux'nun **Du Passé Faisons Table Rase** (Maspero, Paris 1976) adlı eserin toplumun (ve tarihin) ancak esas üreticilerin gözleri ile bakmayı kabul ettiğimiz takdirde anlaşılabileceğini bana bir kere daha öğrettiği için müteşekkirim.

SONUÇ

Çağdaş teknolojinin getirdiği ulaşım ve haberleşme olanakları ile bütünleşmiş bir dünyada yaşıyoruz: dağlar, çöller, okyanuslar aşılmış, coğrafya âdeta yok olmuş. Ancak, bu nisbeten yeni bir olay. Kapitalizm-öncesi dünya tarihi, birbirinden doğal engellerle ayrılmış ve nisbeten bağımsız gelişen dünya-sistemlerinden oluşuyor. Çin, Hint ve Akdeniz-Avrupa kapitalizm-öncesinin üç ana dünya sistemi. Şu halde, bunların tarihlerinin de yeknesak ve doğrusal olmalarını bekleyemeyiz. Fakat, maddeci paradigma doğru

ise, üstyapıdaki sonsuz farklılıklara rağmen, üretim ilişkileri düzeyinde güçlü özdeşlik eğilimlerinin olması gerekir. Bu çalışmada, böyle bir yapısal özdeşliğin varlığını göstermeyi denedim. Buna göre, bir yörenin tarihinin özgüllüğü ancak diğerlerinin aracılığı ile anlaşılabilir: dünya sistemlerinin çoğulluğuna teorik yaklaşımın tekilliği tekabül etmeli.

I. BUGÜNKÜ PARADİGMA'NIN ELEŞTİRİSİ

Osmanlı tarihçilerinin kuramsal yetersizliklerini değerlendirebilmek, yapıtlarının altında saklı varsayımların ortaya çıkarılmasına bağlı. Bu varsayımları bütün. Osmanlı tarihçileri zimnen paylaşırlar; bu yüzden ortak varsayımların mevcudiyetini ortaya koymak onların bir tek paradigma içinde bulunduklarının kanıtlanması demek. Bizim bu amaçla seçtiğimiz kitaplar, Halil İnalcık'ın **The Ottoman Empire** (1973), Gibb ve Bowen'ın **Islamic Society and the West** (1957) ve Bernard Lewis'in **The Emergence of Modern Turkey** (1961) adlı yapıtları. Kitapların üçü de imparatorluk tarihinin yazılışında seçilmeye alışılmış iki dönemden biri için standart kaynak niteliğinde. İlk iki kitap "altın çağ" ve gerilemenin başlangıç yıllarını inceliyor, diğerinin başlıca ilgi alanı ise ıslahat ve Batılılaşma dönemi.[3]

Bu dönemleştirme ortak bir paradigmanın varsayımlarını yansıtıyor ve birbiriyle ilişkisiz bir dizi kurumdan oluşan bir araştırma nesnesi tanımlıyor. Yapıtların üçünde de her kurumun kendi varoluş alanı dolayısıyle kendi tarihi olduğu; her kurumun kendi 'idea'sına göre geliştiği ve bu 'idea'yla çelişkiye düştüğünde bozulduğu varsayılıyor. Ne var ki, kurumların gerilemeleri içsel etkenlerle değil, nüfus büyüme-

si, eşi görülmedik fiyat artışları, ticaretin yapısındaki değişmeler, Batı'mn askerî ve ekonomik üstünlüğü gibi dışsal etkenlerle açıklanıyor. Buradan, söz konusu yapıtlarda her kurumun eşit ağırlıkta incelendiği anlamı çıkarılmamalı. Üç analizde de merkezî bürokrasi ya da toprak sistemi gibi 'ayrıcalık' tanınan kurumlar var; imparatorluk tarihi bu kurumların öznel tarihine indirgeniyor. Sonra, 'ayrıcalıklı' kurumun iniş-çıkışını izleyen bir altınçağ-gerileme sorunsalında bu tarih biçimlendiriliyor. Böylece sistemin altınçağı ve gerileme dönemleri kurumların iniş çıkışlarıyla anlatılıyor. Ne var ki, kurumların ıslahatı eski özlerinin canlandırılması anlamına gelmiyor; ıslahat, çürüyen kurumların işlevini görecek yeni kurumların benimsenmesi; Batı'nın çağdaşlaştırıcı etkisiyle oluşan yeni ihtiyaçları karşılayacak dışsal bir biçimlendirme olarak tanımlanıyor.

Tarihin, "altınçağ"dan gerilemeye, sonra Batı modeline göre biçimlenmeye uzanan tek çizgili bir ilerleme olarak sunuluşu, Osmanlı toplumunun belirli bir dünya görüşüyle analizinden kaynaklanır. Yakın Doğu toplumu 'idea'sının tartışmasız benimsenmesi bu görüşe belirgin özelliğini verir.

İnalcık, tarihini hukukî metinlerde yansıtıldığı biçimiyle Yakın Doğu toplumu 'idea'sı üstüne kurar. Bu 'idea'nın yansıttığı 'gerçek'le özdeş tutulması hukukî metinlerin filolojik analizinin, 'gerçek' toplumu açıklayacağı varsayımını taşır. Böylece elimizde ideolojik olarak tanımlanmış bir bütünsellik kalır: kendisini idealize ettiği şekilde açıklanan bir toplum ve bu ideali anlatan metinlerin okunması olarak sunulan bir toplum tarihi.[4] Yakın Doğu toplumu 'idea'sı, toplumu işlevsel olarak ikiye ayırır. 'Nizam-ı âlem'i sürdürüp yönetilenlere 'adalet ve hamiyet' dağıtan hükümdara yardımcı olan ve onu bu görevlerinde temsil eden bütün gruplar yöneticiler sınıfına dahildir. Bunlar 'as-

keri' bir sınıf oluştururlar. İkinci grup, reaya, toprağı işleyenler, esnaf ve tüccarlardan meydana gelir[5]; bu sınıf, yöneticilerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, vergi biçiminde artık verir. Böylece yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ilişkileri karşılıklılık ve döngüsellik ilkeleri belirler. Hükümdarın kudret ve otoritesinin devamı için, yönetilenlerin mutlak itaati şarttır; o zaman hükümdar reayayı keyfi uygulamalardan korur, asker toplar ve 'nizam-ı âlem'in devamı için idari bir aygıt kurar. Bu aygıt, yöneticiler sınıfının, vergi yoluyla sağlanan gelirleri güvence altına alması ve dolayısıyle devletin zenginliği için gereklidir.[6] Hükümdarın mutlak otoritesiyle özdeşleştirilen ve 'nizam-ı âlem'in devamını kendi varoluş koşulu olarak gören bir devlet 'idea'sı yukarda verilen sınıf yapısının temelini oluşturur.[7] Böylece devletin özgül işlevleri, ebedî nizamı devam ettirmek ve reayanın çıkarlarını korumak şeklinde tanımlanır. Bu evrensel işlevleri gören kurumlar, son tahlilde, devletin ideolojik özünün tezahürleridir.[8] Nitekim, İnalcık, saray, merkezî bürokrasi, eyalet idaresi ve timar sistemi gibi kurumları analiz ederken, bu kurumların değişen işlevlerini ya da gerçek işleyişlerinin evrimini aramaz; ilgilendiği her kurumda yansıdığı biçimiyle devlet ideolojisinin evrimidir. O zaman, bütünselliğin bir arada işleyişini izah edebilmek sorunuyla karşı karşıya kalır. Kurumlar devlet ideolojisini dolaysız içerdikleri halde, özellikle şehirlerdeki ekonomik hayat (İnalcık'ın terimleriyle "toplumsal ve ekonomik hayat") böylesine dolaysız bir denetimden görece bağımsızdır. Ama şehirdeki ekonomik hayat islâmî ilkelere göre örgütlendiğinden (örneğin lonca sistemi) orada da devlet ideolojisi somutlaşır. Böylece, ideoloji, düşey unsurların yani kurumların ve yatay "toplumsal ve ekonomik hayat"ın bir aradalığını güvenceye alır. Toplumun bu ideolojik işleyişinden çıkıldığında, sistemin gerilemesi

kendi iç dinamiğiyle değil, dış etkenlerle açıklanabilir. İnalcık'ın tarihinde bu etkenler 16. yüzyıl sonlarındaki enflasyon ve ticaretin yapısındaki değişmedir. Bu etkenler devletin ekonomi üzerindeki denetimini zayıflatır ve ideolojik işlevlerini yerine getirmesini önler. 16. yüzyılın sonundan itibaren Batı'nın ekonomik ve politik üstünlüğüyle karşı karşıya kalan Osmanlılar bu kurumların "yararlılıklarını yitirdiklerinin ve yeni döneme uygun olmadıklarının" farkına varmışlardı; yeni koşullara uyulması bu kurumların ideolojik saflığından ödün verilmesini gerektirdi ve gerilemelerinin habercisi oldu. 17. yüzyıldan sonraki Osmanlı tarihi, İnalcık için bu gerilemenin tarihidir.

İnalcık gibi, Gibb ve Bowen de kurumsal analiz tarzına bağlı kalırlar ve bir bütün içinde göremedikleri bir dizi kurumun nasıl birlikte işlediği sorusuna cevap ararlar.[9] Analiz birimlerinin —islâmî öze dayalı bir uygarlık— seçimiyle tutarlı bir şekilde, bütünselliği birleştirme rolünü dini ideolojiye (islâm) verirler. Bunu yaparken uygarlıkların doğuş ve batışı üzerine tefekküre dalan 19. yüzyıl tarih geleneğinin sınırları içindedirler. Gibb ve Bowen'a göre islâm toplumunun Batı'yla ilk gerçek ilişkisi Napolyon istilâsıdır. Daha önce bu toplumun tecrit edilmiş bir durumda yaşadığı varsayılır. O zaman gerileme, 'islâm ruhunun zayıflaması' ile açıklanabilir. Böyle bir gerileme kavramı, islâm toplumlarının tarihini ortaçağın başlangıç dönemindeki bir doruk noktasından sonra sürekli gerileme olarak gören 'şarkiyatçı' (Orienstalist) paradigmaya da niteliğini verir. Ne var ki, 'şarkiyatçı' paradigma Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunu bu tek-çizgili gerilemedeki bir kesiklik olarak kabul eder. Gibb ve Bowen ise bu kural dışı durumu görmezden gelip, dikkatlerini 'Yüce' uygarlığın altın çağına verirler. Ama tarihlerinin nesnesi bu kuraldışılığın ta kendisidir. Bu nedenle, Osmanlı toplumunun

işleyişini açıklamakta, 'şarkiyatçı' paradigmanın sınırları dışına çıkıp başka bir paradigmanın "Doğu despotizmi" yaklaşımının, varsayımlarına başvurmak zorunda kalırlar.[10]

Bu varsayımlar şöyle sıralanabilir; toplum yönetilenler ve yönetenler olarak kesinlikle ikiye bölünmüştür, yönetenler yönetilenlerden kopukturlar ve hakimiyetlerini belirli kurumlar yoluyla sürdürürler. Yönetilenler ise köy, aşiret, mahalle, lonca gibi biriyle ilişkisiz birimlere ayrılır. Toplumun belirgin niteliği 'duraganlık'tır.

Gibb ve Bowen'ın amacı Osmanlı toplumunun iç dinamiğini incelemektir; ama varsayımları onları bu amaca götürmez. Statik bir analizde tıkanıp kalırlar. Her şeyden önce çizdikleri şemada 'yönetici kurum' içindeki grupların —bürokratlar, askerler, ulema— özgül grup çıkarlarına yer yoktur. Farklı grupları, merkezî idarenin farklılaşmamış, kusursuz uyum içinde yaşayan, parçaları olarak görürler. Ayrıca, yöneticiler ve yönetilenlerin birbirlerinden kesinlikle ayrıldıkları varsayımı, bürokratların mahalli gruplar ve merkezî idareyi birleştirici ve sistemi eklemleyici rollerini saklar. Merkezî idarenin ayakta durabilmesi için gerekli olan vergi tahsilatı gibi görevlerin yalnız 'yönetici kurum' üyelerinin tekelinde olduğunu varsaymaları ise, merkezî hükümetin eşrafı toplumsal denetim amacıyla kullanışının gözden kaçmasına neden olur.[11] Aynı şekilde, Gibb ve Bowen yönetilenlerin iç pazar şebekesi ve iç ticaret mekanizmalarıyla sistem içinde bütünleştiklerini kabul etmezler. Böylece, eklemlenmemiş bir dizi 'özerk birimi'in sınırlılığı içinde çalışan Gibb ve Bowen, Osmanlı toplumunun işleyişini açıklayamazlar; bu toplumun çeşitli grupları arasındaki karmaşık eklemlenme biçimlerinde aranması gereken potansiyel dinamiği ortaya çıkaramazlar.

Üstelik, toplumun nasıl ayakta durduğu sorunuy-

la karşılaştıklarında, bütünselliklerinin özgül niteliği nedeniyle, bu kez diğer bir kuruma, din kurumuna, başvurmaktan başka çareleri yoktur; dine, toplum içindeki farklı grupları bir arada tutacak ideolojik bağ işlevini yüklerler.

Gibb ve Bowen doğu despotizmi ve 'şarkiyatçı' paradigmanın varsayımlarını birbirine katıp, 'duragan' ve uygarlığının özgüllüğü içinde 'tecrit' edilmiş bir toplum manzarası çizerler. O zaman değişme dışsal etkenlerle açıklanmalıdır. Bir kültür tarihi dünyasının sınırları içinde kaldıklarından, bu dışsal etkeni Napolyon istilâsı ve sonucunda Fransız Devrimi düşüncelerinin Osmanlı toplumuna nüfuz etmesinde bulurlar. Bu düşüncelerden lâiklik ve özgürlüğün, islâmî özü olan ve despotça yönetilen bir toplumun dönüşümünde anahtar rol oynadıkları varsayılır.[12] Bu varsayımın yapılması, Osmanlı toplumuyla Batı arasında ekonomik düzeyde varolan ilişki biçiminin ve bu toplumun dünya ekonomisiyle 16. yüzyılda başlamış bütünleşmesinin tamamen ihmal edilmesi demektir. Bu eksiklik Lewis'in kitabının da özelliklerinden biridir.

İnalcık ile Gibb ve Bowen'ın ayrıcalıklı analiz alanları altmçağındaki Osmanlı İmparatorluğu'yken, Lewis ilgi alanını gerileme ve Batılılaşma dönemine kaydırır; kavramsal çerçevesini de, buna uygun olarak, başka bir kuramsal kıtadan, çağdaşlaşma literatüründen ödünç alır.[13] Önce imparatorluğun gerilemesinin —dışsal— nedenlerini teşhis eder, sonra analizine 'Batı geleneği'nden ödünç alınmış aşamaları ekler. 1950'lerde bu anlatım biçiminin benimsenmesi kuşkusuz çok doğal. Lewis'e göre Osmanlı tarihinin dönüm noktası, III. Selim'in Paris'ten mektupla teknisyen ve subay istediği 1793 sonbaharıdır.

Ondokuzuncu yüzyılda, kurumlarm sürekli gerilemesi sonucu doğan boşluklar yeni uygulamalarla doldurulur. Bu süreç giderek hem Avrupa kurumlarının

hem de 'Garp zihniyeti'nin benimsenmesine yol açar: kurumsal aktarmaların mekanizması belirlenmiş, "Garp tesiri"nin sınırları çizilmiştir. Ama ideolojik ödünç alma hemen sonra gerçek kurumsal çağdaşlaşma sürecine dönüştüğünde, ıslahatçılar ve gericiler arasındaki çatışma başlar.[14] Sonunda Genç Türk ihtilâlinin 1789 ürünü düşünceleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla gerçekleşir.

Bu ideolojik ödünç alma modeli yalnız Lewis'e özgü değil; III. Selim'den başlayıp Tanzimat ve Tanzimat sonrası girişimlere uzanan bütün bir askeri ve idari ıslahat literatürü aynı nitelikte.[15] Üst yapının belirli unsurlarının vurgulanması bu literatürün ortak bağını oluşturur.

Lewis, kuşkusuz, bir ekonomik tarih yazmaya girişmemişti. Ama kitabı çağdaşlaşma literatüründe sık sık rastlanan politik ve ideolojik vurgulamanın tipik bir örneği. Kapitalizmle ekonomik bütünleşme asgari düzeyde tartışılırken, kurumsal ve hukuki reformlar bu literatürdeki tezlerin canahcı noktalarını oluşturur. Sonuçta kapitalizmin ülkeye nüfuzunun etkileri kuramsallaştırılmadığından, örneğin, yeni hukuki düzenlemelerle ticaret sermayesinin ilişkisine değinilmez bile. Aynı şekilde kapitalizmle eklemlenmenin de kuramı yapılmadığından, söz konusu ülke, dünya ekonomisi içindeki yapısal konumu gözönüne alınmadan, kendi başınaymış gibi incelenir. Her durum —ülke— paradirgmanın tanımladığı şekliyle, daha önceki bir durumun tekrarı olur. Lewis'te tekrarlanan model Fransa'nın politik gelişimi. Burjuva modelinin periferi aynasında "çarpıtılmış" görüntüsü çağdaşlaşma optiğinin hüneriyle düzeltilir. "Periferileşme" kavramsal çerçevesinde bu çarpıklığın özgüllüğünü yakalamaya çalışacağız.

II. OSMANLI TOPLUMSAL KURULUŞU

Osmanlı tarihinde mevcut paradigmanın önceki bölümde yaptığımız analizi araştırma nesnesine yeni bir tanım getirilmesi gerektiğini gösteriyor. Bugünkü paradigma çeşitli yoğunlaşma alanlarını —ne yapı ne de zaman içinde— bütünleştiremiyor, içinde bulunduğu sorunsal, onu, Osmanlı tarihini ikiye bölen bir dönemleştirmenin sınırları içinde tutuyor. Bu yetersizlikleri tarihî araştırmalarının altında yatan kurumsallaştırmayla da uyum içinde. Bir tarafta melez bir kurumsalcı-işlevselcilik, öte tarafta kaba bir çağdaşlaşma yaklaşımı, Osmanlı tarihi araştırmalarının şu andaki çerçevesini sağlıyor. Bu bölümde, yapının farklı unsurları arasındaki ilişkiyi anlamlı bir bütün içinde kuracak çerçeveyi üretmeyi ve 16. ve 19. yüzyılların birbirinden koparılmış zamansallıklarını periferileşme kavramı çerçevesinde bir dönemleştirme yaparak bir araya getirmeyi amaçlıyoruz.

Bu bütünsellik Osmanlı İmparatorluğu'nun incelenmesine olanak sağlayacak 'toplumsal kuruluş' kavramıdır. Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim tarzı ATÜT'tür.[16] ATÜT'ün yeniden üretiminin temel mekanizması merkezî otoritenin artığın ve üretimin edinimi üzerindeki kontroludur. Toplumsal kuruluşun yeniden üretimi ATÜT'ün gereksinimlerine ta-

bidir. Ancak bu eklemlenmiş bütün küçük meta üretimi ve kuşkusuz, ticaret sermayesi biçimlerini de içerir. Bu toplumsal kuruluş, sonraki dönemlerinde, "feodalleşmiş" bölgeleri de kapsar; ama bu bölgeler ATÜT'ün devlette somutlaşan egemen sınıfının kendilerine yüklediği işbölümüne tabi olurlar. Biz bu bölümde, toplumsal kuruluşun devletin politik denetimi yoluyla, farklı iktisadî pratikleri nasıl bütünleştirdiğini tartışacağız.

ATÜT'e niteliğini, bağımsız köylü üretimi verir; ancak bu üretim tarzında köylüler özerk birimler meydana getirmezler, sınırları devlet otoritesinin boyutlarınca çizilen daha büyük bir bütünün parçasıdırlar. Üretici köylü, devlete vergi biçiminde yolladığı artık ve devletin tarımsal artığı toplamasını mümkün kılan ideolojik-hukukî aygıt yoluyla, büyük birimle bütünleşir. Bu bütünleşme, sistem içinde işbölümünün politik olarak belirlenmesini güvenceye alır.

Egemen sınıfın, yani devletin, ideolojisi, devletin ekonomi üzerindeki politik denetimiyle uyum içindedir. Köylüler bütün toprağın hükümdara ait olduğuna inanırlar ve bu inanç hukukî uygulamalarla da güçlendirilir; devlet 'ebedi nizamı sürdürebilmek için tarımsal birikimi önler.' Şehirlerde lonca uygulamalarını düzenleyen 'hisba'nın da benzer bir ideolojik işlevi vardır. Ticarî faaliyet için bile ideolojik reçeteler hazırdır; tüccarlar bir sınıf olarak "mülkün bereketini çoğaltmadaki" katkıları sayesinde ayrıcalık ve himayeden paylarını alırlarsa da, riba, spekülatif kazanç, yasaktır.

Devlet sadece politik kerteye özgü değildir; ekonomik, politik ve ideolojik kerteleri kesip sistemi bütünleştiren egemen düşey unsurdur. İdarî aygıtı yoluyla vergi gelirlerini ve dolayısıyle tarımsal artığın üretimini denetler.[17] Başlangıçta bu işlevi timar[18] kurumu görürdü. Timar, bir eyalet ordusu toplamak ve

beslemek amacıyla dağıtılmış toprak ihsanları sistemine verilen genel addır. Timar sahipleri geleneksel ürün vergisi olan öşr[19] ü, kendi timarları olarak belirlenen bölgede toplamaya yetkili devlet görevlisiydiler. Bu sipahiler, vergi toplama ayrıcalıkları karşılığında, sefer zamanı belli bir sayıda cebelü beslemek ve göndermekle yükümlüydüler. Ayrıca, en küçük köyde bile merkezi otoriteyi temsil eden idarî kadrolar vardı. Sipahiler, şeriat ve örf hükümlerini uygulamaya yetkili adlî temsilci olan kadıyla birlikte, devletin politik ve ideolojik işlevlerini mahalli düzeyde yeniden-üreten bürokratik bir tabaka oluştururlardı. Sipahilere vergi toplama hakkı belli bir süre için verilirdi. Her ne kadar görev uygulamada babadan oğula geçiyorduysa da, yalnız İstanbul'a karşı sorumlu olan kadı, sipahinin yapması muhtemel suiistimalleri önleyici bir unsurdu.[20]

Sipahi öşürü aynî olarak toplardı. Bu, sipahinin payına düşen ürün en yakın pazara götürülürken, köylülerin angarya emeğinin kullanılmasını gerektiriyordu. Cebelülere at ve silâh sağlama yükümlülüğünü yerine getirebilmek için, sipahinin nakit paraya ihtiyacı vardı; bu para artık ürünün satılmasıyla elde edilirdi.

Ne var ki, timar sistemi 16. yüzyıldan sonra işlevselliğini kaybetti. Timarın çöküş nedenlerini ve yerini alan iltizam sistemini daha sonra ele alacağız.

Devlet denetimi şehir zanaatlerini ve ticareti de toplumsal kuruluşla bütünleştirir. Bu denetim, artığın istenilen cinste ürün olarak kullanım yerine varmasını sağlayan iktisadî işbölümünün belirlenmesi olarak kendini gösterir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda şehirlerdeki zanaat üretimi sıkı devlet düzenlemeleri (hisba)[21] altındaki loncalar tarafından yapılırdı. Devlet, üretim sürecini, hammaddelerin dağıtımını, ürünlerin nitelik ve

niceliğini denetler ve fiyatları saptardı. Şehir üretimi üzerindeki bu denetim kısmen, devletin iç ticaret üzerinde kurduğu kontrol mekanizmasıyla gerçekleştirilirdi. Devlet, hammadde akımlarını yönlendirir ve loncaların yeterli hammadde bulabilmeleri için ihracat yasakları koyardı. Devletin hem girdi ve çıktı fiyatlarını hem de üretim miktarını denetlemesi, lonca yapısı içinde sermaye birikiminin fiilen önlenmesi demektir. Bu aynı zamanda, devletin, pazarda satılan işlenmiş mallardan vergi alması ve zanaat üretiminin başlıca müşterisi olması nedeniyle, artığa dolaşım sürecinde el koyduğu anlamına gelir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda, ticaret, genellikle, lonca uygulamalarını düzenleyen hisbaya tabi değildi. Ama devlet iç ve dış ticareti sıkı sıkıya denetlerdi. Oldukça parasallaşmış bir ekonominin gelişmiş bir işbölümüyle birlikte işlemesini sağlayan iç ticaretin örgütlenmesi, bölgesel ve bölgelerarası pazarlar yoluyla olurdu. Bu pazarlar devletin resmî yaptırımıyla kurulurlar ve yerleri idarî olarak saptanırdı.[22] Köylerde ve kasabalarda her hafta kurulan bölgesel pazarların çeşitli işlevleri vardı. Gelirlerini aynî vergi biçiminde alan devlet görevlileri bunun bir kısmını nakit paraya çevirirler, belirli vergileri ödeyebilmek için paraya ihtiyacı olan köylüler ürünün bir kısmını satarlardı; şehir loncaları ve kır esnafı hammadde ve yiyecek satın alıp işlenmiş mal satarlardı. Ayrıca, loncaların hammadde satın aldıkları şehir pazarları, kervanların ve askerî birliklerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, ticaret ve ordu yolları üstünde kurulmuş pazarlar da vardı. Özellikle imparatorluğun Balkan eyaletlerinde yılda bir ya da iki kez kurulan bölgelerarası panayırlarda, ülkenin uzak yörelerinden gelen mallar değiştirilirdi. Devlet bütün bu pazarları teşvik eder, ticaret yollarında ve pazarlarda tüccar ve malının güvenliğini sağlar ve ticarî işlemleri sıkı sıkıya denetler-

di.[23] Yapılan ticarî işlem üzerinden alınan pazar vergisi (bac pazar), pazarları başlıbaşına bir gelir kaynağı yapmıştı. Bu gelir, ya timar sahibi devlet görevlisinin olur ya da devlet görevlileri arasında iltizama çıkarılırdı. İltizam ayrıcalığı, devlet görevlileri arasında çetin bir rekabete yol açardı. İç ticaret ayrıca, devlete gümrük resmî şeklinde gelir sağlardı;[24] bunlar da devlet görevlileri ve büyük tüccarlar arasında iltizama çıkarılırdı. Osmanlılar, iç ticareti teşvik politikalarıyla tutarlı bir biçimde, daha önce Anadolu ve Balkanlar'da varolan gümrüklerin (octroi) çoğunu kaldırdılar. Bunların yerine, hem gelir sağlamak hem de mal akımlarını denetlemek için, İstanbul ve Diyarbakır'da yaptıkları gibi, büyük gümrükler kurdular.

Devlet, iç ticareti özellikle mal akımlarını yönlendirmek amacıyla denetlerdi. Bu denetim pazarlarda yapıldığı gibi, tüccarlara imtiyaz satışıyla da gerçekleştirilirdi. İmtiyaz satışı, kuşkusuz, devlete gelir sağlıyordu, ama daha da önemlisi, devlet mahallî pazarlardan mal satın alma hakkını sadece resmen tanıdığı bazı tüccarlara vererek bu malların büyük şehirlere, özellikle İstanbul'a, gitmesini güvenceye alıyordu. Böylece, İstanbul'un yeterince beslenmesi devletin iç ticareti denetlemesiyle sağlanıyordu.[25] Ancak, 16. yüzyılda Batı Avrupa'da tahıl ve hammadde fiyatları artınca, devlet, bu malları daha fazla kâr getiren pazarlarda satmak isteyen tüccarları denetleyemez oldu. Yasadışı ticaret ağırlık kazanmaya başladı.[26] Devletin mal akımlarını denetleyemediği bu kriz, kaçakçılığı yasaklayan ve ihraç yasaklarını yürürlüğe sokmaya yönelik fermanların sayısının artışıyla belgelenir.

Devletin iç ticareti denetlemesinin, aynı anda birçok sistemik işlevî yerine getirdiğini gördük. Birinci işlev, ticarî faaliyetin ve dolayısıyle ticarî birikimin sınırlarının çizilmesiydi. İkincisi; kısıtlama, yasaklama ve yaptırımlar yoluyla Osmanlı dünya-imparatorlu-

gundaki mal akımları düzenleniyordu. Böylece, artığa el koyan sınıfın ihtiyaçlarına uygun mal türlerini sağlamaya yönelik bir işbölümü güvenceye alınıyordu. İmparatorluğun yazılı hukukunda bu son amaç "İstanbul'u besleme gerekliliği" şeklinde ifade edilir. İç ticaretin, (köylü üreticileri ve vergi toplayan devlet görevlileri ile) ATÜT'le şehir loncalarındaki küçük meta üretiminin bağlantısını kurması, üçüncü ve toplumsal kuruluşun eklemlenmesi açısından en önemli işlevidir. Bu şekilde ticaret sermayesi, nihaî olarak politik düzeyde devletçe gerçekleştirilen, somut eklenme biçimini sağlıyordu.

İç ticaretin bu canalıcı öneminden, ticaret üzerindeki politik denetimin zayıflamasıyla, sistemin çözülme tehlikesiyle karşılaşacağı sonucu çıkar. Daha sonra göreceğimiz gibi, iç ticaret idarî denetimin dışına çıkıp (enflasyon yıllarında kaçakçılığı teşvik edici etkenler sonucu başlayan bir süreç) giderek dış ticaretle bütünleştiğinde, eklemlenmeyi çözücü bu eğilim kendini gösterir. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun periferileşmesinin de hikâyesidir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda dış ticaret sadece lüks mallara özgü değildi; besin maddeleri ve loncalara gerekli hammaddeleri de kapsardı. Dış ticarette devlet denetiminin, iç ticarettekine benzer sistemik işlevleri vardı. Devlet tüccarlara önemli mallarda ticaret yapma hakkını satarak bu denetimi gerçekleştirirdi. Bu mekanizma devlete her zaman ihtiyaç duyduğu nakit parayı da sağlardı. Aslında ticaret sermayesi sistemle ticarî imtiyazlar, iltizam ve tefecilik yollarıyla para sermayesi olarak bütünleşirdi. Tüccarlar banker olarak devletin başlıca alacaklısı ve mültezim olarak önemli gelir kaynağıydılar.[27]

Osmanlı devleti, 14. yüzyılda kuruluşundan beri, uluslararası ticaret yollarını denetlemeyi amaç edinmişti. Bu amaç Osmanlı genişleme siyasetinin başlıca

belirleyicisiydi.[28] 16. yüzyıl boyunca Osmanlılar ipek ve baharat ticaretini tekellerine aldılar. Bursa, İran ipeği ve Hint baharat ve boyalarının Avrupa yünlüleriyle değiştirildiği bir Doğu-Batı ticareti antreposu haline geldi. Polonya, Rusya ve Kırım'la yapılan kuzey ticaretinin antreposu ise Karadeniz'de Akkerman, Kilia ve Kaffa'ydı. Buralarda Bursa ve İstanbul üzerinden gelen Anadolu ve Doğu'nun ürünleri ve Akdeniz'in besin maddeleri ile kuzeyin buğdayı, kürkü ve demir mamulleri değiştirilirdi.[29] Osmanlı-Batı Avrupa ticaretinde İtalyan şehirleri —Venedik, Cenova, Floransa— aracılık yaparlardı. Ticareti hangisinin denetlediği bu şehir devletlerinin Osmanlı hükümetiyle olan politik ilişkilerine bağlıydı. 16. yüzyılda Ragusa giderek bu ticareti tekeline aldı. Ancak Venedik, Doğu Akdeniz'deki üstünlüğünü kaybetmesine rağmen, 17. yüzyıla kadar baharat ve ipek ticaretindeki etkinliğini korudu.[30] Aslında, Portekizlilerin Ümit Burnu yolunu keşfi ve bunun sonucu olarak baharat ticaretini bu yola çevirme girişimleri eski yollardaki ticaret hacmini önemli ölçüde etkilememişti.[31] Her ne kadar, Osmanlı-İran savaşlarının ve 16. yüzyıl sonunda Anadolu'daki toplumsal kargaşaların karayolu trafiğine olumsuz etkileri olduysa da, İskenderiye ve Halep'ten Avrupa'ya baharat gönderilmeye devam edildi. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiliz ve Hollandalıların Hint Okyanusu'na girmelerinden sonradır ki baharat ticareti Osmanlı toprakları üzerinden geçmez oldu.[32]

Transit ipek ticareti de benzer bir kaderi paylaştı. Doğu Anadolu'dan geçen ipek yolu 16. yüzyılın sonunda kapandı. Böylece, Bursa ipek ticareti antreposu olma durumunu kaybetti. Bu olay, İngiliz, Fransız ve Hollandalıların Doğu Akdeniz ticaretine katılmaları ve Venedik'in Halep üzerinden Avrupa'ya ipek satma rolünü yitirmesiyle aynı zamana denk düşer. Kısa bir süre için Halep ve İzmir'deki Avrupalı tüccar-

lar Suriye ipeği satın aldılar. Ama, İngiliz ve Hollandalılar Hint Okyanusu'nda kesin üstünlüklerini kurunca, Avrupa'ya İran, Bengal ve Çin ipeklileri gönderir oldular.[33]

Bu gelişme Osmanlı sistemini birçok yönden etkiledi. Birincisi devletin transit ticaretten elde ettiği gümrük gelirlerinin kaybıydı. İkincisi: Bursa ve Halep gibi şehirlerin ticaret ve sanayi merkezi olarak gerilemeleriyle sonuçlandı. Üçüncüsü: ticaret yollarının değişmesi Atlantik ekonomisinin yükselişinin ve sistemi yıkıcı yeni bir ticarîleşme tarzının habercisi oldu. Bu ticarîleşme tarzının sistemin çözülmesindeki rolünü daha sonra tartışacağız.

İngiliz, Fransız ve Hollandalıların 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Akdeniz ticaretine etkin bir biçimde katılmaları, Osmanlı sisteminin dünya ekonomisiyle eklemlenmesinde bir geçiş aşaması olarak nitelenebilir. Bu ticaret sadece ipek ve baharat türünden kalemleri değil gelişen Avrupa sanayii için gerekli hammaddeleri, örneğin pamuk ve yünü de kapsıyordu. 1580'lerde, Osmanlı hükümeti, tiftik ipliği, pamuk ve yün ithal edip, çuha, kalay ve çelik satan İngilizlere ticarî imtiyazlar verdi. İngiltere, 17. yüzyılın son çeyreğinde yerini Fransa'ya bırakana kadar, bu bölgeyle en geniş ticaret hacmi olan ülkeydi. 18. yüzyıla kadar ise, Doğu Akdeniz ticaretinde Fransız egemenliği sürdü.[34] Bu Osmanlı tarafında, pamuk ihracı ile kumaş ithalinden oluşan Fransız ticaretinin artışıyla belgelenir. Aynı dönemde, İzmir ve Selânik'in liman olarak önemleri arttı; Orta Avrupa'ya karayoluyla gönderilen pamuk ihracat hacmi büyüdü.[35]

Dış ticaretin artışı yalnız pamuk ihracatına özgü değildi. 16. yüzyıl sonundan itibaren Batı Avrupa'nın hammadde ve tahıl talebinin büyümesi ve sonucundaki enflasyonla birlikte, bu malların (tahıl, hammadde) devletin denetlediği düzenli kanallardan ticareti, yerini kaçakçılığa bıraktı. Öte yandan 16. yüzyıl bo-

yunca Anadolu'da nüfus önemli ölçüde artmıştı. Böylece şehirlerde büyük bir tahıl ve hammadde talebiyle karşılaşan devlet, ihracata sert yasaklamalar koydu. Bu yapılınca kaçakçılık daha da kârlı oldu. Sonuçta dış ticaret üzerindeki devlet denetimi zayıfladı; bu gelişme sistemi birçok şekilde etkiledi. Besin maddeleri ve loncalara gerekli hammaddelerde darlık başgösterdi. Bu malların fiyatları yükseldi ve enflasyonist eğilim Avrupa'dan değerli maden akımayla daha da güçlendi. Lonca üretimi, ucuz Avrupa mallarının rekabetiyle karşılaştı. Besin maddelerinin başlıca müşterisi olan sarayın masrafları ise durmadan artıyordu.

Yasadışı ihracatın artışı, ticaret sermayesinin tarım kesimine nüfuz etmesiyle gerçekleşti. Timar sahibi devlet görevlileri bile kaçak tahıl ticaretine katıldılar. İmparatorluktaki kaçak ticaretin hacmi ve sonuçta meta üretiminin gelişmesi, büyük ölçüde, sınırları dışında büyüyen kapitalist ekonominin dinamiğine bağlıydı. Ama burada en önemli nokta, ticaretin yapısındaki değişmenin Osmanlı sistemini dünya ekonomisiyle hammadde ihraç edip mamul madde alan bir bölge olarak bütünleştirmesiydi; bu Osmanlının periferileşmesi demekti.

Şimdiye kadar anlatılanlardan da görülebileceği gibi, dış ticaret devletin politik rasyonalitesine tabi bir etken olarak çözümlenemez. Osmanlı Devleti'nin denetimi dışındaki değişmeler sonucu dış ticaretin kontrol edilemez bir hale gelmesi, bu rasyonaliteyi çökerten başlıca değişkendir. Coğrafi konumu gözönüne alınırsa, Osmanlı İmparatorluğu nun 'sıcak tarih'in ayrıcalıklı alanı Batı Avrupa'daki gelişmeler karşısında değişmeden kalması düşünülemezdi.

III. TOPLUMSAL KURULUŞ İÇİNDEKİ ÇELİŞKİLER

Tanımladığımız biçimiyle, toplumsal kuruluş konjonktürel olarak kendini gösteren çeişkiler içerir. Bir kısmına daha önce değindiğimiz bu çelişkiler, toplumsal kuruluşun normal işleyişinde mevcuttur. Osmanlı tarihinin ideolojik okumalarında, Saray'dan başlayarak imparatorluğun en uzak köşelerine ulaşan dış etkenler uyumlu dengeyi bozarlar. Önerdiğimiz yaklaşımda ise dış etkenler ancak toplumsal kuruluşta saklı çelişkileri harekete geçirdiklerinde anlam kazanırlar. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisi karşısındaki yapısal konumundaki değişiklikler, ticaret sermayesinin sistemde önceden varolmasıyla yıkıcı bir rol oynar.

Osmanlı toplumsal kuruluşunu ATÜT'ün egemen olduğu bir eklemlenme olarak tanımlamıştık. O zaman iki çelişki türünü hemen birbirinden ayırabiliriz: ATÜT'te kendiliğinden varolanlar ve ATÜT'ün toplumsal kuruluşa eklemlenmesi sonucu ortaya çıkanlar.

İkinci bölümde, ATÜT'teki üretim sürecinin, üreticilerle artığa el koyanlar arasında çatışma yaratmadığına değinmiştik. Köylü, merkezî otorite adına hareket eden vergi tahsildarıyla, özgür bir köylü olarak tamamladığı üretim süresinden sonra ilişkiye girer.[36] Bu nedenle ATÜT, kendisini köleci, feodal, ya da kapitalist üretim tarzlarından ayırdeden bir özgüllüğe

sahiptir; sınıf çatışması üretim faaliyeti içinde kavranamaz. O zaman başlıca potansiyel dinamik sınıflar-arası değil sınıf-içi çatışmalarda aranmalıdır. Bu analizde, sınıf, toplumsal kuruluştaki belirli bir yapısal konum nedeniyle üretilen üzerinde hak iddia eden gruplar anlamında kullanılmıştır.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda yalnız devlet görevlilerinin artık üzerinde hakları vardır. Bu sınıf, farklı işlevlere tekabül eden çeşitli kesimlerden oluşur. Bu kesimler, tümü devlet için gelir toplama işlevine tekabül eden timar sahipleri, muhtesibler, mültezimler; devletin ideolojik, hukukî ve idarî işlevlerine tekabül eden ulema, kadı ve İstanbul'daki bürokratlardır. Özgül konjonktüre göre artık çeken sınıf içinde çeşitli çelişkiler mümkündür: Örneğin ulema ve bürokrasi[37] ya da saray ve yeniçeriler arasında. Gerçekte, 17. yüzyıldan 1826'da Yenişeri Ocağı'nın kapatılmasına kadar ordu fiilen merkezî otoritenin denetimi dışındaydı; bu durum yeniçerilerin bazı gelir kaynaklarının kontrolunu ele almasına kadar dönüştü.[38] Ancak, daha sürekli ve yapısal bir gelir çatışması vardı; vergi tahsilatının kurumsallaşmasından doğan bir çatışma. Merkezî otorite hem vergi toplamak hem de ideolojik-politik meşruiyet amacıyla mahallî temsile gerek duyar. Ancak mahallî temsilcilere verilen otorite sarayın aleyhine artma tehlikesi gösterir. Mahallî temsilin güçlenmesi, muhtemel tehdidin artması demektir. Böylece bu sınıf-içi çatışma, mahallî otoritelerin oluşmasına yönelik bir merkezkaç kuvvet oluşturur.

Merkezî otoriteden ayrılma sürecinin tamamlandığı durumlarda, büyük birime benzer yeni bir birim oluşur. Örneğin, 18. yüzyılda Bab-ı Âli'den göreli bağımsızlık kazanan âyanlar, hükümdarın otoritesi yerine kendilerininkini geçirdiler ve daha önce merkezî otoritede toplanmış işlevleri bütünüyle benimsediler[39] Tabii, ayanların hepsi bu özerkliği kazanmadı-

lar. Küçük çaptaki âyanların çoğu, İstanbul'a gitmesi gereken artıktan pay almakla yetindiler; Saray'la, gelirden aldıkları payı artıran haraç anlaşmaları yaptılar. Bu durumda, politik ve ideolojik kurumların merkezî otoriteye bağlılığı sürdü; kadılar ve subaşılar hâlâ saray tarafından atanıyordu. Âyan, sistemin yeniden- üretimine dokunmadan artıktan aldığı payı arttırıyordu. Bu gelişme, feodalleşme diye adlandırılan olaya daha yakındır. Burada, devletin politik-ideolojik bağından bir kopma gerçekleşmeksizin, ekonomik düzeyde bir bölünme söz konusudur. Ama iktidarın bu "feodalleşmesi", daha doğrusu mahallileşmesi, feodalizme geçiş dinamiği taşımaz. Mahallî otoritelerin merkezî otoriteye politik bağımlılığı devam eder ve feodalleşme ticarileşmeyle çakışmadıkça, imparatorluk sınırları içindeki işbölümü önemli ölçüde bozulmaz.

İstanbul'dan tam bağımsızlığı ilân eden ve artık yeniden-üretimin mahallî otorite düzeyinde olacağını gösteren işaret âyanın kendi adına hutbe okutmasıydı. Bu ideolojik olduğu kadar ekonomik ve politik bağımsızlığın da yeterli bir habercisi sayılıyordu. En belirgin örneğinin Mısır'da Memet Ali olayı olduğu bu durumlarda, Osmanlı toplumsal kuruluşunun, bu toplumsal kuruluşu tanımlayan hukukî ve politik eksenlerin hiç birine dokunulmadan, küçük ölçekte bir benzerinin oluşturulduğu söylenebilir.

Bu gelişmelerin ATÜT'ü niteleyen ilişkiler üzerinde hemen gözlenebilir etkisi, merkezî otoritenin topladığı gelirlerde nisbî bir azalmadır. Devlet yalnız bütçe ihtiyaçları için değil, otoritelerini kurumsallaştırmak isteyecek rakip iktidar merkezlerinin oluşmasını önlemek için de, artığın etkin bir biçimde çekilmesini ister. Bu yüzden, gelirlerdeki nispî azalma, devletin toplumsal kuruluşu yeniden-üretmedeki kritik konumuna karşı çifte tehlike oluşturur. Gelirin azal-

ması devletin politik-ideolojik (ve nizam-koruyucu) işlevlerinin etkin bir biçimde yerine getirilemeyeceği demektir; ayrıca rakip iktidar yapılarının doğduğu haberini verir.

Gelirin yetersizliğinin başlıca nedeninin, tarihsel olarak, artığın mahalli düzeyde gaspı olduğunu iddia etmiyoruz. Gerçekte, 16. yüzyılın sonlarından itibaren bu kriz her zaman vardır. Bütçeyi denkleştirme amacıyla alınan tedbirler, Bab-ı Âli siyasetine hakim olur. 16. yüzyıl sonundaki bu gelişmenin nedenleri, savaş masraflarının artması, Anadolu'daki nüfus büyümesi ve enflasyondu. Bu harekete geçirici etkenlerin tesirlerini bölümün sonunda çözümleyeceğiz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı toplumsal kuruluşunun yeniden-üretimi işbölümünün politik denetimini gerektirir ve bu ancak ticaret sermayesinin hareket özgürlüğünün sınırlandırılmasıyla gerçekleşir. Meta üretimi ticaret sermayesinin varlığının ön koşuludur. Uygulamada da, devlet, pazarı yakından denetleyerek, ticaret sermayesinin politik olarak öngörülen boyutları aşmasını önlüyordu. Ama politik denetimin ve dolayısıyle toplumsal kuruluşun, yeniden-üretiminin gerçekleşmesi, bu denetimi mümkün kılan kurumların odak noktası olan devletin ticaret sermayesi karşısındaki gücüne bağlıdır. Ticaret sermayesi, yapısı gereği, ekonomik faaliyetin giderek artan bir kısmını pazar için üretim kapsamına sokma eğilimi taşır. Bu eğilim Osmanlı toplumsal kuruluşunun yeniden-üretimini tehdit eder. Gerçekte de, İmparatorluk sınırları içindeki ticaret sermayesi, sermayenin dünya kapitalist ekonomisi çapında değerlenmesi (valorisation) devresine katıldığında, meta üretiminin varlığıyla Osmanlı toplumsal kuruluşunun rasyonalitesi arasındaki bu çelişki, yıkıcı etkisini gösterdi. Ancak bu dönemde, ticaret sermayesi daha önce meta üretimine kapalı olan bölgelere nüfuz etti. Daha sonra açıklayacağımız gibi, bu yayılmayı gerekti-

ren periferileşme, üretim güçlerinde sınırlı değişmelere yol açtı; örneğin proto-endüstri işlenmiş mal ithalatıyle rekabete gireceği için gelişen organizasyon biçimlerinden değildi. Proto-endüstri faaliyetinin yokluğu, Tilly ve Tilly'nin belirttikleri gibi, bugünkü periferinin ayırdedici niteliklerinden biridir.[40] Bunun nedeni zanaatların ithal mallarının rekabeti karşısında dayanamamalarıdır. Öte yandan, çiftliklerdeki meta üretimi ve feodalleşmiş ticarî üretim ticaret sermayesiyle kolayca bütünleşmişlerdi.

Tanımladığımız toplumsal kuruluşta varolan iki potansiyel çelişkinin kuramsal bir incelemesini yaptık. Kuşkusuz başka çelişkilerin varlığından da söz etmek mümkün. Ama bunların sonuçları daha önce yaptığımız sınıflandırmaya —ekonomik ve politik denetimin bölünmesi yönünde eğilimler ya da pazar alanını genişletip ekonomi üzerindeki politik denetimi zayıflatan eğilimler— indirgenebilir.

Bu eğilimleri karşıt yönde çalışan güçlerden ve onları tarihsel somutta ortaya çıkaran dışsal etkenlerden ayrı gözlemlemek mümkün değil. Bu nedenle, Osmanlı tarihçelerince kurumların gerileme ya da ıslahatını açıklamakta başvurulan iki dışsal etkeni inceleyeceğiz. Amacımız, bu etkenlerin, toplumsal kuruluşta varolan çelişki yapısında nasıl işlediklerini göstermek. Dışsallık dereceleri farklı olan bu etkenlerin hepsi aynı dönemde ortaya çıkıyor; fiyat artışları, nüfus büyümesi ve ticaret yollarının değişmesi hep 16. yüzyıl sonunun olayları. Bu yüzden bunları teker teker ele alıp etkilerini birbirinden ayırmak oldukça güç. Buna rağmen özellikle nüfus ve fiyatlar üzerinde duracağız. Ticaret yollarının değişmesini daha önce ele almıştık; bu yüzden sadece enflasyon bağlamında değineceğiz.

16. yüzyıl sonundaki nüfus büyümesi sırasında üretici olmayanlar üreticilerden, şehir nüfusu kır nüfusundan daha hızlı arttı.[41] Bu sürecin dinamiği, de-

mografik değişmelerin pre-kapitalist toplumsal kuruluşları etkileme biçimlerinde bulunabilir. Ekilebilir topraklar başlangıçta bir miktar genişleyebilir; ama tarımsal üretimin esnek olmaması sonucu bu ekonomiler artan bir nüfusu besleyemezler. Besin üretiminin nüfusa yetmezliği kendini önce kırlarda gösterir. Böylece, ordu, diğer idarî kurumlar ve şehirler sınırlı besin maddelerini elde etme ayrıcalığına sahip olduklarından, kırdan şehire göç başlar.[42]

Osmanlı İmpaartorluğu'nda köyleri terkedenlerin çoğu ya İstanbul ve diğer şehirlere gittiler ya da medreselere girdiler. Şehirlerdeki başıboş nüfus birçok sorun yarattı. Yaygın bir çözüm yolu devletin bu yeni şehir nüfusunu istihdam etmesiydi. Öte yandan medreselerin iradı enflasyon nedeniyle azalmıştı. Buna bir de öğrenci sayısının artması eklenince, gelirleri ihtiyaçlarının çok altında kaldı. Bu durumda ya mollalar köylülerden zorla yiyecek alıyorlar ya da medrese idaresi vergi tabanını köylü aleyhine genişletiyordu.

Nüfus büyümesi böylece artığa el koyan sınıfın çeşitli kesimleri arasında yoğun bir vergi geliri mücadelesine dönüştü. Bu mücadele kendini en açık şekilde, sistemin yapısında mevcut çatışma eğiliminin bulunduğu yerde, merkezî hükümet ve eyalet idaresi arasında gösterdi. Nüfus büyümesi yeniçerilerin ve saray görevlilerinin sayısını arttırdığından, devlet büyüyen giderlerin baskısıyla karşı karşıyaydı. Merkezî hükümet giderlerini karşılayabilmek için olağanüstü vergilere (avârız)[43] başvurdu ve iltizam satışlarını yoğunlaştırdı. Öte yandan kırdaki başıboş nüfusun levend[44] olarak istihdamı, özellikle Anadolu'daki eyalet idarecilerinin maiyetini arttırdı. Böylece devletin kendilerine bıraktığı gelirlerle ihtiyaçlarını karşılayamayan eyalet idarecileri eşkiyalığa başladılar. Merkezî hükümete cebelü sağlama yükümlülüklerini yerine getirmeyip devleti vergi payından yoksun bıraktılar.

Üstelik, köyleri yağmalamaları ayaklanma ve tarımsal üretimin azalmasıyla sonuçlanan köy terklerine yol açtı.

Merkezî idarenin gelir kaynaklarının denetimini kaybetmesi ve bu gelirlere eyalet idarecileri ve medreselerdeki ulemanın el koyması —Anadolu'da sistemin "feodalleşme"sine geçişi oluşturan— Celâlî[45] ayaklanmalarında somutlaştı.

Nüfus büyümesiyle birlikte şehirde yaşayanların sayısı arttı; ya mevcut şehirler daha da büyüdü ya da bazı köyler kasaba haline geldi. Bu gelişme sadece demografik baskıların sonucu değildi. Hiç olmazsa başlangıçta nüfus büyümesi üretim hacmini ve pazarlanan ürünü arttırdı. Şehir nüfusunun artması ve tarımda meta üretiminin yaygınlaşması mahallî pazarları ve bölgesel ticareti geliştirmişti. Merkezî otoritenin ve eyalet idaresinin zayıflamasıyle birlikte, bu gelişme ticaret sermayesinin devlet denetiminin tamamen dışına çıkmasıyle sonuçlanabilirdi. Ama Celâlî ayaklanmalarını izleyen köy terkleri, köylülerin şehre kaçışları ve göçebeliğe dönüş, tarımsal üretimin bütünüyle meta üretimine dönüşme eğilimini önledi.

16. yüzyılın sonunda, kısmen nüfus büyümesinin sonucu olan, kısmen dünya çapında bir eğilimi yansıtan başka bir gelişme enflasyondu. Kaçak ticarette somutlaşan ve ticaret sermayesinin faaliyetinin artmasıyle sonuçlanan ticaretin yapısındaki değişme, Osmanlı pazarını İspanyol "real"iyle doldurdu.[46] Real'in akçeye çevrilmeden yaygın bir şekilde kullanımı, Osmanlı sisteminin dünya fiyat hareketlerine kendini bıraktığının göstergesidir. Böylece devlet kendi parası üzerindeki kontrolunu da kaybeti. Artık para basma devletin tekelinde değildi ve devlet basmadığı parayı tağşiş edemezdi. Yani devlet geliri azaldığı zaman aldığı geleneksel tedbirlerin birinden yoksundu artık. Dış ticaret üzerindeki denetiminin zayıflaması ve Avrupa talebi karşısında kaçakçılığın artmasıyle,

dünya imparatorluğu içinde fiyatları saptama işlevini de yerine getiremiyordu. Fiyatların dünya imparatorluğu dışında oluşması ve sonuçta devletin saptadığıyle dünya fiyatları arasmda ortaya çıkan fark, ticaret sermayesine daha fazla hareket imkânı sağladı.

Üstelik, kaçakçılığın daha da hızlandırdığı fiyat artışları yüzünden devlet gelirlerinin parasal olarak da arttırılması gerekiyordu. Ama bazı vergiler geleneksel olarak otuz-kırk yılda bir saptandığından[47] devlet gelirlerinin gerçek değeri düştü.

16. yüzyılda başlayan gelir krizi, giderlerin artmasıyle, ağırlaştı. En önemli artış askeri giderlerdeydi. Savaş teknolojisindeki yenilikler süvarinin önemini azaltmıştı, daha çok yaya asker beslenmesi, dolayısıyle daimi bir ordunun el altında bulunması gerekiyordu. Saray gittikçe artan sayıda yeniçeriye yiyecek ve kışla sağlamak (ve ücret ödemek) zorunda kaldı. Yeniçerilerin çoğu İstanbul'da bulunduklarından ücretlerinin zamanında ödenmesi büyük önem taşıyordu.[48] Süvariden piyadeye geçişle, timar sistemi bir gelir tahsil etme tarzı olarak geçerliliğini yitirdi.[49] Gelir artık cebelü değil, para olarak gelmeliydi.

Maliyeye hakim olan yeni vergi tahsil biçimi iltizam sistemidir. Bu uygulama, kuruluşundan beri Osmanlı sisteminin bir parçası, merkezî otoritenin nakit para elde etmekte kullandığı başlıca araçtı. Ama önceleri gümrük resmi, ağnam, gayrî müslimlerden alınan cizye gibi belirli gelir kaynaklarına özgüydü. 17. yüzyıldan itibaren geleneksel tarım vergisi öşre de uygulanmaya başlandı. Mîrî arazi, vakıf, eski timar topraklarının gelirleri iltizama verildi.

16. yüzyılda sadece belirli vergi gelirleri iltizama veriliyordu. Devlet ihtiyaç duyduğu nakit parayı İstanbul'un büyük Yahudi tüccarlarından avans olarak sağlıyordu. Bu tüccarlar böylece ticaret sermayesi ve

para sermayesinin birbirine dönüşebildiği bir değerlenme alanı bulmuş oluyorlardı. Ticarette kazandıkları paradan devlete avans verip hem daha fazla ticaret imtiyazı elde ediyor hem de faiz alıyorlardı.

İltizam sistemi, enflasyonla büyümüş servetlerden oluşan bir ortama çok uygundu.[50] Böylelikle, devletin para ihtiyacı, aralarında üst düzeyde bürokratlar, yeniçeriler ve ulemanın da bulunduğu yeni zenginlerin istekleriyle çakışıyordu. Artık tüccarlardan başkaları da iltizam satın alıyorlardı. 17. yüzyılın sonuna doğru sistem iyice yaygınlaştı. Bu arada kısa dönemli kâr peşinde koşan mültezimlerin gelir kaynaklarını sonuna kadar sömürdükleri yolunda kuşkular doğdu. Bu ihtimali önlemek için, ömür boyu iltizam (malikâne)[51] sisteminin uygulanmasına başlandı. Malikâne sahibinin mukataasını devlet denetiminden bağımsız işletme ve ürününü satma hakkı vardı.

Mültezimin başlıca işlevi devlete para sağlamaktı. Devletle yaptığı kontrat kesinlikle parasal terimlerle tanımlanıyordu. Bu ilişkide devlete verginin tahsilinden önce para sermayesi veriliyordu. Faizin gerçekleşme sürecinde, mültezimin, daha önce sipahinin yaptığı, üreticiyle devlet arasındaki ideolojik-politik ilişkiyi sürdürme yükümlülüğü yoktu. İlgilendiği sadece yatırdığı sermaye karşılığında en çok geliri elde etmekti. Mültezimin kârı geleneksel vergi haddiyle sınırlı olmasına rağmen, özellikle idari bir mevkide bulunuyorsa, bu haddi sürekli aşma eğilimindeydi.

Mültezim devlete borç verip vergi toplama hakkını alırken, tarıma yeni bir ilişki, tefecilik[52] girdi. Tefecilik hiç bir zaman küçük köylü mülkiyetini yıkacak boyutlara varmadı. Ama sömürüyü arttıran ve köylüyü —örneğin ortakçı olarak— feodalleşmiş üretim biçimlerine bağlayan bir araç oldu. Tefecilik hem sermaye birikimini hem de köylünün özgür statüsünün yıkımını hızlandırdı.

Her iki gelişme de küçük köylü mülkiyetinin var-

lığına dayanan sistemin yeniden-üretiminin çözülmesinde önemli etkenlerdir.[53] Para sermayesi de ticaret sermayesi gibi, her türlü pre-kapitalist üretimle eklemlenebilir;[54] yine onun gibi sistemin politik düzeyde gerçekleşen yeniden-üretiminin temellerini çürütür. Para sermayesi Osmanlı toplumsal kuruluşunda bunu iki şekilde yaptı: âyanların doğuşu için gerekli ortamı hazırlayarak ve ticarileşmeyi hızlandırarak.

Mültezimler merkezî otoriteye karşı hukuken sorumluydular. Vergiyi alamadıkları durumlarda mahallî idarenin askerî desteğine başvurabilirlerdi. Ayrıca hesaplarını bürokratlara göstermek zorundaydılar. Tabiî bu denetleme mekanizması mültezim ve denetçi aynı kişiyse ya da mahallî idareci aynı zamanda mültezimse, işleyemezdi. İşte bu şekilde iltizam sistemi mahallî iktidar merkezlerinin doğuşunu hazırladı.

18. yüzyılın başlarında mahallî otoriteye sahip bazı mültezimler âyan haline geldiler. Bunlar daha önce İstanbul tüccarları ya da üst düzeyde bürokratların satın aldığı iltizamı ikinci elden alan sarraflar, tüccarlar ya da taşra ulemasıydı. Bu yolla zenginleştiler ve aynı zamanda valilerin mahallî düzeyde temsilcisi (mütesellim) oldular. Ekonomik birikimlerine politik güç de katıp âyan[55] diye bilinen yeni bir kesim oluşturdular.

18. yüzyıl boyunca sarayın başına dert olan daha büyük çapta ayanlar ise, Saray'ın atadığı eyalet görevlileriydi.[56] Merkezî otoritenin zayıflığından faydalanıp valiliklerinin sürekliliğini sağlamak istiyorlardı. İdarî otoriteleriyle bölgelerinde satın alabilecekleri iltizamlar, kendilerine mahallî güce sahip bir mültezim tabakasının desteğini sağladı. İltizam böylelikle hem ekonomik zenginlik hem de politik güç elde etmenin başlıca aracı oldu.

İltizam sisteminin hızlandırdığı başka bir gelişme 18. yüzyılda çiftliklerin oluşmasıdır. İltizam zaten üre-

tici ve devlet arasındaki ideolojik alış-verişi yok edip, köylünün sömürülmesini yoğunlaştırmıştı. Artan sömürünün sağladığı imkânlar Avrupa'nın buğday, darı, pamuk ve tütün talebiyle birleşince mültezimler ve özellikle malikâne sahiplerinin daha geniş ölçekte ticarî üretim yapmalarını teşvik etti.[57] Balkanlarda, İstanbul pazarını besleyen Trakya'da ve Batı Anadolu'da büyük çiftlikler kuruldu.[58] Batı Anadolu'da İzmir, yüzyıl içinde küçük bir kıyı şehrinden önemli bir ihraç limanına dönüştü.

Çiftlikler serfleşmiş köylülerin ya da ortakçıların çalıştığı ticarî işletmelerdi. Çiftliklerde emeğin organizasyonunun yanısıra geleneksel ürün tipleri de değişti. Ticarî ürünler geçimlik tahılların yerini aldı. Çiftlik sahipleri ürünlerini doğrudan doğruya Avrupalı tüccarlara satarak büyük kârlar yaptılar. Devletin saptadığı fiyatlar ihraç pazarlarındaki fiyatlardan her zaman daha düşük olduğundan, bu satışlar yasadışı yollardan gerçekleştiriliyordu. 18. yüzyılın Balkan panayırları ve Anadolu'da 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki benzer gelişmeler bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Çoğunluğu borçlandırılarak çiftliğe bağlanmış köylüler için bu sistem statülerinde önemli bir kötüleşme demekti. Sömürü gözle görülür oranda artmıştı.[59] Köylülerin devlete vergi ödeme yükümlülüğü sürdüğü gibi, çiftlik sahibi de üründen pay alıyordu. Balkanlardaki çiftlik sahiplerinin çoğu öşürden artakalan ürünün yarısını aldıktan başka, köylüye angarya da yüklüyordu. Üstelik, çiftliklerde çalışan köylüler toprağı elde tutma güvencesini de kaybettiler. Balkan çiftliklerinin çoğu silâhlı muhafızlarca (kırcalı) korunan küçük kalelerdi. Kırcalılar, ayrıca, köylüleri toprağı terke zorlayıp ticarî üretim alanını arttırmakta kullanılıyorlardı.

Çiftliklerin ortaya çıkışı politik sistemi tehdit eden en ciddi gelişmeydi. Çiftliğin gerektirdiği üretimin ti-

carileşmesi ve özellikle köylünün statüsündeki değişme her periferileşme sürecinin gerekli unsurudur. Osmanlı sisteminin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, çiftlik organizasyonuyla, geri dönülmez bir noktaya ulaştı. 19. yüzyılın başlarında âyânların gelişme süreci bir merkezileşme dalgasıyla durdurulup geriye çevrildi. Ama tarımın ticarileşmesi süreci böyle geriye dönüşlere uğramadan sürdü.

IV. PERİFERİLEŞME VE KOLONYAL DEVLET

Buraya kadar Osmanlı toplumsal kuruluşunun bir dünya imparatorluğu olarak çözülüşünü hazırlayan ayrı eğilimleri inceledik. Üretim meta üretimine dönüştüğünde ve bu metalar değerlenme sürecindeki sanayi sermayesinin devresine katılmaya başladığında periferileşmenin konumu güçlenir. Periferi olmak dünya işbölümünün bir parçası haline gelmek ve dolayısıyle artık kendini yeniden üretebilen bir birim olmaktan çıkmak anlamına gelir.

'Feodalleşme', kaçak ticaret, fiyat ve nüfus hareketleri ancak dünya sermayesinin devresiyle bütünleşme bağlamında incelenirse anlam kazanırlar. Her şeyden önce bütünleşmenin her bölgede aynı zamanda olmadığının söylenmesi gerek. Balkanlar Avrupa ekonomisiyle 18. yüzyıldan itibaren bütünleşme sürecine girdi. Mısır ve Doğu Akdeniz'de bu süreç 19. yüzyılın ilk çeyreğinde hız kazandı. Anadolu'da ticaret hacmi 1830'lardan sonra önemli ölçüde arttı. Başlangıcı 16. yüzyıla kadar götürülebilecek bu süreçte kesin tarihler vermek tabii ki imkânsız.

Tek bir periferileşme tarzından da söz etmek mümkün değil: Balkanlardaki ticarî çiftlikler, Mısır'daki büyük pamuk işletmeleri,[60] Batı Anadolu'daki küçük meta üretimi hep değişik periferileşme tarzlarıydı. Emeğin organizasyonu da, kendi toprağında ça-

lışan aile birimlerinden ortakçılığa, kapitalist çiftliklerdeki ücretli emeğe uzanan, farklı biçimler alıyordu. Besin maddeleri ve hammaddelerin yanısıra, Batı Anadolu'nun el dokuma halıları periferinin ihraç ürünlerini oluşturuyordu.

Ticareti birkaç liman şehrindeki (Selanik, İstanbul, İzmir, Beyrut, İskenderiye) yabancı şirketler ve tüccarlar yürütüyordu. Yabancı kökenli ticaret sermayesi yerli sermaye ile bir işbölümüne girmişti. Azınlıklar —Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler— İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman tüccarlarıyla üreticiler arasında aracılık yapıyorlardı.[61]

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti, özellikle buharlı gemilerin Doğu Akdeniz'e girişinden sonra 19. yüzyılın ilk otuz yılında arttı.[62] Avrupa mallarının ithalatı ile lonca ve kırsal el zanaatları üretimi düştü, hammaddeler ihraç edilmeye başlandı.[63] Merkez ülkeleriyle 1838 ticaret anlaşmalarının yapılmasından sonra ve demiryolu yapımının başlaması ile birlikte ticaret sermayesinin Anadolu'nun en ücra köşelerine yayılışı hızlandı.[64] Ayrıca, yabancı ve yerli ticaret sermayesinin bütünleşebileceği hukuki çerçeve adli reformlarla sağlandı. Yabancı sermayenin İzmir bölgesinde kapitalist çiftlikler kurma girişimleri olduysa da, önemli boyutlara ulaşmadı.[65]

19. yüzyılın ikinci yarısında yabancı sermayenin, dış borç ve ticaretin tarihi herhangi bir periferileşme sürecinin tipik bir örneği.[66] Oldukça iyi bilinen bu tarihi burada yeniden anlatmayacağız, sadece politik düzeyde yol açtığı değişmelere kısaca değineceğiz.

Ekonomik bütünleşmedeki bu gelişmeler politik düzeye kendiliğinden yansımadı. Bütünleşmenin ilk aşamalarında imparatorluğun yeni ekonomik yönelimi ile Asya tipi üretim tarzına özgü eski devlet biçimi arasında önemli ölçüde uyuşmazlık oluşmuştu. Bu, ticaret sermayesinin hukuki ve politik ihtiyaçları mevcut kurumlarla çatıştığında su yüzüne çıkan çe-

lişkiler yarattı. 'Kolonyal devlet'i öncelikle ticaret sermayesinin ihtiyaçlarına hizmet eden periferiye özgü devlet biçimi olarak tanımlarsak, 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik dönüşümler Asya tipi bir devlet mekanizmasından kolonyal devlete geçiş olarak yorumlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki 'çağdaşlaşma' ve ıslahat bu bağlamda açıklanabilir.

Bu dönüşümün, sadece, ticaret sermayesinin ya da ticaret sermayesine hizmet eden merkez devletlerinin baskısı sonucu olduğu düşünülmemeli. 19. yüzyılın politik dönüşümleri aynı zamanda bürokratik sınıfların ekonomik ihtiyaçları ve 'Batılı-çağdaş' düşüncelerle iyice bütünleşmiş bir yönetici sınıfın ideolojik özlemlerine de cevap verir.[67]

Devletin kolonyal devlete dönüşümü ile birlikte Osmanlı sistemi özgüllüğünü yitirir. Kapitalist üretim biçiminin ekonomik ve politik kertelerde egemenliği sisteme yeni niteliğini verir. Toplumsal kuruluşta egemenliğin kapitalist üretim biçimine geçmesiyle Osmanlı devleti geçerli bir araştırma birimi olmaktan çıkar artık, yalnız dünya kapitalist sisteminin dinamiği içinde, onun ayrılmaz bir parçası olarak incelenebilir.

Bu makale İngilizce olarak **Review** Cilt I, no. 1 (1977 Yaz), Türkçe olarak da **Toplum ve Bilim** sayı 1'de (1977 Bahar) yayınlanmıştı.

(1) Cf. Foster - Carter (1976). Foster - Carter'ın yeni paradigması kalkınma teorisiyle sınırlıdır. Biz burada değişik bir sosyoloji, antropoloji ve tarih literatüründen söz ediyoruz. Bu literatür hakkında fikir verecek makaleler şu dergilerde bulunabilir: **Critique of Anthropology, Economy and Society**, Journal of Peasant Studies.

(2) Dünya imparatorluğu: Sınırları içinde ekonomik işbölümünün politik olarak belirlendiği birim. Ekonomik türdeşliği olmadığından, içinde çeşitli kültürleri barındırdığından dün-

ya imparatorluğu için de merkez ve periferi bölgeler vardır (Cf. Wallerstein, 1974, p. 15).

(3) Şu andaki Osmanlı tarihi araştırmaları bu iki zaman bloğuna ayrılabilir. Son zamanlarda yazılan doktora tezlerinin çoğunun çalışma konusu ya 16. ya da 19. yüzyıldır.

(4) Cf. Al-Azmeh (1976).

(5) Osmanlı toplumunun askeriye ve reaya olarak iki sınıfa bölünmesi Itzkowitz (1962) ile başlar. Itzkowitz'in kitabı Osmanlı toplumunu Yönetici ve Müslüman kurumlar olarak ikiye bölen Lybyer (1913) in bir eleştirisi olarak ortaya çıktı. Ayrıca bkz. Barkan (1966).

(6) Bu döngüselliğin bir açıklaması için bkz. İnalcık (1969). Bu geleneksel düşünce Nizam-ül Mülk'ün Siyasetname'sinde biçimlendirilmiştir.

(7) Osmanlı devletinin kuruluşunda gaza geleneğini temel etken olarak kabul eden bir analiz için bkz. Wittek (1938).

(8) İslâmi devlet ideolojisinin etraflı bir analizi için bkz. Hodgson (1974).

(9) Gibb ve Bowen'ı eleştirimiz büyük ölçüde Roger Owen (1975) ın aynı eser üzerine eleştirel analizine dayanıyor.

(10) 'Doğu despotizmi' literatürünün bir tartışması için bkz. P. Anderson (1974). 'Doğu despotizmi' düşüncesini temel alan çağdaş yaklaşımlar Wittfogel (1963) le başlar.

(11) Eşrafın rolü için bkz. Hourani (1968), Karpat (1973).

(12) Osmanlı bağlamında laiklik düşüncesinin gelişmesiyle ilgili olarak bkz. Berkes (1964).

(13) «Çağdaşlaşma literatürü» ile 1950 ve 1960'ların kalkınma literatüründe geçerli liberal paradigmasını kastediyoruz. **Economic Development and Cultural Change** dergisi bu paradigmanın temsilciliğini yapar. Orta Doğu'yla ilgili standart çağdaşlaşma kitabı ise Lerner (1964). Bu görüş en kapsamlı ifadesini Chicago'da yapılan bir konferansta buldu. Bkz. Polk and Chambers (1968).

(14) İdeolojik ödünç almanın derecesi için bkz. Mardin (1962)

(15) Bkz. Davison (1963), Bailey (1942), Shaw (1971) ve Shaw'ın yönettiği birkaç doktora tezi.

(16) ATÜT'le devletin özgür köylü üreticinin artık ürününe vergi olarak el koyduğu bir durumu tanımlıyoruz. Artığa el koyan sınıf sadece devlet görevlilerinden oluşur. Dolayısıyle yeniden-üretim birimini politik otoritenin kapsamı tanım-

lar. Bu durumda politik, ideolojik ve ekonomik kertelerin özgül bir eklemlenme biçimi vardır. Bu nedenle, Balibar (1972) de tanımlanan üretim tarzı kavramını kabul ettiğimizde, ATÜT bir üretim tarzı olarak mevcuttur. Hatırlanacağı gibi, 1960'ların başında ve 1970'lerin ilk yıllarında Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğunun niteliği üzerine bir tartışma Divitçioğlu (1967) nun Osmanlı İmparatorluğu'nun ATÜT'ün bir örneği olduğunu öne sürmesiyle başladı. Tartışmanın daha ortodoks kanadındakiler bu görüşü reddedip «merkezi feodalizm» gibi dolambaçlı terimler ortaya attılar. Ancak tartışma dar bir perspektifle 'toplumsal kuruluş' ya da 'egemenlik' gibi gerekli kavramlara başvurulmadan sürdürüldü; bu nedenle en ayrıntılı katkılar bile betimleyici ve sonuçta ampirik düzeyde kaldı. Bu yargı, aslında büyük bir kısmı 1960'larda La Pensee dergisinde yayınlanan bütün literatür için gereklidir.

(17) Bu bölümdeki tartışma daha önce Keyder (1976) de verilmişti.

(18) Timar kurumu sadece tarımsal gelirde uygulanmıyordu. Bkz. İnalcık (1974). Bu kurumun bir tanımı için bkz. Barkan (1939 - 1940.), İnalcık (1972). Gibb ve Bowen timarı tanımlarken feodaliteye özgü bir terminoloji kullanırlar. Timarın Selçuk kökeni için bkz. Cahen, EI² içinde. Timar sistemi bütün gelir kaynaklarında uygulanmıyordu. Miri topraklarda vergi tahsili ya mültezimlere ya da maaşlı devlet görevlilerine verilirdi.

(19) Öşr yıllık ürünün onda birine eşit geleneksel bir İslâm vergisidir. Osmanlı vergilerinin bir açıklaması için bkz. İnalcık (1959) ve Güçer (1964). Kaldy-Nagy (1971) Macaristan'da timar sisteminin başlangıcını ve etkilerini anlatır.

(20) Hukuki ve idari otorite ayırımı çok belirgin değildi. Aslında sipahinin de para cezaları vermek ve tahsil etmek hakkı vardı. Bkz. İnalcık (yayınlanacak) Sipahi-kadı ilişkisi İnalcık (1965) de tartışılmıştır.

(21) Osmanlı loncaları için bkz. Baer (1970). Hisba için bkz. İnalcık (1969).

(22) Faroqhi (1977b) bu idari belirlenme üzerinde durur. Pazarların yer ve denetimi için ayrıca bkz. Güçer (n.d.) Meskun bölgelerin dışında kurulan pazarlar da vardı. Bunlar genellikle daha genişti. 16. yüzyılda, ekonomik ortamda

uyumlu olarak köy pazarlarının sayısı arttı. 16. yüzyıldan sonra ise, belirli zaman aralıklarıyla kurulan panayır sayısı hem Anadolu'da hem de Balkanlarda arttı. Bu köylünün ticarî faaliyetle ilişkisinin arttığını gösterir. 18. yüzyıl Balkan panayırlarının bir listesi için bkz. Svoronos (1956). Balkanlardaki pazarlar için bkz. Asdrachas (1970).

(23) Derbent teşkilâtı yolları ve geçitleri korumak üzere kurulmuştu. Köylüler yol, geçit ve köprülere bakmaları karşılığında vergiden muaf tutulurlardı. Celâli isyanları ve köy terkleri döneminde bu yolların bakım işi kesintiye uğradı; tüccarların güvenliği tehlikeye düştü. Derbent teşkilâtı için bkz. Orhonlu (1967).

(24) Mukataa için bkz. Genç (1976).

(25) Saray'ın İstanbul'un beslenmesine verdiği önem için bkz. Güçer (1949 - 1950), Mantran (1962) ve Alexandrescu - Dersca (1957).

(26) Kaçakçılık kıyı bölgelerinde, Ege Adalarındaki Rum gemileri tarafından yapılıyordu. Tarımın ticarileşmesinde ve Rum burjuvazisinin ortaya çıkışında kaçakçılığın önemi özellikle 18. yüzyılda çok büyüktür. Ama, «feodalleşmiş» toprak sahiplerinin de yaptıkları kaçakçılık hakkında daha söylenecek çok şey var. Örneğin Aymard (1966) yasadışı ticaretin önemini küçültürken, Stoianovich (1953, 1962 ve 1966) kaçakçılığa büyük önem verir.

(27) Bu tüccarların faaliyeti için bkz. İnalcık (1969).

(28) İran savaşları ipek yolu ticaretinin ve önemli ipek merkezlerinin (örneğin Tebriz'in fethi) emniyete alma girişimleri olarak yorumlanabilir. Karamanlılarla savaş Mısır ticaret yolunu açma amacını güdüyordu. 15. yüzyıl Balkan seferleri Venedik'i kuşatmak için Belgrad yolunu ele geçirmeyi amaçlıyordu. Cf. Samardzic (1970).

(29) Bursa ticareti için bkz. İnalcık (1960), Karadeniz ticareti için bkz. İnalcık (1972).

(30) Ragusa ticareti için bkz. Tadic. Venedik ticareti için bkz. Woolf (1968), Braudel (1973), Heyd (1936) ve Aymard (1966).

(31) Akdeniz baharat ticareti üzerine başlıca makale Lane (1940) dir. Ayrıca bkz. Mantran (1970).

(32) Bkz. Steensgaard (1974).

(33) İpek ticareti için bkz. Davis (1970); Doğu Akdeniz'deki İngiliz ticareti için bkz. Willan (1955) ve Wood (1935).

(34) Fransız ticareti için bkz. Masson (1896) ve Paris (1957).

(35) Selanik için bkz. Svoronos (1956); karayolu ticareti için bkz. Stoianovich (1960) ve Paskaleva (1967 - 8).

(36) «Özgür» köylü terimini, köylünün serf olmaması anlamında kullandık. Ancak, hareket özgürlüğü kısıtlıydı; eğer köyünü tamamen terketmek istiyorsa, belirli bir vergi ödemek zorundaydı ve eğer üç yıl arka arkaya ekmezse, toprağı elinden alınırdı. Cf. Barkan (1943 ve 1956).

(37) Örneğin II. Mehmet ulemanın vakıf topraklarını müsadere etti ve timar topraklarını genişletti. Ama oğlu kendinin tahta geçmesinde önemli rol oynayan ulema kesimini destekledi. 19. yüzyılda ulema ve sivil bürokratlar merkezî idareyi ele geçirmek için mücadeleye giriştiler.

(38) Yeniçeriler özellikle lonca gelirlerinin denetimini ele geçirmişlerdi. Ayrıca mültezim oldular ve kaçak ticaret yaptılar.

(39) En ünlü örnek Mısır'da Mehmet Ali. Diğerleri ise Balkanlarda Tepedelenli Ali, Anadolu'da Çapanoğlu ve Karaosmanoğlu. Cf. Karpat (1973).

(40) Tilly ve Tilly (1971).

(41) Barkan (1953 ve 1970), Cook (1972), Erder ve Faroqhi (yayınlanacak). Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun artışını gösterir. Bunlar, Braudelin 16. yüzyılda Akdeniz'de genel bir nüfus büyümesi olduğu yolundaki hipotezini güçlendirir. Braudel (1973) ve Jennings (1976) şehir nüfusunun göreli artışını gösterirler.

(42) Braudel (1973) den kaynaklanan aynı tez Le Roy Ladurie (1974) de de vardır.

(43) Başlangıçta olağanüstü vergi olan avariz hemen sonra sürekli gelir krizi nedeniyle düzenli vergiye dönüştü.

(44) Levendler için bkz. Cezar (1965) ve İnalcık ,yayınlanacak).

(45) Celâlî isyanları 1590'lardan 17. yüzyıl ortalarına kadar Anadolu'da süren genel huzursuzluk ve eşkiyalığa verilen toplu addır. Küçük çapta sipahiler, medrese öğrencileri ve eyalet idarecilerinin maiyetindeki düzensiz askerlerin katıldığı bu hareketin muhtemel nedenleri enflasyon ve fiyat artışıydı. Merkezi otorite kuraldışına çıkıp eşkiyalarla mücadele amacıyla köylüleri silahlandırınca, isyancıların sayısı daha da artt. Köyleri terkedenler şehirlere ve dağlık arazilere kaçtılar. (de Planhol 1968) Celâlî İsyanları literatürü Akdağ

(1963) ve Griswold (1966) ı da kapsar. Âyanların ortaya çıkışından sonra, eşkiya âyanın maiyetine girmiş olabilirler. (Çağatay, 1948).

(46) Osmanlı İmparatorluğu'nda enflasyonun etkileri için bkz. Barkan (1970 ve 1975), Akdağ (1949 50) ve Sahillioğlu (1964).

(47) Sayımların bir tanımı ve değerlendirilmesi için bkz. Barkan (1970).

(48) Yeniçeriler sadece ücret değil tahta yeni geçen her hükümdardan «cülus bahşişi» alırlardı. Bu bahşiş hazine üstünde ağır bir yüktü. Hicrî takvim her otuz senede bir Rumi takvimden tam bir yıl geride kaldığında fazladan üç aylık ücret alırlardı. Savaş yılları hazinenin en ağır krizini doğurup yeniçeri ayaklanmalarına sahne olmuşlardı. Bkz. Sahillioğlu (1970).

(49) Timar sisteminin çöküşü için bkz. Akdağ (1945) ve Cvetkova (1960).

(50) Servet birikimi için bkz. Kenç (1975).

(51) Malikane sistemi için bkz. Genç (1976) ve İnalcık (yayınlanacak).

(52) Tarımda tefecilik iyi belgelenmemiştir. Yine de bkz. Jennings (1973), Faroqhi (1979a) ve İnalcık (1969).

(53) Cf. Marx (1972), 36. bölüm.

(54) Cf. Marx (1967), 4. bölüm.

(55) Âyanların kökeni üzerine bir tartışma için bkz. İnalcık (yayınlanacak) Âyanlar için bkz. Karpat (1973).

(56) Burada başlıca amacımız iltizamla mahallî güç merkezleri arasındaki ilişkiyi kurmak. Burada ne mahallî güçlerinin nereden kaynaklandığıyla ilgiliyiz ne de bu grubun Osmanlı tarihindeki önemiyle. Âyanların gelişmesi Osmanlı tarihinin en az araştırılmış sorunlarından biri ve bizim buradaki amacımız onları 'feodalleşme' bağlamında değerlendirmek.

(57) Balkanlardaki ticarî tarım için bkz. Gandev (1960), Stoianovich (1960, 1962 ve 1966).

(58) Çiftliklerin ortaya çıkışı için bkz. İnalcık (1965), ayrıca Balkan çiftlikleri için bkz. Stoianovich (1953).

(59) Çiftlik sistemi altında köylülüğün statüsündeki değişme için bkz. Faroqhi (1977c).

(60) Cf. Owen (1966), Rivlin (1961).

(61) Cf. Sussnitski (1966).
(62) Cf. Chevalier (1970).
(63) Cf. Ubicini (1966) ve Sarç (1966).
(64) İngiltere'yle yapılan anlaşma metni için bkz. Issawi (1966) ve demiryolu projesi için bkz. von Pressel (1966).
(65) Cf. Kurmuş (1974).
(66) Blaisdell (1929).
(67) Bürokrasinin gelir sorunları ve bunların periferileşmeyle nasıl eklemlendikleri için bkz. Keyder (1976).

BİBLİYOGRAFYA

AKDAĞ, Mustafa (1945), «Timar rejiminin bozuluşu», **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Dergisi**, IV.

AKDAĞ, Mustafa (1949 - 1950), «Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkışaf devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti», **Belleten**, No. 51 ve 55.

AKDAĞ, Mustafa (1963), **Celâli İsyanları 1550 - 1603**, Ankara.

AL-AZMEH, Aziz (1976), «What is the Islamic City?» in **Review of Middle East Studies**, 2.

ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. (1957), (Contribution à l'etude de l'approvisionnement en ble de Constantinople au XVIII e siècle, **Studia et Acta Orieitalia**.

ANDERSON, Perry (1974), **Lineages of the Abdsolutist State**, London.

ALTHUSSER, L. and BALIBAR, E. (1972), **Reading Capital**, London.

ASDRACHAS, I. (1979), «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marches» in **Etudes Balkaniques**, 6.

AYMARD, Maurice (1966), **Venise, Raguse et le commerce du ble pendant la seconre moitie du XVIe siècle**, Paris

BAER, G. (1970), «The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds» in **International Journal of Middle East Etudies (IJMES)**, I.

BAILEY, F. E. (1942), **Britisch Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations 1826 - 1853**, Cambridge, Massachussetts.

BARKAN, Ö. L. (1939, 1940), «Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles», Revue de la Faculte des Sciences Economiques de l'Universite d'Istanbul.

BARKAN, Ö. L. (1943), XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin hukukî ve mali esasları, cilt I Kanunlar, İstanbul.

BARKAN, Ö. L. (1953) «Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi,» Türkiyat Mecmuası.

BARKAN Ö. L. (1966), «Edirne askeri kapsamına ait tereke defdefteri (1545 - 1659)», Bergeler, III.

BARKAN Ö. L. (1970), «Research on the Ottoman Fiscal Surveys» in Cook ed.

BARKAN, Ö. L. (1970), «XVI. Asrın ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri», Belleten, XXXIV.

BARKAN, Ö. L. (1975), «The price revolution of the sixteenth century:a turning point in the economic history of the Near East» in IJMES, 6.

BERKES, Niyazi (1964), The Development of Secularism in Turkey, Montreal.

BLAISDELL, Donald C. (1929), European Financial Control in the Ottoman Empire: A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt, New York.

BRAUDEL, Fernand (1973), The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II, I, New York.

ÇAĞATAY, Neşet (1948), «Osmanlı İmparatorluğu arazi ve reâyâ kanunnamelerinde ilhak edilen memleketlerin âdet ve kanunları ve istilahların izleri» tebliğ III. Türk Tarih Kongresi, Ankara.

CAHEN, C., «Iqta» in The Encyclopeadia of İslam 2nd edition.

CEZAR, Mustafa (1965), Osmanlı Tarihinde Levendler, İstanbul.

CHEVALLIER, Dominique (1968), «Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria confronted with the European Economy» in W.R. Polk and Richard L. Chambers eds. Beginnings of Modernisation in the the Middle East.

COOK, M.A. (1972), **Population Pressure in Rural Anatolia 1450 - 1600,** London XXVII.

COOK, M.A. ed. (1970), **Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the present day,** London.

CVETKOVA, Bistra (1960), «L'evolution du regime feodal turc de la fin du XVIe jusq'au milieu du XXIIIe siècle» in **Etudes historiques à l'occasion du IXIe congrès international des sciences historiques Stockholm-août 1960,** Sofia.

DAVIS, Ralph (1970), «English imports from the Middle East, 1580 - 1780» in Cook ed.

DAISVIN, Roderic H. (1963), **Reform in the Ottoman Empire 1856 - 1876,** Princeton, New Jersey.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer (1967), **Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu,** İstanbul.

ERDER, Leila and FAROQHI, Suraiya (1980), «Population rise and fall in Anatolia 1550 - 1620» in **Middle East Studies.**

FAROQHI, Suraiya (1977a), «**Agricultural activities in a Baktashi Center: the tekke of Kızıl Deli 1750 - 1830**» in **Sudestforschungen.**

FAROQHI, Suraiya (1977b), «Sixteenth century periodic markets in various Anatolian sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın and Menteşe» to be published in **Journal of Economic and Social History of the Orient** (JESHO)

FAROQHI, Suraiya (1977c), «Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century» in **Turcica: Revue d'etudes Turques.**

FRANK, Andre Gunder (1967), **Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil,** New York.

FOSTER-CARTER, Aidan (1976), «From Rostow to Gunder Frank: Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment» in **World Development,** IV, 3.

GANDEV, Christo (1960), «Lapparation des rapports capitalistes dans l'economie rurale de la Bulgarie du nord-quest au cous du XVIIIe s.» in **Studes historiques à l'occasion du XIe congres international des Sciences Historiques,** Stockholm.

GENÇ, Mehmet (1975), «Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi», **Türk İktisat Tarihi Semineri,** Ankara.

GENÇ, Mehmet (1976), «A comparative study of the life term tax farmings data and the volume of commercial and industrial activities in the Ottoman Empire during the second half of the 18th century» in **Symposium on «South Eastern European and Balkan Cities and Industrial Revolution in Western Europe»** sponsored by AIESEE, March 22/27, Hamburg.

GIBB, H. A. R. and BOWEN, H. (1950, 1957), **Islamic Society and the West**, vol. I in two parts, London.

GÜÇER, Lütfi (1949 - 50), «XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşesi İçin Lüzumlu Hububatın Temini Meselesi», **İktisat Fakültesi Mecmuası** XI, 1 - 4.

GÜÇÜR, Lütfi (1964), **XVI - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler**, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1075.

GÜÇER, Lütfi **XVI - XVII'inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticareti Politikası**, daktilo, tarihsiz.

GRISWOLD, William (1966), «Political unrest and rebellion in Anatolia 1605 - 1609» unpublished Ph. D. thesis, UCLA.

HEYD, W. (1936), **Histoire du Commerce du Levant** (2 vols.), Leipzig.

HODGSON, Marshall G. (1974), **The Venture of Islam, Consience and History in a World Civilization**, I, Chicago and London.

HOURANI, A. H. (1968), «Ottoman reform and the politics of notables» in W. R. Polk and R. L. Chambers ed.

İNALCIK, Halil (1954), **Hicrî 815 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, Ankara.

İNALCIK, Halil (1959), «Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu», **Belleten**, XXIII, 92.

İNALCIK, Halil (1960), «Bursa and the Commerce of the Levant» in **JESHO**, III, 2.

İNALCIK, Halil (1965), «Adaletnameler» **Belgeler**, II, 3 - 4, 5. 49 145.

İNALCIK Halil (1969), «Capital Formation in the Ottoman Empire» in **Journal of Economic History**, XXIX.

İNALCIK, Halil (1969), «Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law» in **Archivum Ottomanicum**, I.

İNALCIK, Halil (1972), **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300 - 1600**, New York.

İNALCIK, Halil (1979), «The Origin of Ayans» in T. Naff and

R. Owen (eds), **Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or change.**

ISSAWI. Charles ed. (1966), **The Economic History of the Middle East 1800 - 1914,** Chicago.

ITZKOWITZ, N. (1962), «Eighteenth century Ottoman realities» in **Studia Islamica, XV.**.

JENNINGS, Ronald C. (1976), «Urban population in Anatolia in the sixteenth century: a study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum» in **IJMES, VII,** 1.

KALDY-NAGY, Gyula (1971) «The effecte of timar-system on agricultural production in Hungary» in **Studia Turcica,** edited by L. Ligeti.

KARPAT, Kemal H. (1973), «Structural change, historical stages of modernisation, and the role of social groups in Turkish politics» in **Social Change and Politics in Turkey, A Structural-Historical Analysis,** Edited by K. Karpat, London.

KEYDER, Çağlar, (1976), «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production» in **Economy and Society, V,** 2.

KURMUŞ Orhan (1974), «**The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia 1850 - 1913,** Ph. D thesis, University of London.

LANE, Frederic C. (1940), «The Mediterranean Spice Trade-Further evidence of its Revial in the 16th century» in **Americal Historical Review, XLV**

LE ROY LADURIE, Emmanuel (1974), **The Peasants of Languedoc,** Urbana, Illinois.

LEWIS, Bernard (1961), **The Emergence of Modern Turkey,** 2nd ed., London.

LERNER, Daniel (1964), **The Passing of Traditional Society: Modernising the Middle East,** London.

LYBYER, A. H. (1913), **The Government of the Ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent,** Cambridge, Mass.

MANTRAN, R. (1962), **İstanbul dans la seconde moitie du XVIIe siècle,** Paris.

MANTRAN, R. (1970), «L'Empire Ottomane et le commerce asiatique aux 16e et 17e siècles» in O. S. Richards, ed. **Islam and the Trade of Asia,** London.

MARDİN, Şerif (1962), **The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernisation of Turkish Political Ideas,** Princeton, New Jersey.

MARX, Karl (1967), **Capital**, II, London.
MARX, Karl (1972) **Capital**, III, London.
MASSON, P. (1896), **Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle**, Paris.
ORHONLU, Cengiz (1967), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı**, İstanbul.
OWEN, E. R. J. (1966), «Cotton Production and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt» in Issawi, ed.
OWEN, E. R. J. (1975), «The Middle East in the Eighteenth Century - an 'Islamic' Society in decline: to critique of Gibb and Bowen's Islamic Society and the West» in Review of Middle East Studies, 1.
PARIS, Robert (1957), **L'Histoire du Commerce de Marseille, vol. V, de 1660 à 1789. Le Levant**, Paris, Plon.
PASKALEVA, Virginia (1967 - 68), «Osmanlı Balkan Eyaletlerinin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700 - 1850)», İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXVII, 1-2.
DE PLANHOL, Xavier (1968), **Les fondements geographigues de l'histoire de L'Islam**, Paris.
POLK, William R., and CHAMBERS, Richard L. eds. (1968), **Beginnings of Modernisation in the Middle East: the Nineteenth Century**, Chicago.
VON PRESSEL, W. (1966), Excerpts from **Les chemins de fer de Turquie** in Issawi, ed.
RIVLIN, Helen (1961), **The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt**, Chambridge, Massachussetts.
SAHİLLİOĞLU, Halil (1964), «XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici», **Belgeler Dergisi**.
SAHİLLİOĞLU, Halil (1970), «Sıvış Year Crises in the Ottoman Empire» in Cook ed.
SAMARDZIC, Radowan (1970), «Belgrade, centre economique de la Turquie du Nord au XVIe siècle» in **La ville Balkanique XVe - XIXe, Studia Balkanica**, Sofia.
SARÇ, Ömer C. (1966), «Tanzimat ve Sanayimiz», Issawi, ed.
SHAW, Stanford J. (1971), **Belween Old and New**, Combridge, Mass.
STEENGAARD, Niels (1974), **The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century, The East Companies and the Decline of the Caravan Trade**, Chicago.

STOIANOVICH, Traian (1953), «Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600 1800» in The Journal Economic History (JEH), XIII.
STOIANOVICH, Traian (1960), «The Conquering Balkan Orthodox Merchant» in The Journal of Economik History, XX, 2.
STOIANOVICH, Traian (1962), «Le mais arrive dans les Balkans» in Annales E. S. C. XVIII.
STOIANOVICH, Traian (1966), «Le mais dans les Balkans» in Annales E. S. C. XXI.
SUSENITZKI, A. J. (1966), «Zur Glisederung wirtschafslicher Arbeit nach Nationalitâten in der Türkei» in Issawi, ed.
SVORONOS, N. (1956), Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle, Paris.
TADIC, J. «Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la decandence economique de Venise au XVIIe siècle» in Civilta Venziana studi, 9, Venezia-Roma.
TILLY, Richards, and TILLY, Charles (1971) «Agenda for European economic history in the 1970's» in JEH, XXXI.
UBICINI, M. A. (1966), excerpts from Letters on Turkey in Issawi, ed.
WALLERSTEIN, Immanuel (1974), The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century, New York.
WILLAN, T. S. (1955), «Some Aspects of English trade with the Levant in the Sixteenth Century» in English Historical Review, LXX.
WITTFOGEL, Karl A. (1963), Oriental Despotism, New Haven.
WITTEK, P. (1938), The Rise of the Ottoman Empire, London.
WOOD, A.C. (1935), History of the Levant Company, London.
WOOLF, R. (1968), «Venice and the terraferma: problems of the change from commercial to landed activities», B. S. Pullan ed. in Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, London.

DÜNYA EKONOMİSİ İÇİNDE ÇİN VE OSMANLI İMPARATORLUĞU KOLONYAL OLMAYAN PERİFERİLEŞMEYE İKİ ÖRNEK

I. Periferi toplumlarının tarihi oluşumunu incelerken üzerinde en az durulmuş alanlardan biri sömürge biçiminde tâbi devlet statüsünü yaşamamış güçlü devletlerdir. Çalışmalar genellikle Afrika ve Hindistan'daki koloni devletleri üzerinde yoğunlaşır. Latin Amerikada gayrimenkul imparatorluğun bir paıçası olması hasebiyle imtiyazlı bir araştırma alanı oluştururken, kolonyal olmayan örnekler emperyalizm tartışmalarında diğerleriyle kıyaslanamayacak ölçüde az yer işgal ederler. Şüphesiz, periferi bölgelerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi teorisi, en azından ana hatlarıyla, bu tür 'kolonyal olmayan' tecrübelere yaklaşım için gerekli malzemeyi sağlamaktadır. Yine de, aşağıda kısaca anlatacağımız bu teorinin, en genel sonuçların ötesinde anlamlı açıklamalar yapabilmesi için, müstakbel periferideki toplumsal yapı ve sınıf konumlarının kendine özgü niteliklerini tartışılmasıyla desteklenmesi gerekir. Bu nedenle kapitalizmle kolonyal olmayan bütünleşme çizgisinin özgüllüğünü, 'iç' faktörlerin önem kazandığı toplumsal ve siyasi yapı düzeyinde arayacağız.

Ancak, önce dünya ekonomisiyle bütünleşmeden

kastedilenin ne olduğunun tanımlanması gerekiyor. Bu, dünya ekonomisinin kapitalist merkezinden kaynaklanan sermaye devreleri dışındaki bir toplumsal alanın, bu devreye dahil olma sürecidir. Sermayenin devresi dışındaki bir bölgede kapitalist olmayan emek istihdam biçimleri hakim olduğundan, bütünleşme doğrudan ücretli emek istihdamı şeklinde değil, ticaret ve borçlanma bağlantılarıyla gerçekleşir. Başka bir deyişle, ticaret ve para sermayeleri çıktığı alan dışına yayılan kapitalizmin ajanları olarak hizmet görürler[1]. Kapitalist yayılmanın sonucunda pazarın sınırları genişler. Adam Smith'in kuralı hatırlanırsa bu genişleme tek bir işbölümüne dahil olmak demektir. Dünya pazarındaki işbölümüyle bütünleşmenin niteliği eski üretim tarzının maddî şartlarına bağlı olacaktır. Eşitsiz gelişme veya bağımlılık ilişkisiyle kastedilen böyle bir işbölümünün periferi bölgeleri dünya ekonomisinin merkez bölgeleri karşısında tâbi konumlara mahkum etmiş olmasıdır. Bu tâbiyet periferide özerk bir dinamiğin mevcut olmamasının ve merkezin dinamiğine boyun eğilmesinin sonucudur. Periferi yapısı böylece gittikçe dünya ekonomisi içindeki konumuna daha fazla bağımlı hale gelir. İşte bu hiyerarşik sıralamayı vurgulamak içindir ki dünya ekonomisi içinde merkez karşısında 'periferi' kelimesi kullanılmakta. 'Periferileşme' terimi ise dünya ekonomisine alt basamaklardan dahil olma sürecini ifade ediyor.[2]

Bütünleşme - öncesi toplumsal formasyon çözülüp dönüşüme uğrarken, periferileşme süreci kendine uygun bir iç yapının da oluşmasını gerektirir. 'Yabancı unsurlar' eklemlenme sonucu —çoğu zaman bu ticari fırsatların etkisiyle olur— sınıf yapısı (toplumsal bütünleşme) ve toplumun kendini yeniden-üretme tarzı (sistem bütünleşmesi) geleneksel toplumsal formasyonunun kendini yeniden - üretmesine imkân

vermeyecek şekilde değişirler. Yeni yapı böylece ancak daha geniş dünya ekonomisi birimi içinde incelenebilir ve anlaşılabilir hale gelir; Dünya ekonomisi analize izin veren tek birimdir artık.[3] Osmanlı ve Çin İmparatorluklarının analizini bu çerçeve içinde yapıp bu örnekler vasıtasıyla kolonyal olmayan periferileşmenin özgüllüğünü bulmaya çalışacağız.

II. Çin ve Osmanlı İmparatorlukları, zayıfladıkları zamanlarda mahallî güç sahiplerine özerklik tanıyan, güçlü merkezî hakimiyet geleneğine sahip tarım imparatorluklarıydı. Köylünün ürettiği artığa siyasî imtiyaz sahipleri elkoyuyordu. İktisadi imtiyaz siyasî makamdan kaynaklanırdı; hakim sınıf ve yönetici elit (devlet memurları) bir ve aynıydı, Çin'de daha kurumsallaşmış olan bürokrasiye memur devşirme mekanizmasının ideal işlevi iktisadi imtiyazın kemikleşmesi eğilimine karşı koymaktı: Sadece devlet memurlarının artık üzerinde meşru hakları vardı ve konumları da şahıslarına değil makamlarına bağlı idi. Ancak Çin'de toprak sahibi aileler devlet mekanizması içine yerleşip iktisadî imtiyazlarını sürdürme fırsatını bulurlarken, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, aynı ölçüde olmasa bile, tayinle gelen bürokratlar iktisadi güç elde edebildiler. Merkezi otorite zayıfladığında, idarî makamlar iktisaden güçlü olanlara verilmek zorunda kalındı. Hernekadar merkezî otorite bu mahallî güç odaklarını köylülerden artığın çekilmesinde gerekli işbirlikçiler olarak kabul ettiyse de alternatif bir siyasî otoritenin mevcudiyeti, ideal tek merkezli model için bir tehlikeydi. Bu, merkezî otoritenin kırda üretilen artığın hepsine elkoyamayacağı ve daha ötesi, siyasi müeyyidelere bağlı bir iktisadî hayatın artık devam ettirilemeyeceği demekti. Bu mahallî lordlar (satraplar) köylü üzerindeki sömürüyü arttırıp otorite zayıflaması sonucu karışıklık dönemleri geçirecek olan imparatorluğun işleyişini zorlaştırdılar.[4]

Güçlü bir merkezî otoriteyle 'özgür' bir köylülüğün zorunlu olarak aynı denklemin terimleri olması gerektiği öne sürülebilir. Mahalli güç sahiplerinin ortaya çıkması, veya 'feodalleşme', merkezî otoritenin zaafının göstergesi olduğu kadar köylünün daha fazla sömürüldüğünün de bir işaretiydi.[5] Çin'in siyasî tarihinde özgür köylülükle serfleşmiş köylülük ve güçlü merkezî yönetimle ve zayıf merkezî yönetim arasındaki dalgalanmalar, güçlü bir merkez için mahallî iktidar sahiplerine karşı savaşıp sonra yine feodalleşmeye boyun eğen hanedanların yükseliş ve çöküşü biçiminde izlenir. Osmanlılarda da merkezî otoritenin zayıflaması saray bürokratlarına karşı mahalli güç sahiplerinin yükselmesi demekti.

Çin örneğinde, hanedanların birbirlerini nerdeyse hiçbir toplumsal iktisadî gelişme kaydedilmeden takip ettikleri görülür. Osmanlılar'da ise çöküşün 16. yüzyıldan sonra başladığı tek bir tam devre vardır. Her iki örnekte de dünya ekonomisiyle bütünleşme devrevî gelişmeleri sona erdirmiş ve imparatorluklar tek bir dünya tarihi içine sürüklenmişlerdir. Bu bütünleşme devrevî dinamiğin açılımını yakından takip etmiştir! mahallî güç sahipleri imparatorlukların gerilemesiyle birlikte zaten merkezî otorite aleyhine kuvvet kazanmış olduklarından, Batı'nın etkisi daha kolay iletilmiş, periferi yapısı daha hızlı yerleşmiştir. Aşağıda tartışacağımız imparatorluk düzenlerinin çözülüşü, kapitalist batıyla bütünleşme tarzını hazırlayan iç eğilimleri içeren bir süreçti. Bu süreç, daha sonra, eski dengelerin yeniden kurulmasını önlemiştir. Eski sistem böylece saf dışı olduğundan, Marx Hindistan üzerine yazarken bu zoraki bütünleşme için devrevi deyinimlerine rağmen kararlı bir durağanlığa mahkûm bu tür imparatorlukların görür görecekleri "tek toplumsal devrim" diyordu.[6] İmparatorluğun özerk dinamiği böylece bütünleşmeyle sona erdi ve bunun yeri-

ni dünya ekonomisindeki uzun - dönem ve konjonktürel gelişmelerle belirlenen periferi dinamiği aldı.

İmparatorlukların ideal yönetiminde, pazarın iktisadî işleyişi tamamen siyasî iradeye tâbiydi. Siyasetin hakimiyeti ise üretim araçları üzerinde dolaysız kontrola sahip olmayan, statüsünü siyasi - idarî konumundan alan bir hakim sınıfın mevcudiyetiyle belirleniyordu. Bürokrasi rolünü sürdürebilmek için ekonomi üzerindeki siyasi kontrolunu devam ettirmek zorundaydı. Bürokratlar, mahallî **Satraplar,** veya daha değişik bir bağlamda feodal lordlar gibi, pazarın işleyişiyle ödüllenen iktisadî aktörlere dönüşemezlerdi. Bu nedenle ekonomi, siyasî otoritenin sıkı denetimi altındaydı ticaret ve tacirler üzerine konan sıkı kurallarla ülkedeki işbölümü denetleniyordu. İdeolojik olarak ve mevzuatla tüccarın birikimi sınırlanıyordu. Aynı kurallar sayıları çok daha fazla olan zanatkârlar için de geçerliydi. Başlıca müşterilerini bürokrat ve askerlerin oluşturduğu bu grup sıkı bir lonca denetimi altındaydı. Merkezî otoritenin gücü devam ettiği sürece bürokrasinin yönetici konumuna karşı çıkılamazdı: çünkü bürokrasi muhtemel rakip sınıfların içinde bulundukları vesayetten kurtulmalarına imkân vermiyordu.

Dış ticaretle iştigal eden tüccarın üstündeki denetim daha da sıkıydı. Bu tacirlerin faaliyeti ülke içindeki kapalı işbölümünü daha fazla tehlikeye sokabilirdi. Bu nedenle imparatorluk içinde ticaret yapan yabancılara "imtiyaz" verilirdi. Osmanlılarda bu uygulama kapitülasyon şeklini almış, Çin'de ise belli tacirlere tebalara tanınmayan haklar verilmişti. Bu uygulama aynı zamanda Afyon Savaşı'na kadar batılıların iştigal etmelerine izin verilen tek Çin ticareti olan Kanton ticaretinin de habercisiydi. Bu sistem Cohong'un, devlet güdümündeki bu Çinli tüccar loncasının, yabancılarla sadece Kanton liman şehrinde iş yapmalarına müsaade ediyordu.[7]

III. Kısa bir müddet sonra bu mekanizmalarını sürdürmenin güçlüğü ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasî kısıtlamalar yasadışı ticaretle aşıldı. Toprak sahipleri dış pazarlardaki kârların çekiciliğine kapılıp doğrudan ticaret yapmaya ve siyasî olarak ihracı yasaklanmış tahıl gibi malların satışına başladılar. Çin ile iş yapan yabancı tüccarın sorunu, satınaldıkları mallar karşılığında ödemek zorunda oldukları gümüş miktarını azaltabilmek için Çinlilere batı malları satmaktı. Kapitalizmin yayılması hızlanıp nakliye imkânları arttıkça, ticaret hacmini genişletmek için hukuki yolların oluşturulması yönündeki batı baskısı yoğunlaştı.[8] Her iki imparatorluk da bu baskıya 1830 larda boyun eğdi: Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Anlaşması'nı imzaladı, Çin'de ilk Afyon Savaşı sonunda 1842'de Nanking Anlaşması yapıldı. Her iki anlaşmanın da İngilizlerle imzalanmış olmasına rağmen daha sonra diğer emperyalistler de bunlardan yararlandılar. Her iki anlaşmanın temel özelliği ticaret üzerindeki kısıtlamalar ve devlet kontrolunun kaldırılmasıydı. İngiliz tacirler Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafında mallarını istedikleri gibi satabilecekler ve hükümet hiçbir malda tekel veremiyecek veya dış ticareti kısıtlayamayacaktı. İngilizler sadece % 3 oranında bir gümrük vergisi ödeyerek mal ithal edebileceklerdi; ayrıca iç gümrüklerden muaftutulduklarından Osmanlı tacirlerine göre avantajlı bir konum kazanıyorlardı.[9] Nanking anlaşmasıyla ise, yabancı tüccar üzerindeki denetim mekanizmasını oluşturan haraç sistemi ve Cohong loncası ilga edildi. "Anlaşmalı liman" olarak belirlenen beş kıyı şehrinde yabancı tacirler ikamet edip serbest ticaret haklarından yararlanabileceklerdi. Başlangıçta İngilizler bu limanlarda alış - veriş yapıp gemilerini bu limanlarla İngiliz serbest limanı olan Hong-Kong arasında çalıştırabiliyorlardı. 1858-60 ve 1876'da anlaşmalı liman sis-

temine yeni kıyı şehirleri ve iç bölgelerdeki ana nehir yolları üzerindeki bazı şehirler eklendi. 1913'e gelindiğinde bazıları iç bölgelerde olan kırksekiz "anlaşmalı liman" vardı.[10]

Osmanlı İmpartorluğu batı ve özellikle İngiltere için çabucak önemli bir pazar haline geldi. 1838 ticaret anlaşmasından sonra geçen on yıl içinde çoğu pamukludan oluşan İngiliz ithal malları nerdeyse beş kat arttı. Bu süreç daha sonra iyice hızlandı.[11] Avrupa mamülleri Çin pazarlarına daha yavaş nüfuz edebildi! Nanking anlaşmasından sonra İngiliz tacirler afyon piyasasına meşru yollarla girip insafsız bir ticarete başlamışlardı. 1880'lere kadar afyon ve pamuklular Çin ithalatının yaklaşık üçte ikisini oluşturuyordu. Dada sonra afyon yurtiçinde üretilmeye başlanınca önemini kaybeti ve pamuklularla lâmbalarda kullanılan gazyağının nisbî önemi arttı.

Çin'in batıdan ithalatı (Japonya ve Rusya dahil) 1860 ve 1913 arasında dokuz kat arttı. Fakat yine de, 400 milyonluk bir nüfusa rağmen, kişi başına dış ticaret dünyanın en düşük düzeyiydi Batılıların mübalağalı dev Çin pazarı ümitleri boşa çıkmıştı.[12]

Her iki İmparatorlukta da ihracat ithalatın artış hızının gerisinde kaldı. Yeni malların nüfuzuna rağmen geleneksel ihraç malları önemini korudu. Çay, porselen, ve ipek batılıların Çin'den talep ettikleri başlıca mallardı. Ancak 1880'lerden sonra çay nisbî önemini kaybetti ve ilk sıradaki yerini muhafaza eden ipeğin yanısıra bitkisel yağlar da ihracatta yeralmaya başladılar. Osmanlı İmparatorluğunda dış talebin doğrudan etkisiyle pamuk ve üzüm üretimi arttı ve sonunda en önemli ihraç ürünü olacak tütün ülkeye 1870'lerde girdi.

Ne Çin ne de Osmanlı İmparatorluğu kolonileşmediğinden, toprak yapılarında önemli değişmeler olmadı. İhraç ürünlerinin çoğu, eskiden geniş bir ürün-

ler silsilesini kapsayan geçimlik faaliyetlerini, pazarla artan bütünleşme karşısında terkederek, uzmanlaşmaya yönelen küçük köylülerce üretiliyordu. Toprak sahibi —kiracı (veya ortakçı) ilişkisinin hakim olduğu durumlarda, üretim ilişkileri düzeyinde de değişmeler oldu; artan ticarî fırsatlardan istifade etmek için toprak sahipleri kiracılarına yeni ihraç ürünlerini ekmeleri ve daha fazla sömürüyü içeren mukaveleleri kabul etmeleri yönünde baskı yapıyorlardı. İster özgür ister kiracı olsun köylüler toprak sahipleri, tacirler ve tefecilerle ticarî ve malî bağımlılık ilişkileri içine girdikçe geleneksel tahıllar yerine pazarda paraya çevrilebilecek yeni ürünler üretmek ve alacaklılarının ve toprak sahiplerinin istedikleri biçimde ödeme yapmak zorunda kalıyorlardı.[13] Uluslararası pazarla bu tür bir bütünleşme imparatorlukların geleneksel işbölümlerini kemirecek bir uzmanlaşma ve işbölümünün oluşması demekti. Bir zamanlar (köylü) ailesinin yan faaliyetiyle elde edilen mamüller ithal mallarıyla ikame edildikçe, yerli mamullerin bütünleyici rolünde de bir değişme görüldü. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri ithal pamuk ipliğinin evlerde sürdürülen eğirme faaliyetini yıkmasıdır.[14]

IV Dış ticaretin artmasıyla, ihracat için üretim yapan yeni bir üreticiler sınıfı ve —gerek yerli gerek yabancı— tacirler önem kazanmaya başladı. Her iki ülkedeki yabancı tacirlere hukuki imtiyazlar tanındı (extra-territorial rights). Bu tacirler kendi ülkelerinin konsolosluklarının yargı yetkisi içinde ve kendi hükümetlerinin himayesindeydiler. Ülkede yabancı tacirler çoğaldıkça ticaret konusu malları toplama ve dağıtma işlevini yerine getirecek bir komprador sınıfıyla ilişki kurma ihtiyacı da arttı. Bu işlev yerli tacirler ve dış ticaretle iştigal eden büyük ölçekli ihraç malı üreticilerince üstlenildi. Kompradorları nüfusun

diğer kesimlerinden ayırdedici özellik yabancılarla sıkı ilişki içinde olup onların hayat tarzlarını taklit etmeleriydi. Osmanlı İmparatorluğundaki komprador sınıfı dinî azınlık grupların mensuplarından oluşuyordu. Köylü tebanın büyük çoğunluğundan ve yönetici elit kadrodan farklı olan bu sınıfın hızlı zenginleşmesi ve yabancılarla kolayca ilişki kurabilmesi onları önemli bir toplumsal güç haline getirdi. Geleneksel köylü - bürokrasi denklemine üçüncü bir toplumsal sınıf böylece eklendi.

Komprador sınıfının menfaatleri, sermayenin yayılmacı niteliğini temsil eden yabancı tacirlerinkiyle çakışıyordu. Bu nedenle bürokratlar yabancılarla artan ilişkilere ve iktisadî bütünleşmeye uyum sağlamak için harekete geçtikleri zaman komprador sınıfı da onların safında yeraldı. Devlet memurları ülkeyi yabancıların iktisadî hakimiyetinden kurtarmaya uğraştıkları zaman ise yabancı tacirlerin komprador uzantıları yurtiçinde güçlü bir iç muhalefete geçtiler.

Devlet aygıtı emperyalist bütünleşmenin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde dönüşüme uğramadan önce bürokratların en yakın rakip olarak gördükleri sınıf kompradorlardı. Devlet maliyesi bu rekabetin yoğunlaştığı en temel konulardan biriydi. Yukarıda, imparatorluğun kendini yeniden - üretmekteki başarısının en temel göstergesinin artığın merkez tarafından toplanması ve denetimi olduğunu söylemiştik. Ancak tacirlerin öneminin artması artıktan pay isteyen bir rakip sınıfın mevcudiyeti demekti. Tüccar ve ihracata yönelik toprak sahipleri üretimin gittikçe fazla bir bölümünü denetimleri altına alıyor, bürokasi de— başarı şansına sahip geleneksel düzeni sürdürebilecek bir senaryo üretemediğinden— değişen toplumsal formasyon içinde kendine yeni bir rol tanımlama durumunda kalıyordu.

Bürokrasinin yeni bir rolün yanısıra yeni gelir kaynakları arama çabası, batıyla artan ilişkiler sonu-

cu yayılan ideolojik akımlarla desteklendi. Bütünleşmenin başlangıç yıllarında her iki toplumda da benzer tepkiler ortaya çıktı Batı'yı reddeden akımlar, ve yabancı hayat tarzını taklit ederek batı nüfuzuna uyum gösterme teşebbüsleri. Osmanlı İmparatorluğunda bu ikinci grup, yâni 'islahatçılar', merkezî devletin siyasetini en baştan etkilemeyi başardılar. Bab-ı Âli siyasetinde kompradorların ve Batılı güçlerin artan etkisi bu zaferi mümkün kıldı. İslahatçılar batıdan mülhem birtakım kurumsal ve idarî düzenlemelerle imparatorluğu "modernleştirmek" istiyorlardı. Batının taklidini imparatorluğun birliğini munafaza etmekte tek çözüm olarak görüyorlardı; ama bu teşebbüs imparatorluğu ticaret, yatırım ve pazar ideolojisine daha da açtı. İdarenin modernleşmesinin yan ürünlerinden biri merkezî devletin güçlenmesiydi. İmparatorluğun orijinal mantığı terkedildiğinden, merkezin gücünü arttırmaya dönük idarî yenilikler artık farklı bir ideolojik temel üzerinde sürdürülebilirdi. Osmanlı Tanzimatçılarının başarısının tek sebebi batılıları ve onların komprador uzatılarının taleplerini bu islâhâtla tatmin etmiş olmalarıdır.[15]

Çin örneğiyle ilgili olarak yine benzer bir tez öne sürülebilir. 1862 - 1874 arasında devletin restorasyonu ve güçlenmesi merkeze karşı ayaklanma tehdidine bir cevap olmuştur. Taiping isyancıları, ayaklanmayı bastırmakta destek olan yabancılarla merkezî devlet arasında menfaat birliği yaratmıştır. Restorasyon döneminde modernleşmekte olan merkezî devletin mahallî isyancılar üzerinde gücünü arttırdığı görülmüştür. Batılı güçler de bu dönemde mevzilerini güçlendirmişlerdir. Tongzhi restorasyonu görünürde Çin toplumunun Konfiçyus mirasına geri dönüşü olarak kabul edilse de, "kendi kendini güçlendirme" hareketinin mimarları yabancı kaynaklara serbestçe başvurmaktan çekinmemişlerdir. Yabancı bilimlerin öğretildiği yeni okullar kurulmuş, idarî reformlar yapılmış,

yabancı dillerden tercümeler yapılmıştır. Ülkede disiplini temin edebilecek kadar güçlü ama kendilerine taviz verecek kadar zayıf bir merkezî devleti, isyanlarla parçalanmış bir imparatorluğa tercih eden batılılar devlet otoritesinin böylece yeniden tesisini memnuniyetle karşıladılar. Ülkenin dışa açıklığı temin edildikten sonra, batılılar reformcu bürokratları alkışlamakla kalmayıp onlarla bilinçli bir işbirliğine bile gittiler. İmparatorluk yönetimlerine karşı batının bu müşfik tavrı, imparatorluğun siyasi otoritesinin kendi karşılarında zayıflığı sürdüğü sürece devam etti.[16]

Bürokrasiyle batı menfaatlerinin uzlaşması eski toplumsal formasyonu yıkıcı tohumları barındırır. Emperyalist borçlanma bu gelişmeye bir örnek olarak verilebilir. Özellikle emperyalistlerin kışkırttığı askerî sürtüşmeler nedeniyle dışardan mâli kaynak aramak zorunda kalan Osmanlı ve Çin bürokratları, yabancı istikrazı geçici bir kurtuluş çaresi olarak kabul ettiler. Bu şekilde sadece muhtemel darboğazları aşmanın ötesinde artıktan aldıkları paydaki azalmayı —kısa dönemli olsa da— meşru yollardan erteleyebileceklerdi. (Ayrıca saldırganların gözünde kendilerini daha da meşrulaştırabileceklerdi.) Ancak sürekli borçlanma alacaklıların malî kontrolu ellerine geçirmeleriyle sonuçlandı: İmparatorluğun son on yılında Osmanlı bütçesinin dörtte birinden fazlası borç ve faizlerin ödenmesine ayrılıyordu. Türkiye'nın alacaklılarının kurduğu Düyun-u Umumiye İdaresi hükümetin gelir kaynaklarının takriben üçte birini doğrudan kontrol altına almıştı.[17] Çin'den alacaklı devletler deniz ticaretinden alınan gümrük gelirlerine, ve bazı eyaletlerdeki transit vergisine (likin) el koymuşlardı.[18] Bu, 'restorasyon'un gittikçe zorlaşması ve yeni borç alabilmek için sürekli siyasi taviz ve imtiyaz vermenin zorunlu hale gelmesi demekti.[19] Devlet aygıtı üzerindeki bu doğrudan mâli kontrol şartları altında imparatorluk bürokratlarının manevra imkânları es-

ki zora dayanan diplomasi günlerinden çok daha fazla kısıtlıydı. Artık kısıtlamalar dış fonlardan vazgeçemeyen ve —sınıf yapısı içindeki konumu nedeniyle— vazgeçmeyecek olan bürokrasinin iç işleyişinden kaynaklanıyordu.

Yabancı sermaye girişi imparatorluk bürokrasileri üzerindeki siyasi kontrolu güçlendirdiği gibi periferinin iktisadî bütünleşme sürecini de hızlandırdı. Merkezî hükümet aldığı borçların çoğunu alacaklılarının tesbit ettiği alanlarda kullanabiliyordu. borçların bir bölümü siyasî otoritenin güçlendirilmesi için bir kısmı da ticareti teşvik edici altyapı harcamaları için harcanıyordu. Özel yabancı sermaye yatırımları demiryollarına, limanların genişletilmesine veya diğer ticaret tamamlayıcı faaliyetlere yöneldi: madenler, ihraç mallarıyla ilgili çok sınırlı imalat, komprador sınıfının artan tüketim ihtiyacını karşılamaya yönelik mamul mallar. Bürokrasi içindeki reformcu uzantılarıyla birlikte periferileşmeyi destekleyen komprador sınıfı, dünya ekonomisi içindeki eşitsiz ilişkileri sürekli kılan bir toplumsal yapıyı oluşturacak güce erişmişti. 1914'e doğru bu periferileşme büyük ölçüde tamamlanmıştı; eski kapalı imparatorluklar bir kez dışarıya zorla ve vahşetle açıldıktan sonra, bütünleşme aynı parametrelerle devam edebilecek ivmeye erişmişti.

V. Anlattığımız iki kolonyal olmayan periferileşme örneği anahatları ve emperyalist hâkimiyet altındaki toplumsal ve iktisadî dönüşümlerinin genel özellikleriyle birbirlerine benzemekte. Ancak benzerlik ana hatlar ve genel özelliklerin ötesinde: doğrudan kolonyal idare altına girmemiş olmaları, bu ülkelerin emperyalizm şartları altında gelişen özgül toplumsal yapıları ve sonraki tarihleri açısından büyük öneme sahip. Bu iki örneği diğer periferilerden ayıran özelliğin zayıflasa da sürekliliğini muhafaza eden güçlü bir bürokrasi geleneği olduğunu öne sürebiliriz.

Köklü devlet aygıtlarıyla karşılaşan emperyalist güçler geleneksel meşruiyete sahip bürokrasilerle ilişkiye girmeyi gerekli görmüşlerdi. Kolonyal devletler kurmak yerine mevcut siyasi mekanizmalar yayılan kapitalizmin ihtiyaçlarına göre dönüştürüldü. Ancak bu dönüşüm, karşı karşıya olunan toplumda devletin imtiyazlı yerinin zımnen kabulü demekti. Geniş ölçekli bir iktisadî nüfuz ancak bu siyasi kontrol odağıyla uzlaşarak gerçekleşebilirdi. Devletin tabiatı ve hâkim iktisadî yapı birbirlerini karşılıklı belirlediklerinden, geleneksel iktisadi faaliyet birimlerine en kolay devlet mekanizmaları yoluyla nüfuz edilebilirdi. Örneğin Osmanlı İmparatorluğunda tarım plantasyonları kurma ve tarımda ücretli emek istihdam etme teşebbüsleri sonuç vermediğinde, yabancılar köylü mülkiyetini dönüştürmek için devletin yetkilerine başvurmuşlardı. Görünürdeki tek alternatif ise —özellikle Çin'de— iktisadî hâkimiyeti hızlandırmak için imparatorluğun dağılmasına daha etkin bir biçimde katkıda bulunmaktı. Oysa, bu taktiğin, hemen başgösterebilecek karışılıklık ve anarşi tehditleri altında, pek sonuç verme ihtimali yoktu. Geleneksel düzenin genişleyen ticarî faaliyetin ihtiyaçlarına uygun bir biçimde değiştirilerek muhafazası bu yüzden tercih edildi, yapısal işlerliği olan seçenek olarak ortaya çıktı.

Üstelik imparatorlukların dağılmasının bir başka sonucu da etkin bir artık toplama merkezinin ortadan kalkması olacaktı. Artık, vergi mekanizmaları yoluyla saray bürokratlarına aktığı sürece, daha ileri düzeyde bir iktisadî bütünleşme için gerekli altyapı yatırımlarını yapmaya sevkedilebilecek etkin bir iktisadî birim var demekti. Belki de daha önemlisi, sermaye akımları önem kazandıkça batılı malî çevrelerin daha geniş çaplı yatırımlarına teminat verebilecek bir devletin mevcudiyetiydi. Hem geleneksel toprak yapılarını çözen hem de Avrupa sermayesinin birikimine katkıda bulunan demiryolları büyük bir ya-

tırımın etkin değerlenmesi için devlet aracılığının gerekli olduğu bir alandı. Ayrıca daha da açık bir örnek, özel sermayenin verdiği borçları garantilemek için karşısında devleti bulmasıdır.

Devlet Batı nüfuzuna karşı bir direnme noktası olmaktan çıktıktan sonra, geleneksel imparatorlukların Avrupa sermayesine açılması bu toplumların imtiyazlı zümresi aracılığıyla gerçekleşti. Bu aracılık devletin merkezîliğini muhafaza etmesine imkân tanırken onun siyasî kontrol işlevini temelden değiştirdi. Devletin merkezîliği artık emperyalist girişime aracılık etmesinden ve devletler-arası sistemde yeni kazandığı konumun meşruiyetinden kaynaklanıyordu. Ancak, bu merkezîlik özerk pazar ilişkilerine izin vermeyen bir devlet - ekonomi ilişkisinin bir ölçüde devam etmesini de beraberinde getirdi. Dolaysız kolonyal hakimiyet kuramayan batılılar iktisadî ortama sermayenin menfaatlarına en uygun şekilde biçim verecek bir durumda değildiler. Bu yüzden, periferileşmenin kolonyal olmayan versiyonu tam anlamıyla bir eklemlenmedir: hukuki ve kurumsal yapılar, hernekadar eşitsiz de olsa, bir etkileşimin ürünüdürler ve bir ölçüde yerli yönetici sınıfın aracılığıyla ortaya çıkarlar.

Devlet biçiminin sürekliliği bürokratik yönetici sınıfın biraz dönüşerek de olsa temelde varlığını sürdürmesini de beraberinde getirir. Avrupa'dan gelip yerleşen bir "beyaz" sınıfın veya bir kolonyal burjuvazinin yokluğunda, yönetici sınıf iktisadî eklemlenmenin gerçekleşmesine aracılık eden merkezî mekanizmaları kontrol ederek hakimiyetini sürdürebildi. Bu nedenle, emperyalist denetim gevşediğinde (örneğin 1930'larda) elit bürokrasi mirasına sahip çıkıp siyasî otoriteyi yeniden ele geçirdi.

Ondokuzuncu yüzyılda Japon iktisadî dönüşümünün en temel özelliği yerli elitin yeni bir kesiminin

devleti ele geçirip konumlarını sanayileşmenin teşvikinde kullanmasıydı.[20] Başarılı olmalarının sebebi yurtiçinde üretilen artığın kullanımı üzerinde özerkçe karar verebilmeleriydi. Böyle bir alternatiften kolonyal örneklerde bahis bile edilemez. Japonya'nın izlediği yolun, geleneksel toplum yapısına bakmadan, bütün kolonyal olmayan ülkelerde başarı şansına sahip bir alternatif olduğunu ileri sürmek yanlış olur. Yine de, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'de milliyetçi elitlerin benzer teşebbüslere defalarca girdiklerini hatırlamak gerek. Ondokuzuncu yüzyıldaki Tanzimat ve Tongzhi reformlarından daha önce söz etmiştik. 1909 - 1918 arasında İttihatçılar, Cumhuriyet döneminde Kemalistler, 1911'in Çin devrimcileri ve Kuming Tang elitleri bürokratik rejimlerin Japon örneğine yakın deneylerine örnek olarak verilebilir.[21] Bu deneyleri mümkün kılan devlet - ekonomi ilişkisinin ve bürokrat elitin kendisinin sürekliliği olmuştur. Benzer deneyler daha yakın zamanda, post - kolonyel çağın yeni devletlerinde de görülmüştür Ancak, koloni sonrası rejimlerde, yönetici elitler oldukça güçlü bir yerli burjuvazinin ekonomi temelli siyasi iktidar taleplerine karşı ideolojik meşruiyetlerini 'milli kurtuluş' ideolojisine dayandırmak zorunda kaldılar. Eski impaartorluk bürokrasilerinin varisleri için meşruiyet geleneksel devlet olma içinde zaten vardı. Bu yüzden eski bürokrasilerin programları 'milli', yani merkezin siyasi denetimi altında, bir ekonominin yeniden kurulmasından ibaretti. Azgelişmiş durumuyla yerli burjuvazi böyle bir programa razı olabilirdi. Türkiye'de bu proje sadece konjonktürel bir başarı sağladı. Çin'de ise, sosyalist stratejinin yardımıyla hedefine vardı.

Dünya kapitalist sistemiyle bütün geç bütünleşmelerin periferi toplumların oluşmasıyla sonuçlandığı doğrudur. Fakat bunu söylemek yeterli bir analizi ta-

mamlamaz. Geleneksel toplumsal yapıların özelliklerinden ve dünya ekonomisiyle bütünleşme tarzının değişikliğinden dolayı periferiler arasında önemli farklar ortaya çıktığını görmek gerekir. Periferi ülkeler en çok iktisadî düzeyde benzeştiler, dünya işbölümünde tahmin edilebilir yerler işgal ettiler. Siyasi düzey ve sınıf teşekkülü düzeyinde ise dikkate değer farklılıklar görüldü. Güçlü merkeziyetçi geleneğe sahip, doğrudan kolonileşmemiş iki imparatorluğu, periferileşme geneli içindeki bu farklılıkları vurgulamak amacıyla inceledik.

Bu mekale 1979 yılında tamamlanmıştı; ilk defa yayınlanıyor.

NOTLAR:

(1) K. Marx, **Capital** Vol. 3 New York, 1967 ile, özellikle XX ve XXXVI. bölümlerle karşılaştırın.

(2) Wallerstein ve Frank'tan bağımlılık teorilerine kadar uzanan bir kalkınma sosyolojisi paradigmasını izliyorum.

(3) Wallerstein'in başlıca katkısı doğru analiz birimini vurgulamasıdır.

(4) Çin toplumsal formasyonu hakkında genel bir bilgi için Etienne Balazs, **Chinese Civilization and Bureaucracy**, (New Haven, 1964) de ilk bölüme, Mark Elvin, **The Pattern of the Chinese Past** (Stanford, 1973)'e bakılabilir.

(5) 'Feodalleşme', merkezî denetimli prebendal sistemlerin temel krizidir. Bk. Bryan S. Turner **Weber and Islam** (London, 1974) ve **Marx and the End of Orientalism**, (London 1978).

(6) Bk. S. Avineri (der.) **Karl Marx on Colonialism and Modernization** (New York, 1968). Bu görüş B. Turner'ın **Marx and the End of Orientalism** kitabında ve Bipan Chadra, **Karl Marx and His Theories of a Asian Societies**, teksir (1979) da eleştirilmektedir. Marx'ın kendi görüşlerine daha sadık bir yorum için Umberto Melotti (**Marx and the Third World**

(London, 1977) ye bakılabilir. Üçüncü dünya radikalleri genellikle Marx'ın yorumlarını milliyetçiliklerini ele vererek, Avrupa merkezli diye bir tarafa atma eğilimindedirler. Marx'ın Asyatik toplumlara yaklaşımından mülhem bir yorum için bu derlemede, 'Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder' bakın.

(7) Bk. Michael Greenberg, **British Trade and the Opening of China 1800 - 42**, (Cambridge, 1951).

(8) Bk. Frances V Moulder, **Japan, China and the Modern World Economyca. 1600 to ca. 1918**, (Cambridge, 1977) ve Yu-Kwei Cheng, **Foreign Trade and Industrial Development of China**, (Washington D. C., 1956) Bölüm I.

(9) 1838 ticaret anlaşmasının metni için bk. C Issawi (der) **The Economic History of the Middle East, 1800 - 1914** (Chicago, 1966).

(10) J. Chesnaux, M. Bastid, M.C. Bergère, **China from the Opium Wars to the 1911 Revolution**, (Sussex, 1977) ondokuzuncu yüzyıl Çin ekonomisi ve uluslararası ilişkileri için yararlı bir giriş kitabı. Anlaşmalı limanların etkisi için Mark Elvin'in derlediği **The Chinese City Between Two Worlds**, (Stanford, 1974 içinde Rhoads Murphey'nin «The Treaty Ports and China's Modernization» makalesine bakılabilir.

(11) Bk. Orhan Kurmuş **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi (Ankara, 1982)**.

(12) Bk. Albert Feuerwerker, **The Chinese Economy, ca. 1870 - 1911** (Michigan papers in Chinese studies, no. 5, 1969) ve Cheng, a.g.e

(13) **Comparative Political Studies** vol. 12, 3, October 1979 içinde Ralph Thaxton'ın «Peasants, Capitalism and Revolution: On Capitalism as a Force for Liberation in Revolutionary China» adlı önemli makalesinde özellikle 307 ve 308. sayfalara ve Feuerwerker op. cit. ss. 12 - 14e bakılabilir.

(14) Bk. Feuerwerker a.g.e ss. 20 ve devamı.

(15) Örneğin R. Davison, **Reform in the Ottoman Empire**, 1856 - 1876 (Princeton, 1963) veya S.J. Shaw ve E. Shaw **History of the Ottoman Empire**, vol. 2. (Chambridge, 1977)

(16) Bu yorum başkalarının yanısıra Chesnaux et al. op. cit. ve Frederic Wakendan Jr., **The Fall of Imperial China**, (New York, 1975) ss. 179 - 180 tarafından yapılmaktadır. Ayrıca bk. Mary C. Wright **The Last Stand of Chinese Conservatism**,

the T'eng - Chih Restoration, 1862 - 1874 (Stanford, 1957). Tongzhi restorasyonunu Çin devletinin sürekli gerilemesi içinde herhangi bir olay olarak görmek basit ve emperyalist ilişkinin karmaşıklığını gözardı eden bir yaklaşımı benimsemek demektir.

(17) Bk. Donald C. Blaisdell, **European Financial Control in the Ottoman Empire. A Study of the Establishment, Activities, and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debt** (New York, 1927)

(18) Bk. Feuerwerker a.g.e. ss. 69 - 70.

(19) Çin ve Osmanlı İmparatorluklarının kolonyal olmayan statülerinin borç sağlamalarında marjinal bir etkisi olduğu eklenmeli. Batılı güçler bürokrasiyi kendi saflarına çekmek için birbirleriyle rekabet içindeydiler. Bu emperyalist rekabetin sonuçlarından biri Çin ve Osmanlı İmparatorluklarının 1850 - 1913 arasında net sermaye ithalatçısı olmalarıdır. Yani borç ve doğrudan yatırımlar bu dönem de borç ve faiz ve kâr ödemelerini aşıyordu. Bu durum iki ülkenin de dönem içinde ticaret açığı vermesine imkân tanıdı.

(20) Barrington Moore, **Social Origins of Dictatorship and Democracy** (Boston, 1966) s. 316. da Hindistan kolonyal örneği karşısında Japon deneyimi böyle yorumlamaktadır

(21) Bu deneylere 'Listçi' demek mümkün. (Milli ekonomi kavramını yücelten F. List'e atfen) kaynağını doğrudan Marx ve «sosyalist» rejimlerden alan «milli kurtuluş» ideolojilerinden farklı olarak bu deneylerde başlıca kaygı milliyetçi ideoloji vasıtasıyla milli ekonominin güçlendirilmesidir.

OSMANLI EKONOMİSİ VE OSMANLI MALİYESİ (1881 1914)

Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nun II. Abdülhamit, İttihat Terakki ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerini içeren son dönemine ait bazı hipotezler geliştirmeyi amaçlıyorum. Bu döneme ilişkin tarih bilgimiz artmış olmasına rağmen, hâlâ cevaplandırılması gereken bazı sorular var, ve henüz elimizdeki bilgileri tutarlı bir yoruma oturtmuş değiliz. Amacım hem bir yorum yapmak, hem de araştırılması gereken konulara dikkati çekmek.

Osmanlı sisteminin en önemli özelliği, devletin oynadığı merkezi roldü. Bu sistemi destekleyen ve özellikle, devletin sistem içindeki yerini belirten ideoloji ise devletin kendisinden daha güçlü çıktı. 1918'den çok sonra cumhuriyetin resmî ideolojisi, ekonomi ve topluma getirdiği devletçi yorumla, devletin merkez olduğu bir dünya görüşünü sürdürdü. Cumhuriyet döneminin tarih kitaplarına bakacak olursak, Osmanlı vakanüvislerinde görülen saray merkez perspektiflerinden farklı bir görüş açısı bulamayız. Devletin toplum içindeki yerini belirlemesi açısından, cumhuriyetin resmî ideolojisinin, 1950'lere kadar Osmanlı ideolojisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bu sürekliliğin sonuçlarından birisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın tarihinin cumhuriyetçi yorumunda gözlenebilir.

Devletin önemi ve sosyo-ekonomik tarih içindeki ayrıcalıklı konumu, cumhuriyetin Osmanlı tarihi anlayışını Osmanlı Devleti'nin tarihine indirgedi. Tüm Osmanlı tarihi merkezi otoritenin güçlülüğü, zayıflığı, talihsizliği çerçevelerinde incelendi. Sadece lise tarih kitaplarında değil (unutmayalım ki, ideoloji öğreniminin temel taşı lise ders kitaplarıdır), C.H.P. hükümetlerinin resmî tarih anlayışında da Osmanlı tarihi «Osmanlı merkezî otoritesinin tarihi», Osmanlı iktisat tarihi de «Osmanlı devlet maliyesinin tarihi» olarak kabul edildi. Ancak 1950'lerde, cumhuriyetin ideolojisinin etkinliğinin azalmasından sonra, Osmanlı tarihinin eskiyle çelişen yeni yorumları geçerlik kazanmaya başladı. Osmanlı merkezî ideolojisi nasıl toplum ve devletin karşılıklı dayanışmasını ve bütünleşmesini savunuyorsa, cumhuriyetin hakim ideolojisi de devlet - toplum çıkarlarının özdeşliğini simgeliyordu. Özellikle devletçi, paternalist görüşe göre, toplumun dönüşümü ancak devlet tarafından gerçekleştirilebilecek bir gelişmeydi. Bu nedenle de devletin zayıflığı toplumun da durağanlığını gösteriyordu. Bu ideoloji çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine bakıldığında, öncelikle gözlenen olgu devlet maliyesinin ve giderek merkezî otoritenin güçlüzlüğüydü. Bu nedenle de cumhuriyet rejiminin başarısı devleti kurtarmış olmaktan kaynaklanıyordu. «Devleti kurtarmak», sadece işgal ordularını savmak değil, aynı zamanda bunalım içinde olan bir merkezî otorite yerine güçlü bir mekanizma getirmek anlamına geliyordu. Nitekim, bir işgal söz konusu olmadığı halde, 1960'lara kadar politik muhalefet çoğu zaman «devleti kurtarmak» sözcükleriyle yapılmaktaydı.

Devletçi görüşe göre, devlet maliyesinin iflâsı tüm ekonominin de bunalımda olduğunu kanıtlıyordu. Bu nedenle son dönem Osmanlı iktisat tarihinin ayrı bir konu olarak ele alınması için devletçi ideolojinin ha-

kimiyetini biraz olsun yitirmesini beklemek gerekti. Ancak o zaman devlet maliyesiyle özdeş olmayan, ekonomi diye bir analiz düzeyi ortaya çıktı.

Böyle bir analizin, ekonomi düzeyinin göreli bağımsızlığıyla tutarlı bir biçimde sürdürülmesi gerekir. Ekonomik düzeyin göreli bir bağımsızlık kazanabilmesinin önşartlarını Osmanlı toplumsal - oluşumunda bulmak gerekiyor. Bu önşartlar ise, «ekonomik değer kuralının işlemesini sağlayacak pazar ortamı» olarak kısaca özetlenebilir. Osmanlı ekonomisinin 19. yy. boyunca giderek Avrupa ticaret sermayesinin etki alanına girmesiyle, dünya kapitalist pazarında oluşan fiyatlara yönelik meta üretimi de gelişmeye başladı. Öyle ki, İmparatorluğun son 50 yılındaki «ekonomik» pratiğin ve «ekonomi» düzeyinin devletten göreli bir bağımsızlık içinde incelenmesi olası, hatta gerekli oldu. Nitekim, «ekonomi» düzeyinin kendine özgü tarihini araştırmaya yönelik birçok çalışma geçtiğimiz on yıl içinde yayınlandı. Ticaretin geliştiği, tarımsal üretimin ve vergi gelirlerinin arttığı, hatta bir «sanayi devrimi»nin varlığından söz edilebileceği iddia edildi.[1] Özellikle Vedat Eldem'in 1970'de yayınlanan incelemesinden sonra, bütün dönemin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği kesin olarak anlaşıldı.[2] Eldem, 1881 - 1913 döneminde, malî bunalıma paralel olarak, millî gelirde önemli bir artış ve diğer bütün ekonomik değişkenlerde gelişme kaydedildiğini yadsınamaz bir biçimde ortaya koymaktaydı. Yılda % 1.5 oranında bir milli gelir artışı[3] ile birlikte, dış ticaret hacmi iki katına çıkmış, demiryolu ve limanların yapımıyla tarımda teknik gelişmeler olmuş, pazarlama oranı yükselmişti. Dönemin ikinci yarısında ekonomik faaliyet daha da artmış. 1901 - 1915 arasında 107 sanayi şirketi kurulmuş; 1897'den 1913'e pamuk üretimi 4 misli, tütün 3.2 misli, üzüm, fındık ve incir üretimleri ise 2 misli artmıştı. Savaş döneminde ise ekonominin ge-

lişmesi gerçekten baş döndürücü bir hıza ulaştı; bu dört yıl boyunca 42 ticaret ve sanayi şirketi, 15 inşaat ve nakliyat, 16 finans, 9 sigorta ve 6 tarım şirketi kuruldu.[4] Bu ekonomik faaliyetin yanında, devlet maliyesinin içinde bulunduğu durum —yani dış borçlar— ise bilindiği gibi çok farklı bir görünümdeydi. Bütçe devamlı açık veriyor, fark borçlarla kapanıyordu. Oysa, hem bütçe açığını yaratan, hem de dışarıya değer transferine neden olan en önemli etken bu borçların ve faizlerinin ödenmesi olmuştu.[5] Osmanlı reformcuları mali krizle savaşmak için kısa dönemli önlemler alıyorlar ve sonunda borç yükünü daha da artırıyorlardı.

Devletin mali iflasıyla, ekonominin gelişmesi arasında ne tür bir ilişki saptanabilir? Şimdi, bu sorunun cevaplanmasına yönelik bazı önerilerde bulunmak istiyorum.

Borçların ekonomik etkisini inceleyebilmek için öncelikle içeri giren ve dışarı çıkan parasal fonları aritmetik olarak belirlemek gerekiyor. Ancak, bu göründüğü kadar kolay bir iş değil. Osmanlı maliyesi ve Düyun-u Umumiye tarafından her yıl ödenen miktarı bulmak, devletin dolaylı olarak aldığı (örneğin belediyelerin dışardan aldıkları) borçların ödeme şekillerini ve faiz miktarlarını bulmaktan çok daha kolay. Devletin İstanbul bankerlerinden aldığı borçlar da ikinci bir sorun yaratıyor. Aslında bunların iç borç olarak kabul edilmesi gerekir. Fakat, İstanbul bankerlerinin Avrupa para piyasalarıyla bütünleşmiş olduğunu hatırlarsak, bu borçların da Paris ya da Londra kökenli olduğu anlaşılır. Demek ki İmparatorluğa borç giriş çıkışında iç borçların da gözönüne alınması gerekiyor. Dış borçlar nedeniyle, içeri giren fonlarla, dışarı çıkan fonların dengesini hesaplamak önemli bir sorun. Çünkü devlet bütçesinin açık verip vermediği ancak böyle anlaşılabilir. Eğer devletin gelir ve gider-

leri arasındaki farkı dış borçlar ve ödemeler karşılıyorsa, aritmetik olarak açık veren bir bütçe, devletin aldığı borçların, yaptığı ödemelere oranla daha fazla olduğunu gösterir. Bilindiği gibi, açık veren bir bütçe de ekonomiyi hızlandırıcı bir etkendir. Sözü edilen dönemde (savaş zamanı dışında) enflasyon olmadığını düşünürsek, bütçe açığının millî geliri artırdığını söyleyebiliriz. Aksi durumda ise, yani alınan yeni borçlar ödemeleri karşılamaya yeterli değilse, bütçede gelirlerin giderlerden fazla olduğu ortaya çıkar ki, bu da ekonomiyi yavaşlatıcı bir etkendir. Borçlar, malî bir etken olmanın yanısıra, dış ekonomik ilişkiler için de, yani ödemeler dengesi açısından da önem taşır. Dış borçlar döviz kaynağı, faiz ve ana para ödemeleri ise döviz kaybı olduğuna göre, ödemeler dengesine bakarken hesaplanması gereken bir öğe de net borçlanmanın miktarıdır. Tabii bu arada özel sermaye hareketlerini —yani özel yatırımları ve kâr transferlerini— de unutmamak gerekiyor. Hesaplanması borçlara oranla daha zor olan özel sermaye hareketlerini ancak tahminlere dayalı olarak bulmak mümkün. Elimizde toplam yabancı sermayenin miktarına ilişkin birtakım tahminler var olmakla birlikte, bunların firma yatırım ve kâr transferi hesaplarıyla tamamlanması gerekiyor. Bunun ötesinde ne toplam tahminlerin, ne de firma hesaplarının yansıtamadığı önemli bir döviz kaynağı var kısa dönemli ticaret kredileri ve yabancılar tarafından satın alınan değerli kâğıtlar. Özellikle ticaretin geliştiği bir dönemde, kısa vadeli ticarî kredilerin her yıl artacağını düşünebiliriz.

Özel yabancı sermaye girişlerini gerektiği gibi hesaplayabilsek bile, kâr transferlerini tahmin etmek oldukça güç. Kârların ne kadarının tekrar yatırıldığını, ne kadarının dışarı aktarıldığını bulmak hemen hemen imkânsız. Ortalama kâr oranından giderek,

firmaların toplam değerindeki artışı toplam kârdan çıkarıp transfer miktarını bulmak mümkün olabilirdi. Ancak, hem varsayılacak (ortalama) kâr haddi, hem de firma varlıklarının değerleri inandırıcı bir biçimde tahmin edilemeyecek kadar değişkenlik gösteriyor.

Dışardan içeriye ne kadar döviz girerse, bir ülkenin ticaret dengesi o kadar açık verebilir demektir. Eğer dış borçlar ve yatırımlar faiz ve kâr olarak dışarı çıkan dövizlerden fazlaysa, ithalât da ihracattan fazla olabilecektir. Yani, sermaye akımının yönü, ülkenin ürettiğinden fazla tüketip tüketemeyeceğini belirler. Ticaret istatistiklerine göre, son dönem boyunca Osmanlı ithalâtı ihracatından daha yüksekti, yani tüketim ve yatırım üretimden daha fazlaydı.[6] Bu istatistiklerin doğru olması için, dış borç ve sermaye giriş çıkışlarının bütün dönem boyunca ülke lehine bir denge göstermesi gerekir. Şimdiye kadar genellikle Osmanlı ticaret istatistiklerinin yanlış olduğu ileri sürüldü. Bu görüşe göre, ihracat sistematik olarak gerçek değerinden az gözüküyor, bu yüzden de ticaret, açığı büyük bir rakam olarak ortaya çıkıyordu. Aslında ihracat daha yüksekti; doğru istatistikler kullanılsa belki de ithalât ihracattan fazla gözükmeyecekti.[7] Kanımca bu görüş bir dereceye kadar doğru; yani, ticaret açığı istatistiklerde görülene oranla daha az olmalı. Fakat ülkeye bir miktar sermaye girmiş olması da gerçekçi gözüküyor. Sanıyoruz ki, incelediğimiz dönemde Osmanlı ekonomisine net bir sermaye akımı sözkonusu. Görüldüğü gibi, bu dönemin iktisat tarihiyle ilgili birtakım temel verileri toplamak gerekiyor. Ekonominin makro değişkenlerini kesin olarak saptayamazsak devrin iktisat tarihini anlamak zorlaşır. Yapılması gereken ilk işlerden biri, diğer ülke istatistiklerinden yararlanarak ithalât - ihracat verilerini toplamak, buna bağlı olarak da sermaye giriş çıkışını saptamak. Eğer Osmanlı ekonomisine gerçekten

net sermaye akımı varsa, bunun İmparatorluk dönemindeki emperyalist ilişkileri anlamamıza önemli katkısı olur. Diğer periferik ülkelerin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye girişlerinin kâr çıkışlarından fazla olması, ortaya emperyalist rekabet ya da benzeri bir savla açıklanabilecek bir sorun çıkarır.

Yabancı sermayenin ve dış borçların ekonomideki yerini tartışmadan önce, sermaye giriş çıkışlarının belirli devreler içinde incelenmesi gerektiğini belirtmek istiyorum. Genellikle bu dönem iki devre olarak incelenir: 1856 - 1881, borçlanmanın başlamasından iflâsa ve Düyun-u Umumîye'nin kurulmasına kadar; ve 1881 - 1914, Düyun-u Umumiye devresi. Bu ayırımı kabul etmekle beraber diğer bazı önemli dönüşümlerin olduğu ara devreleri de gözönüne almak gerektiğini savunuyorum. Örneğin, 1881 - 1908 arasında faiz ve ana para ödemeleri alınan borçlardan fazlaydı. Fakat İttihat Terakki dönemi olan 1908 - 1914'de 60 m. O. L. borç alınmasına karşılık, 43 m O.L faiz ve borç ödendi.[8] Özel sermaye akımlarında da bazı farklılıklar gözleniyor. 1880'lerde ve 1900 - 1913 döneminde kâr transferleri yeni giren özel sermayeden fazla olmasına rağmen, 1890'larda özel sermaye girişi kâr transferlerinin iki katına ulaşmıştı.[9] Bu dönemleme, iktisadi faaliyete olan etkilerinin ölçülmesi açısından önemli. Savaş dönemindeki iktisadî durumu bir örnek olarak inceleyebiliriz. Savaşın başlamasıyla beraber, Düyun-u Umumiye'nin idaresi tümüyle Almanların hakimiyetine geçmiş, İngiliz ve Fransız uyruklu borç senedi sahiplerine yapılan ödemeler durdurulmuştu. Aynı zamanda Alman, Avusturya ve Macar özel yatırımları önemli boyutlar kazanmıştı. İngiliz ve Fransızlar kâr transfer edemediklerinden, özel sermaye akımları net bir artış gösterdi. Öte yandan, kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancı uyrukluların da vergi ödemesi sonucu hükümet gelirleri önemli ölçüde arttı.[10] Buna ek

olarak, kâğıt para basma tekeli Osmanlı Bankası'nın elinden alındığından, hükümet ilk kez para politikası uygulama olanağına kavuştu. Alman maliyecilerinin yardımı ile Berlin bankalarının kasalarındaki altına karşılık, toplam 159 m. O. Liralık kâğıt para basıldı. Kâğıt paranın altına karşı değer kaybetmesiyle bu 159 milyonun gerçek değerinin düşmesine karşılık hükümetin eline önemli miktarda ek fon geçmiş oluyordu. Bu faiz ve ödenmesi gerekmeyen bir borç almak anlamına geliyordu. Bütün bunların ve bütçe açığının sonucunda 1914 - 1918 döneminde ekonomik büyüme çok yüksek bir orana ulaştı. Bu dönemdeki büyüme hızı ve kâr oranlarının yüksek olması, özellikle yerli sermaye için büyük olanaklar yarattı. Bir tahmine göre şirketlerdeki Türk sermayesinin payı 1908'de % 3 iken, 1918'de % 38'e yükseldi.[11]

Hem mali kriz, hem de iktisadi gelişme, İmparatorluk ekonomisinin dünya ekonomisine bağlanmasıyla ortaya çıkan olgulardır. Yine de nedensel olarak ayrı kaynakları var. Borçlanma, devletin gelir bunalımına kısa dönemli bir çözüm olarak ortaya çıktı. Diğer bir deyişle, gelirlerin giderleri karşılamaya yetmemesi karşısında alınan pratik bir kararın sonucunda başladı. Bu karar, bürokrasinin tümü tarafından oybirliğiyle alınmamıştı; bürokrasinin bir kanadı, devletin —ve dolayısıyla bürokratik sınıfın— statü kaybetmeden yaşayabilmesini dışardan borç alarak geliri artırabilmeye bağladı.[12] Gelir bunalımı bu dönemde daha da önemli boyutlara ulaşıyordu. Çünkü yeni yaratılan ticari gelirden vergi almak olanaksızdı. Özellikle kapitülasyonların yabancı pasaport alan azınlık tüccarları koruması, devletin geliri ile vergilendirilebilecek gelir arasında önemli bir farka yol açtı. Bürokrasinin kendi ekonomik statüsünü korumaya çalışması yeni borçlanmalara götürdü. Fakat pratik gösterdi ki, alınan borçların kısa dönemde sağladığı rahatlama, uzun

dönemde sürekli bir gelir krizine yol açtı.[13]

İktisadî gelişme ise büyük çapta yabancı yatırımlarla başladı. Ticaret sermayesi pazarlanabilir artık-ürünü harekete geçirebilmek için alıcı firmalar, demiryolları ve ihracat şirketleri ile gerekli ağı kurmuştu. Ancak bu yatırımların sonucunda pazar için meta üretimi kendini besleyecek bir boyuta ulaştı. Yabancı sermaye Osmanlı ekonomisi için «ilkel birikimi» sağlıyordu. Merkez ülkelerde ticari yağma ve toprak çevirmeleriyle başarılan ilkel birikim, periferi ülkenin kapitalistleşmesinde yabancı sermaye yoluyla oldu. Osmanlı toplumsal oluşumunun kendi dinamiğinin bu boyutlarda bir birikim sağlamasına olanak yoktu. Osmanlı ekonomisi demiryolu yatırımlarını karşılayacak miktarda artık-ürün üretemiyordu; üretse bile, artığın kullanılış biçimi (ATÜT'ün belirli özelliği olan, artığın devleti elinde tutan sınıfa gitmesi) bu tür bir yatırıma izin veremezdi. Nitekim kapitalizmle bütünleşmenin önşartı olan meta üretiminin başlaması yabancı sermayenin yaptığı yatırımlarla oldu. Artık-ürün —ticaret ya da kâr transferi yollarıyla— periferi ülkeden dışarı aktarılsa bile gerekli artığı harekete geçirebilmek ve «doğal ekonominin yıkılması»nı başlatmak için yabancı sermaye gereklidir.[14] Meta üretimi yabancı ticaret sermayesinin girişimleri olmadan kapitalizm-öncesi toplumsal oluşumun sınırları içinde kalır, ve dünya kapitalist pazarıyla tam olarak bütünleşemez.

Bürokrasi dış borçlarla ek bir gelir sağlayarak merkezî devletin idarî yapısını sürdürebilirdi. Kısa dönemli bunalımları atlatmaya izin verdiği sürece dış borçlanma bir çözüm yolu olarak görülüyordu. Uzun dönemde gelirler üzerinde fazladan bir yük getirmesi ise sonradan katlanılacak bir maliyetti. Avrupa sermayesi de «kapitalist üretim şartlarına uygun bir devlet mekanizması yaratılması» amacıyla, merkezî idarî

yapının sürmesini istemekteydi.[15] Osmanlı bürokrasisi için bağımlılık ilişkisinin bedeli politik özerkliklerini yitirmeleri ve politik kararların Avrupa sermayesinin istekleri yönünde durması oldu. Böylece malî sorunlar daha büyük politik bağımsızlığa ve yabancı sermaye için daha güvenli bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamış oldu. Yabancı sermaye ekonomik gelişmenin ana kaynağı olduğu ölçüde, devletin malî sorunları ile ekonomik büyüme ters orantılı olarak gelişti.

O halde, bürokrasiyi dış borçlanmaya iten malî bunalımın ülkenin yabancı sermayeye açılmasında araç olduğu sonucuna varılabilir. İmparatorluğun son elli yılında görülen ekonomik gelişme bu açılma ile mümkün oldu. Öte yandan, malî iflâs kronik hale geldikten sonra ekonomideki kısa dönemli dalgalanmalar artık yabancı sermaye akımının yönü ve boyutlarıyla belirlenir oldu. Fakat, bu kısa dönemli dalgalanmalar, ilkel birikimi başlatan, ekonomik büyümeyi hazırlayan Avrupa sermayesinin oluşturduğu genel eğilimi bozmadı.

Bu makale 1977 Temmuz'unda «Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071 - 1920)» konferansına tebliğ olarak sunulmuş, Türkçe olarak da **Toplum ve Bilim**, sayı 8'de yayınlanmıştır.

(1) Edward C. Clark, «The Ottoman Industrial Revolution», **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 1, 1974.

(2) Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İstanbul, 1970. Ayrıca Çağlar Keyder, kitap eleştirisi, **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Sayı 2 1971.

(3) İlhan Uğurel'in, Eldem'in tahminlerini gözden geçirerek bulduğu değer. Eldem bileşik büyüme hızını hesaplamamıştır.

(4) Savaş ekonomisinin çok anlamlı bir dökümü için bkz. A. E. Yalman **Turkey in the World War**, New Haven, 1930. Ayrıca bkz. H. Tahsin ve R. Saka **Sermayenin Şirketlerde Hareketi**, İstanbul, 1929, s. 9 - 10.

(5) Bu olguyu «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production» adlı makalemde daha teorik bir düzeyde incelemiştim (**Economy and Society**, Vol. 2, 1976).

(6) Eldem, y.a.g.e. s. 186.

(7) a.g.e. s. 184. Ayrıca Yahya Tezel, «Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire», **The Turkish Yearbook of International Relations**, 1972.

(8) Bu rakamlar Y. Tezel (a.g.e)'den hesaplandı. Ayrıca Fransız arşivlerinden topladığı verilerinden yararlandığım Seyfettin Gürsel'e de teşekkür ederim.

(9) Özel sermaye akımına ilişkin bilgilerimiz gerçekten eksik. Şevket Pamuk doktora tezi için bazı değerli hesaplamalar yapmış. İlk bulguları «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye» adlı bildiride (Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konulu Hacettepe Üniversitesi Konferansında, Temmuz, 1977) sunulmuştur.

(10) Sait Halim Paşa'nın kapitülasyonların kaldırıldığını ilân eden 9 Eylül 1914 tarihli bildirinden yapılan alıntı yararlı olacaktır:

> «... Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğunda yabancıları vergi dışı tutan Kapitülasyonlar, Bab-ı Âli'yi o derece güçsüz bıraktı ki, reformları yürütebilmek için gerekli araçları sağlayamamanın ötesinde, borca başvurmadan idari ihtiyaçları bile karşılayamayacak hale geldi... Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan yabancıların, her türlü bağışıklık ve ayrıcalıktan yararlanması ve Osmanlılardan daha az vergilendirilmesi gerçeği aynı zamanda açık bir adaletsizlik ve devletin bağımsızlık ve onurunu zedeleyici bir etki yarattı».

Bkz. Nasim Sousa, **The Capitulatory Regime of Turkey, Its History, Origin and Nature**, Baltimore, 1933. s. 329 - 330.

(11) Doktor Hikmet (Kıvılcımlı), **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi**, İstanbul, 1965, s. 82. Bu kitap alışılması güç üslubuna rağmen yakın ekonomik tarihe ilişkin son derece değerli bazı fikirler sunmakta. Kıvılcımlı'nın kaynaklarını kontrol

etmek ve bazı hipotezleri üzerinde çalışmak kesinlikle anlamlı bir iş olacaktır.

(12) Bürokrasinin kendi içindeki çelişkiler için bkz. F. S. Rodkey, «Ottoman Concern About Western Economic Penetration in Levant, 1849 - 1856». **The Journal of Modern History**, XXX, 4; Kasım 1958 (Bu makaleye Tosun Arıcanlı dikkatimi çekti).

(13) Ç. Keyder, «The Dissolution...».

(14) Bu sorunsal tümüyle R. Luxemburg'un çalışmasından kaynaklanmaktadır. **The Accumulation of Capital**, London, 1951.

(15) **a.g.e.**, s. 419.

III. BÖLÜM: TARIMSAL YAPILAR

Türkiye'nin yakın tarihinin yorumlanmasında en çok ilgi çekmesi gereken bölüm sanırım bu. İlk yazı çok kullanılan "artık" kavramının belirlenmesini amaçlayan bir açıklama "not"u. İkinci yazıyı Faruk Birtek'le beraber devlet politikasının sınıfsal dengeleri etkilemedeki karmaşık rolünü irdelemek için yazmıştık. Sosyal yapının dönüşümünün bu politikaların öngördüğünden çok farklı sonuçlar doğurabileceği (özellikle Türkiye'de 1950 dönüşümü bağlamında) bu makalenin leitmotif'i. Üçüncü ve en uzun makale bir ön-teori denemesi. Türk tarımında küçük üreticiliğin hâkimiyetini tarihsel ve yapısal olarak anlayabilmek için gerekli tartışmaları bir araya getirirken özellikle 1950 - sonrası kırsal dönüşümü incelemeye yönelik bir çerçeve geliştiriyor. Burada amaç hem tarımda yoğunlaşma evhamını eleştirmek, hem de yoğunlaşma olmayan bir durumda ne tür çözümlemelerin kullanılabileceğini göstermek.

ARTIK VE KÖYLÜLER

"Artık" kavramı tarihi Fizyokratlarla başlar; veri bir işgücünü idame ettirebilmek ve üretim araçlarını yenileyebilmek için gerekli olan fondan artakalan tarımsal 'safi ürün'ü temsil eder bu kavram. Fizyokratlara göre, tarım, tabiattan değer çıkardığından, artığın tek kaynağıydı. Diğer bütün faaliyetler ise sadece değerin biçimini değiştiriyordu. Klâsikler ise her türlü emeğin değer yarattığını kabul ettiler; yani tarım dışında da değer ve dolayısıyla artık yaratılabilirdi. Smith ve Ricardo'da artığın, safi ürünle emeğe varlığını idamesi için ödenen meblağ arasındaki fark olarak tanımlandığını görüyoruz. Gerek Fizyokratların gerek Klâsiklerin tanımında geçimlik düzeyle kastedilen, emekçi sınıfının varlığını idame ettirmesi için gerekli, belli miktarda tüketim (ücret) mallarıdır (ağırlıklı olarak yiyecek). Artık, üretken olmayan grupların varlıklarının idamesini sağlar; saray, din adamları, opera şarkıcıları, ordu, toprak sahipleri ve sermaye sahipleri. Ancak, geçimlik düzey bir biyo-fizik miktar olarak tanımlandığından, emekçilerin toplam artıktan pay alma ihtimali de dışlanmamıştır. Fakat nüfusun artma eğilimi kontrol altına alınmadığında ücretler geçimlik düzeye inecek ve işçiler artıktan pay almayacaklardır.

Böyle bir artık kavramı, öncelikle büyüme ve milletlerin zenginlik sebepleriyle ilgilenen klasik iktisatçılar için temel bir önem taşıyordu. Artık, potansiyel olarak, toplumun safî hasılasının büyüme amacıyla üretken kullanıma sokulabilecek (birikimi oluşturacak) bölümünü temsil ediyordu. Bu nedenle artığın özel temellük biçimi, yâni üretken olmayan gruplar arasında bölüşümü, sermaye birikiminin ve sonuçtaki büyüme potansiyelinin asıl belirleyicisiydi. Bu klâsik kavram Engels'in tarih öncesine bakışında önemli bir değişken oldu.[1] Bu antropolojide klasik artık kavramı insanlık tarihinde karmaşık toplumsal formasyonların doğuşunu açıklayan bir değişkendir. İşbölümü, pazar ekonomisinin başlangıcı, ve zanaatların ortaya çıkışı bir toplumun elindeki kullanabileceği artık miktarıyla açıklanır. Bu yöntemi gerek ilkel kabilelerin sınıflandırılmasında, gerekse tarih öncesi araştırmalarda kullanan antropologlar da benzer analizler yapmışlardır.[2]

"Geçimlik" düzeyin kesin tanımı sürekli ihtilaf konusu olmuştur. İlkel ekonomiler için kullanılması gerekli kavramın biyolojik bir düzey olduğu, çünkü neolitik devrim öncesi topluluklarda sürekli artığa pek rastlanmadığı, bu toplulukların kendilerini büyük zorlukla idame ettikleri savunulmuştur.[3] Ancak neolitik devrimden sonra bu insan toplulukları geçimlik düzeyin üstünde tüketim yapacak hale gelmişlerdir. Bu aşamadan sonra biyolojik bir asgarinin mi yoksa toplulukların gerçek fiilî tüketimlerinin mi geçimlik düzeyi tanımladığı belirsizleşir. Kimileri fiilî tüketim tanımının modern zamanlar öncesindeki bir çok toplum için artığın mevcut olmadığına götüreceğini savunurlar. Biyolojik bir asgari temel alındığında ise, bu kez artık hemen hemen her zaman mevcut olacaktır. Asgari ihtiyaçlara dayanan tanımın işlevselci bir değişiklikle benimsenmesi de önerilmiştir. Önerilen as-

lında iktisadi işlevi olan hediye ve sunu gibi faaliyetlerin de asgari ihtiyaçlar için katılmasıdır.[4] Artığın dinamik ve tarihsel bir kavram olduğu kabul edilirse, artığın mevcudiyetinin reddedilmez delili sömürücü bir sınıfın varlığıdır. Ekonomide değer yaratmadan tüketim yapan bir grup insan varsa, artık üretimi de var demektir.

Marx, öncelikle artığın kapitalist üretim tarzındaki görünümü ile ilgiliydi.[5] Bu "artı değer"dir; emeğin yarattığı değerle işgücünün değeri, yâni işçi ve ailesinin hayatlarını idame için gerekli ücret mallarının değeri, arasındaki fark.[6] İşgücünün değeri tarihî olarak belirlenen bir büyüklüktür ve ücretler bu düzey etrafında oynarlar. Artı değer post hoc bir kavramdır; geçimlik düzeyin nesnel olarak belirlenmesini gerektirmez. Bu nedenle artık kapitalist ekonomide yaratılan bütün artı değerlerin toplamı olarak kabul edilirse, bu hacim toplumdaki üretici güçlerin gelişme düzeyine ve, işçi ücretlerinde yansıyan sosyo - politik şartlara bağlı olarak değişecektir. Marx'da da artı değer sömürünün işareti ve dolayısıyla sömürücü bir sınıfın mevcudiyetinin kanıtıdır. Sömürücü sınıf üretim araçlarının mülkiyetini ellerinde bulunduranların yanısıra üretken olmamalarına rağmen sistemin devamını mümkün kılan işlevleri yerine getirerek artı değerden pay alanları (örneğin avukatları) da kapsar. Bu "üretken olmayan" emeğin tanımı Marxist analiz için sorunlar yaratmıştır.[7]

Artı değer, artık ürünün kapitalist üretim birimi düzeyindeki tezahürüdür. Pre-kapitalist formasyonlar için Marx "artık emek" kavramını kullanır. Bu kavram üretici sınıfın kendini ve mevcut üretim araçları düzeyini idame etirebilmek için gerekli zamanın ötesinde harcadığı emek miktarını ifade eder.[8] Bu da biyolijik değil tarihî bir gereksinimdir. Örneğin feodalizmde serfin toplam üründen kendine ayırabildiği

otomatik olarak kendini idamesi için gerekli olana eşittir. Artık emeğin üretiği ürüne artık ürün veya kısaca artık denebilir. Bu nedenle özgül üretim tarzlarına uygulanabilen kavramlardan farklı olarak artık her türlü iktisadî faaliyet için geçerli ve bu nedenle de genel olarak tarihî değişimin, özel olarak da geçiş dönemlerinin analizinde, vazgeçilmez bir kavramdır. Marx'ın feodalizmin geçiş potansiyelini araştırmasında da[9], artığın etkin bir merkezî mekanizmayla temellük edildiği, özel mülkiyetin bulunmadığı ATÜT'ün sürekliliğini incelerken de, Preobrazhensky'nin sosyalist birikim analizinde de, üretim tarzı tarihî soyutlamasını aşarak kullanılan bir kavramdır.[10] Daha yakın zamanlarda da Baran tek başına ve Sweezy'yle birlikte kapitalizmin tekelci aşamasını incelerken artık kavramını kullanmışlar, artığın büyüme eğiliminin yükselen miktarlarda "üretken olmayan emek ve tüketim" ihtiyacı yarattığını iddia etmişlerdir.[11]

Neo-Marxist azgelişmişlik analizinde de artık kavramından yararlanılmıştır. Bu yazında dünya kapitalist sistemi içindeki artık akımları, birikimin nerede olacağını ve azgelişmiş bölgeleri belirler.[12] Periferide, üretilen artık sermaye birikimi yaratamaz ve kâr transferi, borç ödemesi, ve yağma biçiminde doğrudan temellükle dışarıya aktığı gibi yüksek değerli ürünlerin düşük değerli ürünlerle mübadelesi sonucu da kaybedilir. Fiyatların dünya pazarında teşekkülü ve ücret farklılıkları bu eşitsiz mübadeleyi gerekli kılar.[13]

Gelişme iktisadı da, değer terimleri dışında yeniden tanımlayarak, artık kavramını kullanmıştır. Bu yazındaki bir eğilim tarımdaki artığın sanayie aktarılmasıyla ilgili Ricardo-Preobrazhensky tartışmasından kaynaklanır. Farklı toprak kullanma durumlarında artığın çekilmesi ve transferinde karşılaşılan zorluk

lar, tartışılır, ve örneğin toprak reformunun artık akımı üzerindeki etkisi tahmin edilir.

Planlama bağlamında, (cebrî gasp hesaba katılmazsa) tarımdan artık transferinin iki yolu vardır: vergilendirme ve tarımla sanayi arasındaki ticaret hadleriyle oynamak. Siyasî otoritenin bu iki politikadan istediğini yürürlüğe koyacak güçte olduğunu varsayarsak, artığın hesabı ve vergi toplamayla ilgili güçlükler vergilendirme alternatifinin karşısındaki sınırlardır. Öte yandan, nisbî fiyatlar yoluyla artık transferinin başarısı ise mübadelenin sağladığı pazar özendiricilerine bağlıdır. Çiftçinin tüketimi ve birikiminde artığı artı değer olarak görmenin mümkün olduğu kapitalist çiftçilikte ise planlamacının işi nisbeten daha kolaydır. Bağımsız aile işletmelerinin bulunduğu köylü ekonomisinde artık kavramı belirsizleşir.

Sözkonusu olan mutlak artık ise, nesnel hesaplamalar biyolojik olarak gerekli tüketim ile köylü işletmesinin safî hasılası arasında bir fark olduğunu gösterecektir. Marxist anlamında artıkla ilgileniyorsak, geçimlik düzey tarihî ve toplumsal bir kategori olduğundan, artığın mevcudiyetini anlayabilmek için köylü işletmesine yıllık hesaplar bağlandıktan sonra bakmak gerekir. Köylü mülk sahibi birikim yapmışsa veya vergi veriyorsa artığın mevcudiyeti aşikârdır. Net birikim ve vergi olmadığını varsayarsak, köylü ürünün bir kısmını diğer tarım malları ve mamül ürünlerle mübadele ettikten sonra geçimlik düzeyde kalmışsa, iki ihtimal vardır; mübadele köy gibi homojen bir iktisadî birim içinde yapılmışsa fiyatlar değerlere yaklaşma eğilimi göstereceğinden köylü malını yaklaşık olarak eşit miktarda emek değeri içeren bir malla mübadele ediyor demektir. Bu durumda köylünün pazarladığı ürün fazlası karşılığında satın aldığı mal geçimlik düzeyini tamamladığı, ve mübadele değer transferi içermediğinden bir artıktan sözetmek

mümkün değildir. Köylü malını değerlerin kâr hadlerinin eşitlenmesi yoluyla fiyata dönüştüğü farklı bir ekonominin ürünleriyle de değiştirmiş olabilir. Bu ikinci durumda, köylü tarımdan daha yüksek organik bileşimde ve emek ödüllendirilmesinin daha yüksek olduğu dünya ekonomisinin sanayi sektörüyle mübadeleye girmişse, pazarladığı ürünün içerdiği emek satınaldığı malın içerdiği emekten daha fazla olacağından köylünün artık üretmiş olması muhtemeldir. Değer olarak, köylüden artık çekilmiş olacaktır.

Köylü veya bir bütün olarak köy topluluğu artık üretiyorsa, niçin köy ekonomisinde daha fazla birikim olmaz? Bu sorunun cevabı köylü ekonomisinin diğer üretim tarzlarıyla birarada bulunduğu gerçeğiyle açıklanabilir. Bu eklemlenme tarımdan sürekli artık transferi sonucu kapitalist sektöre saf bir kapitalist ekonomide olacağından daha yüksek bir kâr haddi sağlayabilir. Böylece köylü tarımında yaratılan artık dışarıya akarak birikim mümkün olmayacak, köylü daha uzun zaman geçimlik düzeyde kalacaktır. Başka türlü söylersek, artık üreten köylü sektörünün iç dinamiği ile dönüşememesi için, kapitalist sektörle eklemlenerek tıkanması gerekir.

Bu «not» **Journal of Peasant Studies** dergisinin Ocak 1975 sayısında yayınlanmıştır.

NOTLAR

(1) F. Engels, **The Origin of the Family, Private Property and the State** (Moscow: 1948).

(2) Bk. e.g. V. Gordon Childe, **What Happened in History?** (New York: 1946) veya Melville J. Herskovits, **Economic Anthropology** (New York: 1952).

(3) Bk. e.g. E. Mandel, **Marxist Economic Theory** (London: 1968) Bölüm I.

(4) M. Harris'in cevabı «The Economy Has No Surplus?» **American Anthropologist**, Nisan 1959. H. Pearson «The Economy Has No Surplus: Critique of a Theory of Development» **Trade and Market in Early Empires** (der. K. Polanyi, C.M. Arensberg, ve H.W. Pearson (Glencoe: 1957) içinde.

(5) Bk. Engels'in giriş yazısı, **Capital**, Cilt II (Moscow: 1956).

(6) Bk. Marx, **Capital**, Cilt I (London 1889) Bölüm 9.

(7) Son tartışmalar için bk. I.R. Gough, «Marx's Theory of Productive and Unproductive Labour», **New Left Review**, 76, ve J. Harrison, «Productive and Unproductice Labour in Marx's Political Economy», **CSEB**, Autumn 1973.

(8) Bk. e. g. **Capital** Cilt III, Bölüm 47.

(9) A.g.e., Bölüm 20 ve 47. Bk. **Grundrisse** (Middlesex: 1973), pp. 471 - 514. Bu konunun tartışması için bk. M. Dobb, **Studies in the Development of Capitalism** (London: 1946) ve Dobb-Sweezy tartışması: **Science and Society**, 1951 - 1953.

(10) E. Preobrazhensky, **The New Economics**, (Oxford: 1965) Özellikle bölüm II ve III.

(11) P. Baran, **The Political Economy of Growth** (New York: 1957) ve P. Baran ve P. Sweezy, **Monopoly Capital** (New York: 1968).

(12) Bu analiz şekli Baran (a.g.e) den başlar, A. G. Frank'e uzanır. Bk. özellikle S. Amin, **Accumulation on a World Scale** (New York 1974).

(13) Eşitsiz mübadele için bk. A. Emmanuel **Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade**, (New York: 1972).

TÜRKİYE'DE DEVLET - TARIM İLİŞKİLERİ 1923 - 1950

(Faruk Birtek'le beraber)

Bu çalışmanın konusu, ülkenin sanayileşmesinden önce Türkiye tarımı ve köylülükteki değişmelerdir. 1923 - 50 arasındaki Türk ekonomisinin bu taslağı geleneksel tarımın dönüşüm dinamiğini analize yönelik bir örnek olacaktır. Tartışma, Türkiye tarımının tarihî gerçeklerine özgü olmakla birlikte, teorik içeriğinin devlet politikası ve sınıf yapısı arasındaki karşılıklı ilişkinin analizi için bir metodolojiye yol açacağını umuyoruz.

Makalenin odak noktası, ekonomi politikasının tarımsal nüfusun farklı kesimleri üzerindeki etkisine bağlı olarak Türk köylülüğünün dönüşümüdür. Bu tarihî incelemede, iki özel teorik amacımız bulunmaktadır: Ekonomi politikasıyla toplumsal yapı arasındaki karşılıklı etkileşim ve sanayileşme sürecinde tarımsal artığın aktarılması sorunu. Tarımsal politika önemliydi, çünkü, rejimin dayandığı ve sonuç olarak ekonomi politikasındaki alternatifleri sınırlayan siyasal ittifakların istikrarını belirliyordu. Bu açıdan Türkiye'nin durumu azgelişmiş devletçi bir çerçevede tarımın ele alınış tarzı için bir örnek oluşturmaktadır. Türkiye örneğinde, politikaların «planlı» bir ekonomide olduğundan daha bilinçsiz saptanmasına ve devletin nesnel işlevinin daha az açık bir biçimde beyan

edilmiş olmasına karşın, 1923 - 50 dönemi, tarımın, "merkeze dayalı" bir dönüşüm içerisindeki işlevini analiz etmek için iyi bir çıkış noktası olacaktır.[1]

Bu analiz, tarımsal sektörü, köylülüğün mülkiyet biçimlerine göre birbirinden ayrılan çeşitli kesimlerinden meydana gelmiş olarak ele almaktadır Bunun sonucunda, köylü mülkiyetinin niteliği gözönünde bulundurularak, devlet politikası da farklı etkilerine göre incelenmektedir.[2]

Köylülük farklılaşmamış bir birim olarak ele alınırsa siyasal ve ekonomik değişmenin dıyalektiğinde bazı muammaların çözülemeyeceği kanısındayız. Bu muammaların tümü belirli politik tedbirlerin beklenmeyen sonuçlarından ortaya çıkmaktadır. Bu beklenmeyen sonuçlar ise üç farklı genelleme düzeyinde çözümlenebilir. En genel düzeyde, devletin ekonomi politikası, başlangıç parametrelerinde hesaba katılmayan yeni siyasal çıkar yapıları yaratabilir. İkinci olarak, bir politika farklılaşmış etkisinden dolayı varolan ekonomik çıkarların birbirinden uzaklaşmasını hızlandırabilir ve ekonomi içerisindeki ittifakların yeniden kurulmasını zorlayarak gelecekteki değişmelerin yolunu biçimlendirebilir. En özelde, Türkiye örneğinde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1950'deki kesin seçim yenilgisi ve buna yol açan değişen ittifaklar köylülüğün farklılaşmış çıkarları gözönüne alınmadan açıklanamaz.

I. MODELİN KAVRAMSAL ÖGELERİ

Analizimizin bazı temel varsayımları şunlardır: Köylünün, gelenek çerçevesi içerisinde, kendi ekonomik kazancını en fazlaya çıkardığı varsayılmıştır. Bizim analizimizde üzerinde durulan süreç, köylülüğün bazı kesimlerinin pazara açılması olduğu için, açıklayıcı değişkenlerin tümü ekonomiktir.[3] Devletin, kısa dönemdeki siyasal zorunluluklarla kısıtlanmış olan

genel ekonomik hedeflere ulaşmakta "sınırlı rasyonellik" çerçevesi içerisinde hareket ettiği varsayılmıştır.[4] Bundan dolayı, politika çizgisi bu zorunluluklara getirilen kısa dönemli siyasal çözümlerin başarısı tarafından belirlenmektedir.[5]

Analizimizde incelenen süreçler yoluyla devlet-köylü ilişkilerinin niteliği değişmedikçe bu varsayımlar geçerlidir. Görüleceği gibi, bu değişme, incelediğimiz dönemin kapanması sırasında köylü çıkarlarının siyasal kurumsallaşması yoluyla olmuştur. Köylü yalnızca ekonomik kazancını artırmak isteyen bir kesim değil, aynı zamanda önemli bir siyasal öge haline gelmiştir.

Ekonomi politikasının siyasal parametrelerini incelerken tarım üzerinde durulmasının nedeni açıktır. Tarım, iş-gücünün göreli büyüklüğü ve millî gelirdeki payı açısından en önemli sektördü. İhracatın % 90'ından fazlasını üreten tarım, döviz kazanma kapasitesinden dolayı da önemliydi. 1923'de iş-gücünün % 80'inden fazlası tarımda istihdam edilmekte ve millî gelirin aşağı yukarı % 70'i bu istihdamdan sağlanmaktaydı. Geleneksel tarım, merkeziyetçi-modernleşme taraftarı bir devlet ve azgelişmiş bir ekonomi tarafından nitelenen bu ekonomik durumda devlet için —devlet sanayiini kurmaktan, kurumsallaşmanın ihtiyaçlarına kadar— gerekli olan artığın esas kaynağının tarım olacağı açıktır. Bundan dolayı, bu durum, devlet ve köylülük arasındaki karşılıklı bağımlılık ve çatışmanın iyi bir örneği olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çatışmada tarımın bağımsızlığına katkıda bulunan bir etmen de onun merkezî karar alma mekanizmasına göre periferideki konumudur. Sanayi ve ticaret merkezin politikasından kolaylıkla etkilenirler ve haberleşme alanında karar merkezine çok daha yakındırlar. Oysa tarım, merkezin denetimine daha az açıktır: Tarımsal üretim, ürünün niteliği ve ekonomik

bilgiye gösterilen tepkilerin hızı tarafından kısıtlanmıştır. Ayrıca, tarımsal üreticinin, pazardan çekilerek, geçimlik ekonomiye dönmekte tercih hakkı vardır. Tarımsal sektörün politika merkezine olan bu "uzaklığı", onu devletle çatışmaya yatkın bir duruma sokmaktadır. Bu çatışmayı sanayi ve ticarete oranla daha az incinerek daha uzun bir zaman sürdürebilir. Böylece, bu ayrıcalıklı konum, tarım sektörünün göreli bağımsızlığını artırır. Bu uzaklıktan dolayı, toptan kollektifleştirme yokluğunda, devletin ekonomiye öncülük etme yolundaki girişimine en önemli engelleri yaratacak olan tarımsal sektördür. Özellikle sanayileşme amacı için tarımsal artığın aktarılması çatışma alanıdır. Burada mümkün bir strateji oluşturan üç temel devlet politikası bulunmaktadır: Birincisi, tarımsal artığın bir kısmına ürün ya da para biçiminde doğrudan el koyan vergiler. İkincisi, tarımsal sektörü ilgilendiren pazar fiyatlarında hükümetin düzenlemeleri ya da etkisi; ürün fiyatı, girdi fiyatları, örneğin, toprak, tarımsal makina, gübre, iş-gücü, tüketim malları. Üçüncüsü ise, tarımın üretim fonksiyonuna giren girdilerin bulunabilirliğinde hükümetin etkisi: Örneğin, iş-gücünün bulunabilirliğini azaltan bir seferberlik, toprak dağıtımı ya da toprakları tarıma elverişli duruma getirme politikası, traktör ithalini teşvik eden bir karar, ya da gümrüklerin kaldırılması, tarıma ilişkin bir kredi politikası.

Öte yandan, köylülük, toprağı işleme düzeyini ve buna bağlı olarak —ama doğrudan değil— üretim düzeyini değiştirerek devletin politikasına cevap verir. Genel olarak, vergilendirme ve üretim fonksiyonu politikası üretimin hacmıyla ilgili olan devletin amaçlarına uygun olarak planlanacaktır. Ancak, artık üreten köylünün kendi tüketim düzeyi üzerinde karar verme özgürlüğü vardır. Pazara getirmeye karar verdiği artık, fiyatların bir fonksiyonu olacaktır.[6] Bu nedenle, iç

ticaret hadleriyle ilgili hükümet politikası, pazarlanan artık miktarının saptanmasında önemli bir etmendir.

II. MODELİN İÇSEL DİNAMİĞİ

Devletle köylülüğün çeşitli tabakaları arasındaki ittifak ve çatışma biçimlerinin analizi için yukarıda tanımladığımız varsayımları ve parametreleri kullanacağız. Ancak, dikkatimiz öncelikle "orta köylü"nün rolü[7] ve bu süre içerisinde onun ittifaklarının dönüşümü üzerinde yoğunlaşacaktır. Bu ilginin tarihî nedeni, orta köylü tabakasının 1939'a kadar CHP'nin esas desteğini sağlaması ve onun yabancılaşmasının 1950'de CHP'nin düşüşünün en önemli nedeni olduğu yolundaki inancımızdır. Ancak ilkin orta köylüyü vergi uygulaması, üretim fonksiyonu ve fiyat değişmelerine karşı daha duyarlı yapan ve bundan dolayı da devletle siyasal ittifak ya da çatışma için daha uygun bir aday olmasını sağlayan marjinal durumu açıklayacağız. Bu durumun onu hükümet politikasına tepki göstermeye daha yatkın kıldığını analitik olarak kanıtlamak istiyoruz.

Orta köylü artık üretme yeteneği bakımından marjinal bir durumdadır; parametrelerdeki küçük değişmeler onu zarar göreceği bir duruma girmeye zorlayabilir. Artığının az olması onun zaman içinde pazarlama planı yapamayacağını gösterir. Büyük artık üreticisinin tersine ne fiyattaki kısa dönemli düşüşler karşısında kendini koruyabilir, ne de spekülasyondan kâr edebilir. Genellikle tek ürün üretmesi, toprağını en çok kâr getirecek şekilde idare edememesi, zarar dönemlerindeki ek bir güçlüğü ortaya çıkarır.

Orta köylünün kıtlık dönemlerindeki bu özel durumu, üretim ve tüketiminin niteliğinden ötürüdür. Önemli miktarda tasarrufu olmayan, geçim düzeyindeki ihtiyaçlarını azaltamayan, daha önceki uzmanlaşmasından dolayı kendine-yeterliğe dönüş imkânı az

olan orta köylü bir buhranın etkisini köylülüğün öbür kesimlerinden daha şiddetli hisseder. Satın aldıklarının çoğunluğunu, buhran dönemlerinde bile fiyatlarm katı olduğu devlet tekellerinden alması nedeniyle bu güçlük daha da artar. Siyasal bakımdan ise alternatif siyasal yapılarla ittifak kurmasına izin verecek kadar büyük bir artığı yoktur. Örneğin, büyük çiftçi dünya ekonomisiyle bütünleştiği için yalnızca yerel devletin politikasına dayanmaz. Büyük çiftçi devlete karşı bir siyasal tehdit arzeder, çünkü her zaman için devletten bağımsız bir siyasal ittifaka —merkez kapitalist ülkelerin ticari sermayesiyle— girme eğilimi vardır.

Orta köylünün özgürlüğü hakkında son bir nokta onun pazarla bütünleşme tarzıyla ilgilidir. İstikrarlı ve yüksek düzeyde bir artığa sahip olan büyük çiftçi bu artığı pazara getirirken genellikle kendi aracısı gibi hareket edebilir. Artığın bir bölümünü fiyatlar uygun bir duruma gelince pazarda satmak üzere hareketsizleştirip mal olarak tutabilmek için yeterli sermayesi vardır. Oysa orta köylü yalnızca yıllık sabit sermayesini yenilemek için yeterli bir miktar tasarruf edebilir. Artığı pazarlamaya sıra geldiğinde de genellikle ticaret sermayesine bağımlıdır. Tartışacağımız durumda, devlet, doğrudan çiftçiden satın almayı kararlaştırarak ticarî kapitalistin rolünü benimsemiştir. Böylelikle malların dolaşım düzeyinde ticaret sermayesinin egemenliğinin yerini, siyasal amaçlarla yüklendiği ekonomik işlevleri birleştirmeye çalışan devlet almıştır. Bu görüşler, esas aktörleri orta-köylü ve devlet olan bir tarihî durumun değerlendirilmesi için kavramsal temeli hazırlamak amacıyla öne sürülmüştür. Şimdi tarihî anlatıma başlayacağız.

III. TARİH

A) 1923 - 1930

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk on yılı 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bü-

tünleşmesiyle başlatılan temel eğilimlerin devamına tanık oldu. 1923'de Cumhuriyetin kuruluşuyla sona eren sürekli savaşlar boyunca geçici olarak gerileyen ihraca yönelik tarımın yaygınlaşması 1920'lerde yeniden başladı. Bu büyümeye yol açan daha önemli etmenler ise, ticarî üreticilerin bütün taleplerini karşılamayı amaçlayan bir hükümet politikası, Lozan Antlaşması'nda Türkiye'nin benimsediği liberal ticaret rejimi ve tarımsal mallar için ticaret hadlerindeki lehte gelişmeydi. Özellikle ihracat maddeleri üretimi hızla savaş öncesi düzeyinin üzerine çıktı. Bu büyüme bazı ürünlerde yoğun tarıma geçiş ve özellikle pamukta daha ileri tekniklerin kullanılması ile mümkün oldu; fakat en önemli yeni girdi, Cumhuriyet'in ilk dört yılında ithal edilen 2000 dolaylarındaki traktördü. Bu traktörler hükümetten önemli miktarda yardım alan zengin çiftçiler tarafından ithal edilmişti. Yeni tarımsal makinaların kullanılmasıyla eskiden kullanılmayan araziler de tarıma açılıyordu. Ticarî çiftçiliğin yaygınlaşması, toprakların tarıma elverişli duruma getirilmesi ve traktör kullanımı büyük çiftçinin elinde daha fazla toprak yoğunlaşmasını gösterir.[8] Bu süreci hızlandıran bir başka etmen de, Cumhuriyet'in ilk dört yılındaki kitlesel nüfus değişimiydi. Bu süre boyunca bir milyona yakın Hristiyan Yunanistan'a göç etmişti. Rum nüfusu genellikle Batı kıyısının verimli topraklarında oturur ve üzüm, incir, tütün gibi ticarî ürünler yetiştirdi.[9] Bundan dolayı, onların gidişleri bölgedeki Müslüman çiftçilerin işletmelerini büyütmelerine imkân verdi. Yunanistan'dan alınan Müslüman nüfusa ise ülkenin başka bölgelerinde, iç kısımlardaki topraklarda ve Marmara denizi çevresinde küçük işletmeler verilmişti.[10]

1925'de hükümetin aşarı kaldırma kararıyla bu duruma önemli bir malî öge de eklenmişti.[11] Hükümetin büyük çiftçilere verdiği bu önemli taviz hükümet

gelirlerinin üçte birine yakın bir kısmından vazgeçmek anlamına geliyor. Bu kararda hükümetin açıkça bildirdiği amaç tarımsal üreticilere verilen teşvikleri artırarak ihracatı yükseltmek ve 1925'de tüm ithalatın % 20'sini oluşturan yiyecek maddesi ithalatını karşılamaktı. Aşar, çiftçinin üretiminin belli bir yüzdesi üzerinden toplanmaktaydı, fakat, mültezimlerin suistimallerinden dolayı toplanması gereken % 10 - 12'nin genellikle üzerinde oluyordu. Ancak, aşarın kaldırılması kararında önemli bir öge de Kurtuluş Savaşı sırasında hükümetle büyük çiftçi arasında kurulan zımnî ittifaktı; bu itifak, dünya ekonomisiyle bütünleşmede Türkiye'nin hammadde üreticisi bir periferi ekonomi olarak oynadığı role tümüyle uygundu. Ayrıca bu dönemde, üstyapısal reformlarda büyük çiftçilerin ortaklığını garanti etmek için bürokrasi tarafından verilen taviz ögesi de sözkonusuydu.

Aşarın kaldırılması, öncelikle büyük çiftçinin payını artırırken orta çiftçiyi de olumlu yönde etkiledi.[12] Bu ikincisi, geçmişte artığının tümü elinden alınan bir tabakaydı. Orta çiftçiler ellerinde kalan % 12 ve aşarın kaldırılmasıyla sağlanan teşviklerle yeni bir artık ürüne sahip oldular. Ticareti artırmak ve tarımsal artığın büyümesini hızlandırmak için oluşturulan başka hükümet politikaları da bu tabaka üzerinde etkisini gösterdi. Demiryolları ulaşımında tahıl ve ihracat ürünleri için daha ucuz navlun, yaygın karayolları programı ve daha önce sözü edilen hükümetin herhangi bir fiyat politikası müdahalesi olmaksızın üreticiye aktarılan uygun ticaret hadleri, büyük çiftçinin göreli önemini artırırken orta çiftçinin de pazara açılmasını hızlandırdı.

Böylelikle onyılın sonunda Türk köylüsü daha fazla pazara açılmıştı; orta çiftçi tabakası artık-ürün üretmeye başlamış, büyük çiftçiler, bir yandan yurt içindeki göreli ekonomik ve siyasal önemleri artarken

aynı zamanda dünya pazarıyla da sıkıca bütünleşmişlerdi. Bundan dolayı, 1929'da dünya buhranı başladığında tarımsal fiyatlardaki büyük düşüş köylülüğün 1925'de olacağından çok daha büyük bir kesimini olumsuz yönde etkiledi. Şüphesiz ki, büyük çiftçilerin kaybedecek daha fazla şeyi vardı. Tümüyle dünya pazarında gerçekleştirilen ürünlerin üretimini artırmış olmalarından dolayı ekonomik açıdan zararlı bir durumda idiler. Büyük çiftçinin durumu için daha da önemli olan, hükümetle ittifakının sarsılmasıydı. Daha önce hükümeti liberal bütünleştirici bir politika yürütmek yolundaki taleplerine cevap vermeye zorlayan, dünya ticaret ağından yoksun olan ve eskisinden çok daha az bir artık üreten büyük çiftçi politik pazarlık gücünün büyük bir kısmını yitirdi. Buhranı izleyen dönemde hükümetin liberal ekonomi politikasına karşı hoşnutsuzluğu Türkiye'nin serbestçe ticaret politikası saptamasını yasaklayan Lozan maddesinin süresinin dolmasıyla aynı zamana rasladı. Sonuç olarak, düşük fiyatların ilk etkilerinden hemen sonra başlatılan koruyucu politikayla buhranın ticaret üzerinde yıkıcı etkileri daha da artmış oldu. Bu durumda bürokrasi yeni bir eylem özgürlüğü buldu. Büyük çiftçiler artık koalisyonun vazgeçilmez bir ögesi olmaktan çıkmışlardı; yeni ekonomi politikaları arayışında yeni ortaklar bulunabilir ya da yaratılabilirdi.

B) 1930 - 1939

Sanayi alanında devlet yerli bir sanayi burjuvazisini güçlendirerek sermaye birikimi için ülke içerisinde bir temel yaratmaya çalıştı. Tarımda ise yeni pazara açılan orta çiftçi ile ittifak kuruldu. Orta çiftçi tabakası önce buhran ve durgunluğa karşı korundu, daha sonra ise bir yandan gerekli tarımsal artığın üreticisi olarak hazırlanırken, bir yandan da sanayileşme amaçları için artığın devlete aktarımını

mümkün kılan tabakaya dönüştürüldü. Şimdi, 1930'ların başlangıcında bu itifakın kuruluşunu analiz edeceğiz.

Hükümetin 1930'lardaki sanayi politikası ekonominin kendine-yeterli (otarşik) bir biçimde gelişmesine yönelik olarak özetlenebilir. Mali yatırım kurumlarıyla eşgüdümlenmiş devlet işletmeleri bir yandan tüketim malı, öte yandan ara malları sanayilerini geliştiren bir sanayileşme planı uyguluyordu. Bu makalenin çerçevesi içerisinde bizi ilgilendiren hükümetin tarımdan beklediği roldür. Ulusal kendine-yeterlilik yönündeki genel amaç açısından tarımsal sektörden acil olarak beklenilen şey, kıymetli dövizin yiyecek ithaline harcanmamasının garanti edilmesiydi. Bu, özel olarak, en azından tahılda kendine-yeterliliğin bir an önce elde edilmesi demekti. Ayrıca, planlı sanayileşme çerçevesi içerisinde, yatırımların teşvikçisi olan devlet sektörü, yatırım planı için gerekli fonların toplanmasında yöntemler geliştirmeye zorlanıyordu. Buhranın etkilerinden dolayı kentsel gelirin büyük ölçüde azaldığı Türkiye şartlarında bu öneri, tarımsal sektörün artığını toplamak biçimini aldı.[13] Giriş bölümünde belirttiğimiz gibi, böyle bir artık aktarımını uygulamak için hükümetin uygulayabileceği üç politika kategorisi vardır. Ancak ilkin politikanın hitap edeceği köylü tabakası üzerinde bir karar verilmelidir. Şimdi, politika tedbirlerinin yöneldiği kesimin nasıl seçildiği, bu politikaların niteliği ve orta köylü üzerindeki farklılaşmış etkisinin nasıl belirlendiğini tartışacağız.

Hükümetin en acil talebi çerçevesinde, politikaların, köylünün yiyecek maddesi üretme potansiyeline göre seçilmesi gerekiyordu. Genellikle, büyük ticarî çiftçiler, Adana ve İzmir yörelerinde pamuk gibi pazar ürünleri üretiyorlardı. Buğdayın % 80'inden fazlası, geçimlik ve orta büyüklükteki aile işletmelerinin bulunduğu ülkenin iç kısımlarında, Anadolu plato-

sunda üretilmekteydi (Suvla, 1942). Bu nedenle, herhangi bir buğday programı zorunlu olarak, bu sayısız işletmelerin tepkilerine bağlı durumdaydı. Orta köylünün seçilmesinde ikinci bir neden, onun hükümetin ticaret politikasına cevap vermeye daha yatkın olmasıdır. Eğer hükümet, ticarî sermaye arz eden ve ticarî kâra el koyan bir aracı tüccar gibi hareket edecekse iki şeyden emin olmalıydı: Birincisi, üreticiden aldığı artık ürünü satmakta güvenilir bir durumda olmalıydı; ikinci olarak, üreticiler hükümete üstün bir pazarlık gücü garanti edecek bir biçimde ticarî sermayeye bağlanmak için yeteri kadar küçük ve birbirinden ayrı olmalıydılar. Bu koşulların her ikisi de büyük ticarî çiftçiler için sözkonusu değildi. Onlar, talebin giderek belirsizleştiği ihraç malları üretiyorlardı ve hükümet kendisini ticarî sermaye arzında rakipsiz olarak kabul ettirebilse bile, hükümetle eşit koşullarda pazarlık edebilecek kadar büyük ve sayıca azdılar. Hükümet artık ürünü orta çiftçilerden kendisinin saptadığı bir fiyatla satın alıp, yine kendisinin saptadığı bir fiyatla tüketicilere yeniden satabilir ve böylelikle kullandığı ticarî sermayenin kâr oranını fiilen kararlaştırabilirdi. İhracat ürünlerinde satın alma fiyatları büyük bir ihtimalle müzakere konusu olacaktı ve dünya pazarında oluşturulan satış fiyatı da denetlenebilmekten çok uzaktı. Şüphesiz ki, politika tedbirlerini cevaplayacak kesim olarak orta çiftçinin seçilmesi ile politikaların saptanması ve bunların çeşitli tabakalar üzerindeki farklılaşmış etkilerini ayırmak yapay olacaktır. Her ikisi de tutarlı bir politika için tek bir örnek oluşturuyordu. Bununla birlikte, 1930'larda alınan politika tedbirlerinin farklılaşmış etkileri üzerinde duracağız.

Makro düzeyde, ekonominin tümüyle dışa kapanması sözkonusuydu. Devlet, ithalatı azaltarak ve genelde mal mübadelesini denetleyerek büyük çiftçiyi

zarara soktu. Büyük çiftçi ne 1920'lerde olduğu gibi ithal edilmiş girdiler (traktörler) satın alabiliyor, ne de önceki onyılda tadını çıkardığı ihracat pazarına girebiliyordu. 1920'lerde ticarî alanda büyük üreticilere kısa vadeli kredi veren yabancı tüccarlar hâkimdi; böylece dünya pazarıyla bütünleşme pürüzsüz olarak işliyordu. Buhrandan sonra, Türk hükümetinin nakit para üzerindeki spekülasyonu durdurma girişimleri ve düşük fiyatların etkisi ticarî kredinin bu kaynağını kuruttu. Kârlı olsa bile büyük ticarî üreticiler yabancı pazarlara oldukça az girebiliyorlardı. Büyük çiftçi için ticarî imkânların kıtlığının tersine, kendine-yeterlilik fikri, buğday üreten orta çiftçi kesiminin güçlendirilmesi ve hükümetin alıcı olarak katıldığı bir pazar anlamına geliyordu.

Ekonominin dışa kapanmasının bir başka sonucu da, üretimin düzeyi üzerindeki etkisinden çıkıyordu. Büyük çiftçinin daha fazla traktör ithal edememesi, traktör kullanarak toprakların tarıma elverişli duruma getirilmesiyle başlayan yaygın tarımın sona ermesi demekti. Petrol ve yedek parça ithali de durdurulmuştu. Ancak, hâlâ açılacak toprak vardı. Nüfus arttıkça küçük üreticiler, traktör yerine emek girdileri kullanarak toprağı temizleyebilirlerdi. Toprakları küçük parçalar halinde dağıtan hükümet bu eğilime yardımcı oldu.[14]

Ekonominin dışa kapanmasının farklılaşmış dolaylı etkileri yanında hükümet, özellikle fiyat destekleme politikaları türünden daha dolaysız tedbirler de aldı. Bu dönemde en savunulabilir politika temel yiyecek ihtiyaç maddelerini üreten çiftçileri desteklemekti. Dünya fiyat koşulları öyle bir durumdaydı ki, hükümet tarafından hiçbir müdahale olmaksızın dış fiyatlar iç pazara aktarılsa, bütün buğday üreticileri, kendi ihtiyaçları dışında kalan üretimi durdurmak zorunda kalacaklardı. Böylece, 1932'deki bir yasa fiyat des-

tekleme programını başlattı. Hükümet çiftçilerden buğdayı pazar fiyatının oldukça üstünde bir fiyatla satın almaya başladı (kilosu 5 kuruştan; pazar fiyatı 3.5 kuruştu.) Program az sayıda satın alma merkezi ile iddiasız bir şekilde başladı. Ancak, 1934'de 67 satın alma merkeziyle programın etkileri duyulmaya başlandı. İhracat ürünlerinin fiyatları ise dünya fiyatlarına göre dalgalanmaya bırakıldı. Kanımızca, bu fiyat destekleme politikasındaki önemli boyut, tarımsal artığının pazarlanması için hükümete bağımlı olmaya başlayan bir grubun yaratılmasıydı. Fiyatlardaki olumsuz değişmelerden dolayı, orta köylünün yeni kazandığı artık üreticisi durumunu yitirme tehlikesi içinde bulunduğu bir dönemde bu bağımlılık daha da arttı. Başlangıçta orta köylünün bu bağımlılıktan kazanç sağladığına şüphe yok, ancak ileride göreceğimiz gibi, bu yakın ilişkinin olumsuz bir boyutu da vardı.

Başlangıçta hükümetin politikası yalnızca buğdaya uygulanan bir fiyat politikasıydı: Girdilerin sağlanması yoluyla buğday üretimini desteklemek için alınan tedbirlerle bu politika seçimi daha fazla açıklık kazandı. Deneme çiftlikleri kuruldu, yeni tohum cinsleri ücretsiz olarak dağıtıldı; hem girdileri satın almak, hem de artığı pazarlamak için çiftçiler kooperatifler kurmaya teşvik edildi. Devlet toprağının bir kısmı köylülere dağıtıldı. 1934'de geniş ölçüde bir toprak dağıtımı programı için bir girişim bile yapıldı.

Bu nedenle, hükümetin tarımsal politikası şöyle özetlenebilir: Köylülüğün farklı tabakalarına sağladığı kazançların önemine göre farklılaşmış etkileri olan tedbirlerle tarımsal üretimi destekleme. Orta çiftçilerin genellikle buğday üreticisi olmaları, girdilerin bulunamamasından dolayı büyük çiftçinin makina avantajını yitirmesi ve tarımsal fiyatlardaki genel bir düşüş karşısında seçici bir fiyat politikası uygulanması, dolayısıyla bütün bu tedbirlerin orta çiftçiyi koruyan

ve güçlendiren, büyük çiftçilere karşı bir politika oluşturduğu sonucuna varılabilir.

Ancak bu görünüm, hükümetin yalnızca tarım yanlısı politikasını gözönüne alması bakımından yanıltıcıdır. Hükümetin tüm programı ve tarımın bunun içerisindeki yeri üzerine daha makro bir bakışla bu izlenimin dengelenmesi gerekir. Yukarda da belirttiğimiz gibi, 1930'larda bürokrasi, devlet yardımıyla kurulacak ithal ikame eden sanayi sektörünü gerektiren, kendine-yeterli (otarşik) bir kalkınma modeli uygulamaya girişti. Yabancı sermaye yokluğunda programın yükünü tarımsal sektörün taşıması gerekiyordu. Bu süre boyunca hükümet girdilerin arzını çoğaltmak yoluyla tarımsal üretimi artıracak ve bu yoldan sanayileşme için gerekli artığı genişletecek bir politika izliyordu. Buğday üreten köylü orta çiftçiye dönüştürülürken devlet tarafından aktarılacak artığın kaynağı bu üretim artışıyla birlikte genişlemekteydi. Devlet bir yandan toprak dağıtırken öte yandan tarımda hiçbir yeni girdinin kullanılmasına izin vermeyerek sermaye sahiplerinin değil, emek sahiplerinin lehinde davranıyordu.[15]

Artığı tarımsal sektörden fiilen aktarmak için hükümetin kullanabileceği iki politika vardı, vergilendirme ve iç ticaret hadleri.

1925'de aşarın kaldırılması hükümeti esas gelir kaynağından yoksun bırakmıştı. O dönemde tarımsal artığı parasal vergilerle sızdırmak ve böylece vergilerin toplanmasını hükümet açısından basitleştirmek (mültezimleri ortadan kaldırarak ve köylülerin para kullanılmalarını gerçekleştirmek için girişimlerde bulunulmuştu. 1920'ler boyunca bütün yetişkinlere uygulanan yol vergisi, hayvan vergisi ve toprak vergisinden oluşan bu parasal vergiler önemli bir gelir kaynağı oluşturmadı. Artan fiyatlar döneminde vergi takdiri, vergilendirilecek kaynağın değe-

rini düşük gösteriyordu. Bunun yanında vergi toplama işlemi de randımanlı değildi. Fakat, 1930'da fiyatlar düşmeye başlayınca parasal olarak tesbit edilmiş vergilerin esas ağırlığı duyulmaya başlandı. Hayvanlardan alınan vergi genellikle hayvanın değerini geçiriyordu. Yol vergisi fiziksel emeğe çevrilebiliyordu, bu nedenle şikâyetler hayvan ve toprak vergileri üzerinde yoğunlaşıyordu. Ancak 1930'ların ortalarında parasal vergi takdirleri yeni fiyat durumu gözönüne alınarak değiştirildi.

Şüphesiz ki, fiyat politikası artık aktarımının daha önemli bir aracıydı. 1930 ve 1931 yıllarında buğday fiyatları % 60 kadar düşmüşken hükümet hiçbir tarımsal politika uygulamadı. Fakat, imalâtın ana kaynağı olan ithal malları fiyatlarının hemen hemen ihraç malları kadar düşmesine karşın, ülke içerisinde buhran öncesi fiyatlarını korumak için sanayi fiyatlarını denetliyordu. 1929'da 100 olarak alınan dış ticaret hadleri 1932'de 98 olmuştu. Ancak, aynı dönem içerisinde tarım için iç ticaret hadleri 53'e düşmüştü. Köylüyü doğrudan ilgilendiren daha somut bir deyimle; bir kg. şeker alabilmek için köylü 1932'de 7.64 kg. buğday satmak zorundaydı. Bu rakam 1929'da 3.32 kg.'dı. 1932'de fiyat destekleme programı başlatıldı, fakat, daha önce belirttiğimiz gibi bunun farklılaşmış etkisi buğday-üreten köylüyü desteklemekti. Aslında, 1933'de 1 kg. şeker almak için gerekli olan buğday miktarı 7.64'ten 6.60 kg.'a düşerken tarım için iç ticaret hadleri 53'den 48'e düştü. Hükümet imalat malları fiyatlarını yapay olarak yüksek tutarak tarımsal sektörden artık aktarıyordu.[16] Devletin imal ettiği mallarda bu fiyat politikası kararnamelerle sürdürülüyordu. Gaz gibi ithal mallarında ise fiyatları yükseltmek için vergiler konulmuştu. Eğer, tarımsal artığı devlete aktarmak için ticaret hadlerinin bir politika olarak kullanıldığı doğruysa, buğday destekleme programı ne-

den başlatılmıştı? Yukarıda belirttiğimiz gibi bu programı başlatmakta hükümetin esas amacı, üretim düzeyini ve böylece de eldeki artığın düzeyini korumak ve artırmaktı. Ticaret hadlerine dayanan bir politika artık üreten köylü olmaksızın uygulanamazdı. Ticaret hadlerinin kullanılabilme imkânı, aynı zamanda, orta çiftçi devlet tekellerinin doğal müşterisi olduğundan şeker ve tekstil gibi devlet tekellerinin ürünleri için daha büyük bir pazar demekti. Orta köylünün artığı devlet tekellerinin ürünlerini satın alarak «imalat artığı»nın gerçekleşmesine hizmet ediyordu. Özünde, durum, artık üretmek için yeni bir köylü tabakası yaratmak ve fiyat politikası yoluyla bu artığın aktarımını sağlamaktı. Politikanın böyle, birbirinden ayrı evrelerden oluşmuş bir biçimde ifade edilmesi de yanıltıcıdır. Gerçekte politikanın iki yönü vardı: Artığın yaratılması ve aktarılması. Bir bütün oluşturan bu iki yönden birini, öbürü olmaksızın anlamak imkânsızdır. Devletle orta çiftçi arasında 1932'de başlayan bu ilişki buhranın en derin noktasına kadar aynı parametrelerde devam etti. 1935'den sonra yeni parametreler ortaya çıktı ve devlet köylüye göre daha avantajlı bir duruma girdi. Şimdi 1930'ların ikinci yarısında durumun nasıl geliştiğini görelim.

Varolan durumun parametrelerindeki önemli değişmenin kanıtı hükümetin buğday satın alma fiyatı ile dünya pazarı fiyatı arasındaki dengeydi. Bu denge 1936'dan itibaren üreticiye karşı bir politika değişmesini gösterecek bir biçimde gelişti. Bu tarihten sonra hükümet fiyatları dünya fiyatlarının altına düştü ve destekleme politikasının yerini fiyat stabilizasyonu aldı. Hükümetin tutumundaki bu değişiklik, önceden tahmin edilebilirdi. Buğday üreten köylünün desteklenmesi, yiyecek maddeleri artığı üretimini başlatmak için planlanan geçici bir tedbirdi ve 1930'ların ortalarında bu amaca ulaşılmıştı. Türkiye artık tahıl ithal

etmiyordu ve 1930'ların sonlarına doğru giderek artan miktarlarda ihraç etmeye başlamıştı. Şüphesiz, o zamana kadar ticari kapitalist olarak hükümetin rolü sağlamlaşmıştı ve artığın büyük bir bölümü hükümet tarafından pazarlanıyordu.

Hükümet tarafından pazarlanan artığın oranının yüksekliği yanında, 1934 ile 1940 arasında tarım için kullanılan topraklardaki % 50 artış dolayısıyla mutlak miktar da önemli ölçüde artmıştı.[17] İkinci bir gelişme ise, genel olarak tarım ve özel olarak da tahılın ticaret hadlerindeki değiymeydi. 1930'ların ortasında buhranın en derin noktasından sonra tarımsal fiyatlar artmaya başladı. Türkiye örneğinde, Almanya'ya buğday ihracatının hızla artmasıyla özellikle buğday üreten kesim için bu eğilim daha da güçlendirildi.[18] Tarım ve buğday üreten kesimin ticaret hadlerindeki lehte değişme üreticiye aktarıldı —ancak, hükümet tarafından satın alma fiyatlarının sabit tutulmasından dolayı düşük bir düzeyde. Böylece, hükümetin artıktaki payını artırmasına karşın, orta köylünün pazara açılması ve zenginleşmesi de ilerliyordu. İşlenen toprağın artması ve lehte fiyatlar tarımsal nüfusun öbür kesimleri kadar orta köylünün de ekonomik koşullarını düzeltiyordu. Savaştan önceki bu birkaç yıl orta köylünün pazara açılmasına; hükümetin daha fazla artık elde etmesine karşın, gelir durumunun düzelmesine ve bu tabakanın hükümetin kurduğu yapıya ve bundan dolayı da onun siyasal tercihlerine artan bir bağımlılığına tanık oldu.

"Orta köylü"nün bu ekonomik hareketliliği ve devletin politik yapısıyla bütünleşmesi, aynı zamanda devletin de artığın kaynağı olan orta çiftçiye artan bağımlılığı anlamına geliyordu. Aslında, yeni bir ekonomik grubun yaratılması merkeziyetçi devletin kendisini zengin çiftçiye bağımlılığından "kurtarması" girişimi içerisinde değerlendirilmelidir. Şimdi, artığın da-

ha büyük kısmı orta çiftçi tarafından üretildiğinden ve hükümet, politikasını bu artığın miktarına ve aktarımına dayandırdığından dolayı bu ilişki tekyönlü bir bağımlılıktan çok çift-yönlüydü. Almanya'nın sanayi maddeleri ihracatına karşı hammadde ve buğday üreticisi bir periferi niteliğindeki Türkiye'nin Almanya ile zımnî anlaşması (saldırmazlık paktına karşı ödenen bedel) kadar sanayileşme planı da buğday üreten sektördeki üretime ve artığa bağlıydı. Böylece, artık üretimi orta çiftçiye siyasal muhalefet potansiyelini verdi. Orta köylü gibi hükümet de politikasını aynı parametreler içerisinde sürdürebilmek için zımnî ittifakın düzgün olarak işlemesine bağımlıydı.

C) Savaş Yılları

İttifak iki aşamada güçlük doğurdu. İlk olarak, hükümet artığın dışa aktarımını gerektiren ve bundan dolayı da sanayi sektörünün umulan kalkınma hızıyla tarımdan artık aktarımı hızı arasındaki bir dengesizliği doğuran Alman ticaret alanı içerisine girmeye zorlandı. Bu dengesizlik daha da arttı, çünkü Almanya'nın imalât malları ihracatı, potansiyel iç üretimin yerine geçmiyordu. Tam tersine, Almanya'dan ithal edilen malların niteliği Alman sanayiinin artığına bağlıydı. İkinci olarak, savaşın başlaması, tarımsal iş-gücünün büyük bir bölümünün askere alınmasının getirdiği zorunluluklar dolayısıyla, hükümeti ittifaka fiilen son veren iç tedbirler almaya zorladı. Şimdi, savaş seferberliğine eşlik eden politikaları ve bunların genel olarak tarım üzerinde, özel olarak ise orta köylü üzerindeki etkisini göreceğiz.

Devletle büyük çiftçi arasındaki ittifaktan doğan daha önceki yapı (1923 - 32), ufak ölçekte montaj atölyeleri ve ithalat-tamamlayıcı sanayi dışında ülkede belirgin bir sanayileşmeye imkân tanımamıştı. Bu bağ buhrandan dolayı zayıflayınca devlet buğday üretici-

si orta köylü ile yeni bir ittifak kurdu ve ekonominin hızla sanayileşmesini başlattı. Sanayileşme yalnızca dışarıdan göreli bir bağımsızlık sağlamakla kalmadı, aynı zamanda, devlet sanayileri yoluyla daha fazla artığın devlet tarafından denetlenebilmesini mümkün kıldı. Ancak devlet sanayileri kurulduktan sonradır ki, vergilendirme dışında birtakım tedbirlerle, yani ticaret hadleri yoluyla ekonomideki artığa hâkim olmak mümkün oldu. Bu yeni ittifak 1939 - 40 yıllarında güçlükle karşılaştı. Merkeziyetçi sanayileşen devletle orta köylü arasındaki ittifakı mümkün kılan kaynakların kendileri tehlikenin nedenleriydi. Sanayileşme, orta çiftçi tarımının genişlemesiyle yaratılan artık, bu artığın bir fiyat politikasıyla aktarımı ve üretimin ihracat yoluyla artırılmasının sağlanmasıyla başarılmıştı. Devlet, orta köylüyle ittifakından kopmaya kalkışınca, yaratılmasına kendisinin yardım ettiği yeni bir siyasal gücü karşısına almak zorunda kaldı.

Savaş dönemi politikalarıyla başlatılan bu süreci yine üç kategoride analiz edebiliriz: Üretim fonksiyonu, ticaret hadleri ve vergilendirme.

Girdiler açısından en önemli gelişme askeri seferberlikti. Büyük toprakları işleyen ailelere tanınan istisnalar dışında bir milyona yakın yetişkin erkek aktif iş-gücünden dışarı alındı. Yüksek toprak/emek oranı askerlikten bağışıklık demekti. İşlenen toprakta azalmaya yol açan iş-gücü kaybının esas etkisi iç bölgelerdeki ovalarda, yaygın susuz-tarım yapılan buğday bölgelerinde görüldü. Bir başka deyişle, geçen onyılın eğilimi değişerek orta çiftçilerin sayısı azalmaya başladı. Böylelikle girdilerin kısıtlanmasından dolayı, orta çiftçinin üretimi ve artığı azalarak, onun hükümetle ittifakının temelini zayıflattı.

Fiyatlar açısından, tüketim mallarının genel kıtlığı ve ithalatın tıkanması nedeniyle 1939 ile 1944 arasında genel fiyat düzeyi 4 5 kat artarken hükümet

köylünün buğdayını sabit fiyatlarla satın almaya devam ediyordu. Tarımsal ürünün sabit tutulan satın alma fiyatları ve hızlı bir artış gösteren imalat malları fiyatlarından dolayı çiftçiler artıklarını saklayarak karaborsacılara satmaya giriştiler. Orta köylüyü artığını satmaya zorlamaktaki bu yeteneksizlik hükümeti 1943'de vergileri şiddetlendirmeye ve zorla satın alma programına yöneltti.

1942'de hükümet seferberlik girişimi sırasında üreticiye bırakılacak küçük bir pay dışında bütün tarımsal artığın devlet tarafından satın alınması için kanun çıkardı. Daha önceki üretime göre saptanan artık miktarını teslim etmek için köyler kollektif sorumluluk altında olacaklardı. Bu kanun hükümetin satın alma merkezlerine teslim edilen artığın miktarını yükseltti; ancak hâlâ, çok daha yüksek fiyatların çekici kıldığı karaborsacılık devam etmekteydi. 1943'de tarımsal ürünün % 8 - 12'sini ürün ve para olarak toplamak için yeni bir vergi kanunu çıkarıldı. Bu, hükümetin savaş süresince izlediği tarım aleyhtarı politikanın doruk noktasıydı ve orta çiftçiyi devletle olan itiftakına kesin olarak yabancılaştırdı.

Savaş yılları orta köylünün gücünü yok ederken büyük çiftçiye çok daha az bir zarar vermişti; iş-gücünün askere alınması büyük çiftçinin üretim araçlarının göreli üstünlüğünü geri getirdi. Ürünün zorla satın alınması orta köylünün pazarlanabilir artığını ortadan kaldırırken büyük çiftçinin artığını yalnızca azaltıyordu. Böylelikle, büyük çiftçi artığının geriye kalan kısmını satarak karaborsa fiyatlarından yararlanıyordu. Vergilendirme politikası, aynı zamanda, pazara bağımlılığından dolayı orta köylüyü tehlikeli bir duruma sokuyordu. Ticari tarımın kıyısında, yer alan, ancak ne kendine-yeterliliğe dönecek eski yeteneği, ne de zorunlu satışlara dayanabilecek yeterli artığı olmayan orta köylü pazara açılmaktan zarar

gördü. Öyleyse, savaş öncesi ittifakından geriye kalan tek şey, hareketlilik kazanmış ve ekonomiyle bütünleşmiş, ancak ekonomik dalgalanmalar karşısında incinebilir bir durumda bırakılmış orta köylünün yeni bir siyasal öge haline gelmesi, böylelikle de siyasal alanda bir rol oynamak üzere güdülenmiş olmasıydı. Nihayet bu öge, 1950'de merkeziyetçi devletin siyasal partisini yenilgiye uğratmak için zengin çiftçilerle siyasal ittifak kurdu. 1950 değişiminin boyutları çözümlenmeden önce, savaş sonrası ekonomisinde eski rejimin neler elde etmeye çalşıtığını incelememiz gerekiyor.

D) 1946 - 1950

1946'da devlet yeni bir toprak dağıtımı programı çıkardı. Kanun, yalnızca büyük mülkiyetleri daha verimli bir büyüklüğe indirerek dağıtan ılımlı bir reform tasarısı ile ücretli emek, kiracılık ve ortakçılıkla işlenen bütün toprakları o andaki işleyicilerine dağıtan, 17. madde diye bilinen radikal bir tasarıyı birleştiriyordu. Kamulaştırılacak olan toprakların sahiplerine vergilendirme amaçları için takdir edilmiş olan toprağın değeri üzerinde düşük faizli bonolarla ödeme yapılacaktı (Barkan, 1946; Selekler, 1945). Partinin büyük toprak sahipleri kanadı, özel mülkiyet ilkelerine meydan okuduğu ve "belirsiz" bir sosyal adalet kavramı için verimlilik sorununu ihmal ettiği gerekçesiyle tasarıya derhal karşı çıktı (Adana Çiftçi Birliği 1941; Bardakçı, 1946; Eroğul, 1970). Sonunda, 17. madde, Cumhurbaşkanı İnönü'nün kişisel çabaları ve siyasal baskılarından dolayı parlamentodan geçmesine karşın, komisyon odalarında gömüldü. Tasarının ılımlı bölümü ise 1950'de hükümet, bu toprak reformu tasarısına muhalefetten doğan partinin eline geçinceye kadar yalnızca devlet topraklarında uygulandı. 17. madde devletle köylülüğün geriye kalan tek tabakası,

yoksul köylülük arasındaki yeni bir ittifaka doğru gidişi işaret ediyordu. Yönetici zümre savaş sırasında parti içinde ortaya çıkan ve zengin çiftçileri temsil eden kanada karşı, yoksul köylülerin desteğine dayanmak durumundaydı. Ancak bu politika tutunamadı; burada bu başarısızlığın nedenlerini tartışacak değiliz, fakat şüphesiz ki, halihazırdaki ya da gelecekteki bir ekonomik artık ile güvence altına alınan kısa dönemli bir başarının yokluğunda parti ideolojisinin "sınıfsız milliyetçiliği" ve orta sınıf tabanının genişliği bu radikal politikanın reddedilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Herhangi bir "radikal" politikanın itmeyeceği geniş bir taban üzerinde 1950 seçimlerini kazanmak umuduyla ılımlı kanat 1947'de 17. maddeyi terketti. 1950 seçimleri ılımlıların görüşünün yanlışlığını gösterdi ve ancak 1960'da şehirli orta sınıfın desteklediği askerî darbe ile uzaklaştırılacak olan muhalefet 10 yıl süreyle parlamentoya egemen olmak üzere iktidara geldi.

IV. ÖZET VE SONUÇLAR

Yukarıda yapmaya çalıştığımız gibi, tarım ve köylülüğün çeşitli kesimlerinin analizi yapılmadıkça ülkedeki toplumsal ve ekonomik koşulları geliştiren iktidar partisinin izin verdiği ilk seçimlerde nasıl böyle bir kesinlikle ve giderilmez bir biçimde yenilgiye uğradığı muamması çözülemez.[19]

Yukarıdaki tartışmamızda, devletin köylülüğün farklı kesimleriyle kurduğu belirli ittifaklar, dünya ekonomisiyle bütünleşme koşulları altında ekonomiyi bir bütün olarak kapsayan daha makro bir politikanın parçası olarak anlaşılmalıdır. Makro değişkenlerdeki değişiklikler ittifakların nitelikleri ve ögeleriyle ilişkilidir.

Devletle çeşitli sınıflar arasındaki ilişkilerin değişme süreci bizi, üçüncü ve en genel "muammaya» gö-

türmektedir. Devletin sınıf ilişkileri ağından bağımsızlığını koruyacak politikalar, bu politikaların kendilerini zorlayacak ve belirli koşullar altında zedeleyecek yeni güçler yaratırlar. Başarısız gelişmenin birçok örneğinin yeteneksizlik ya da siyasal vaadler üzerinde riyakârlık örnekleri olarak değil de, bu biçimde anlaşılması gerektiği kanısındayız. Bizim örneğimizde, devlet yeni bir orta çiftçi sınıf yaratmıştı ve kendi politikasının başarısı dolayısıyla bu ilişkide tuzağa düşmüştü. Bu stratejinin alternatifi yoksul köylülükle bir ittifak aramaktı, ancak, böyle bir alternatif vaadeden 1946 tasarısı, partinin siyasal temelini olduğu gibi ideolojisini de tehlikeye düşürdüğünden reddedilmek zorundaydı. Yoksul köylülükle istenen ittifakın bu engellere karşı koyacak potansiyel artığı yoktu ve bu uzun vadeli siyasal stratejiyi savunan parti içindeki ögelerin durumunu güçlendirecek yakın kazançlar getiremiyordu.[20]

Gerçekte üç "muamma" birbiriyle bağlantılıdır. Dünya buhranı sırasında, tarımsal fiyatların ve bu nedenle de artığın miktarının düşmesi büyük çiftçilerin siyasal güçlerini büyük ölçüde zayıflatmıştı. Devletin dış ticareti vergilendirebilmesine Batı'nın koyduğu kısıtlamaların sona ermesinin teşvik ettiği siyasal dengedeki değişiklik ve kendine-yeterliliğin gerçekleştirilmesi için varolan baskılar, ekonomi politikasını sanayileşmeye yöneltti. Sanayileşme için sermaye birikiminin kaynağı tarım sektörünün artığının aktarılmasında bulundu. Bağımsızlık (otarşi), ülkenin temel ihtiyaçlarında kendine-yeterliliğin aranmasına yol açtı; buğday, bu ihtiyaçların en önemlisiydi. Buğday tarımının yaygınlaşması, aynı zamanda, sanayileşmeyi finanse etmekte tarımsal artığın ihtiyaçları için kaynak sağladı. Birlikte gelişen makinalaşma olmaksızın, tarımsal toprağın genişlemesi ve tarımsal üretimdeki artış orta çiftçinin payının daha yüksek oranda arttı-

ğını gösterir. Daha önce kendine-yeterli durumda olan bu grup tarımsal politikadan yararlandı, fakat aynı zamanda, çoğunlukla imalât malları lehine olan iç ticaret hadleri dolayısıyla sanayileşme için gerekli artığın bir bölümünü sağladı. Bu artık elde edilirken eskiden kendine-yeterli ve izole olmuş köylülükten yeni bir çiftçi sınıfı yaratıldı. Eskiye oranla daha iyi olmasına karşın, yeni durumları onları pazara bağımlı yaptı, imalât malları için ihtiyaçlar yarattı. Böylece fiyat oynamalarına karşı duyarlı, buğdayla temel ihtiyaç maddelerini değiştirerek pazarın içerisinde, fakat kıyısında olan bir kesim ortaya çıktı. Bir kez köylünün kendine-yeterliliği bozulduğunda, pazar fiyatlarına, imalât malları fiyatlarına ve ürününden bir pay talep eden vergilendirmeye karşı büyük ölçüde duyarlı olur. Orta köylünün neden siyasal katılmaya hazır ve pazardaki durumunu etkileyen siyasal değişmelere karşı dikkatli bir duruma geldiğini anlamak bu çerçeve içinde mümkündür. Bundan dolayı, pazardan bağımsız küçük çiftçinin, istikrarsız ve makro ekonomik değişmelere bağımlı orta çiftçiye dönüşümü eskiden siyasete karşı ilgisiz olan köylülükten siyasallaşmış bir seçmen kitlesi yaratır.

Artan uzmanlaşma, pazar bağımlılığı ve orta çiftçinin siyasallaşması Cumhuriyet Halk Partisi'nin başlangıçtaki başarısı ve uzun dönemdeki yenilgisinin temelini oluşturan birbiriyle ilişkili olgulardır. Kısa dönemde herkes iyi durumdaydı; ancak, uzun dönemde devlet, eşit olmayan koşullar içinde artıktaki payını artırmaya çalışınca politika geri tepti. Bu politika, siyasal tutumlarıyla pazara karşı duyarlı bir çiftçi yaratmıştı; büyük çiftçiler devletin politikasına karşı bir ideoloji ile (ve çıkarla) alternatif bir siyasal güç olarak ortaya çıktıklarında, orta çiftçi bu alternatif siyasal kuruluş için hazır ve önemli bir müttefikti. Onun siyasal bir hareketi desteklemeye yeterli artığı vardı

ve siyasal hareketlilikten yararlanabilirdi, ancak örgütsel araçları yoktu. Öte yandan örgütsel güç için önemli bir niteliği vardı: Pazarla bütünleşmesinden dolayı orta çiftçinin haber kaynakları daha fazlaydı ve bu nedenle de merkezi siyasal örgütle yoksul köylülerin bağlantısını kuracak "fikir lideri" rolünü oynayabilirdi. Böylece, orta çiftçinin büyük çiftçi ile ittifakı iki tarafa da kazanç sağladı ve iki tabakayı destekleyenlerin farklılığı siyasal örgütlenmenin saf sınıf çizgisi üzerinde olmasını engelledi.

CHP, orta köylüyle ittifakını başlangıçtaki ekonomik teşvikin ilerisinde siyasal olarak kurumlaştırıp, bunu yoksul köylülüğe uzatmadıkça, ya da devlet sektörü yoluyla sanayileşmeden vazgeçmedikçe kendi çöküşünü önleyemezdi. Onun kentsel ve bürokratik siyasal temeli gözönüne alındığında, yalnızca ikinci alternatif açıktı, fakat bu çözüm de CHP'nin esas dayanağını tehdit edecekti. Bir kez sanayileşme politikasından vazgeçildiğinde, ekonominin bağımsız gelişmesi, özel sektörün güçlenmesine yol açacaktı. Devletin ekonomik önem ve artığını yitirmesi durumunda siyasal yeniden-uyum yalnızca daha otoriter bir yönetim ve siyasal özgürlüklerin daha fazla kısıtlanması yoluyla ertelenebilirdi. Ancak, partiyi destekleyen kentsel serbest-meslek sahipleri ile çatışmaya yol açacağından, bu alternatif üzerinde fazla israr edilemezdi. 1950'de genel seçimler yoluyla, devletçi CHP'nin yerini, tarımsal gelişmeye dayanan yeni bir ittifak aldı.

Bu makale İngilizce olarak Journal of Reasant Stud'e, Temmuz 1935'de; Türkçe olarak da Birikim dergisinin sayısında yayımlanmıştır.

(1) Burada «merkeze dayalı» deyimi sosyalist dönüşüm dahil bütün «yönlendirilmiş değişmeler» anlamında kullanılmış-

tu. Ekonomik artık, devlet politikası ve tarım sorunları için bakınız: A. Erlich (1960), E. Preobrazhensky (1965) ve A. Erlich (1962).

(2) Tarım içerisindeki mülkiyet karşılaştırmaları için bakınız: E. H. Carr (1966), M. Dobb (1967), N. Jasny (1949), K. E. Wadekin (1973).

(3) Pazarda artığım satan köylünün kârını en fazlaya çıkarmaya çalışan bir ekonomik öge olarak davrandığını varsayarken, köylü davranışı ve ekonomik rasyonellik hakkındaki tartışmaları ihmal etmiyoruz. Bu varsayımı şu nedenle benimsiyoruz: Köylü bir pazar ilişkisi içerisinde uzmanlaşmaya ve temel ihtiyaçları için pazara bağımlı olmaya başladığında ona az çok rasyonel bir davranış kazandıran aşağı doğru katı tüketim fonksiyonudur. Örneğin, Kıray-Hinderink araştırmasındaki (Hinderink ve Kıray, 1970, s. 102 - 124) köylerden birinde verimli yıllarda pazara götürülen tahıl ürünü dışında köyün ekonomisi büyük ölçüde kendine-yeterlidir. Akrabalık yükümlülüklerinin belirlediği ortakçılık halen varolmaktadır ancak üretim için esas kararlar bu sosyal çevre dışındaki ekonomik etmenler tarafından belirlenmektedir. Bu, bizim küçük varsayımımız için yeterlidir.

(4) Genellikle yapıldığı gibi, eksiksiz bilgiye dayanan varsayımlar yerine bu sınırlı varsayımı yapmanın çok daha gerçekçi ve doğru olduğuna inanıyoruz. Sınırlı rasyonellik kavramının bir özeti için, bakınız: Simon, (1966).

(5) CHP döneminde Türkiye Devleti'nin herhangi bir uzun dönemli amaca göre politika saptamadığını iddia ediyoruz. CHP'li devlet adamlarının övünerek belirttikleri gibi partinin politikaları temelde pragmatikti; bundan dolayı, politikalar deneme-yanılma ile seçilen birbirinden bağımsız atılımlar oldular ve her politika geniş bir biçimde tanımlanan modernleşme ideolojisi içerisinde o andaki zorunluluklara bir cevap niteliğindeydi. Bu şekilde saptanan politikaların başarısı kısa dönemli, birbirinden bağımsız tedbirler modelini teşvik etti ve tekrarlanmalarını sağlayarak, gelişigüzel uzun dönemli bir yol oluşturdu.

(6) Fiyatlar ve tüketim düzeyi ile ilişkili köylü davranışı için, bakınız: Chayanov (1966). Bu konudaki literatürün gözden geçirilmesi için bakınız: B. Johnston (1970).

(7) «Orta köylü» toprağın verimliliğine bağlı olarak, 40 - 200 dönüm toprak işleyen aile birimi demektir. İşgücü aile üyelerinden oluşur ve ancak uygun hava ve fiyat koşullarında artık üretimi olur. 40 dönümün taban olarak alınması bügün bile geçerlidir. Bakınız: OECD, 1970, Tablo 7. Bizim tanımımız Mao'nun yaptığı tanıma da uymaktadır: Mao'ya göre, «orta köylü ekonomik olarak kendine-yeterlidir (ürün iyi olduğu zaman bir artık sahibi olan, arada sırada sınırlı miktarda iş-gücü kiralayan ya da faizle borç para veren)... Orta köylülerin bir kesiminin yeterli toprağı yoktur, yalnızca hali vakti yerinde olanların biraz fazla toprağı vardır.» Mao Tse Tung (1954, Cilt 3, s. 93).

(8) Tarımsal makinaların etkisi için, bakınız: Z. Y. Hershlag (1968), Doğan Avcıoğlu (1974, s. 1367 - 71).

(9) Rumlarla ticari tarım, Ermenilerde iltizam ve başka aracı roller için bakınız: A. J. Sussnitzki (1966). 1925'de bütün Rum ve Ermenilerin yerini Türkler almıştır.

(10) Bkz: İstatistik Yıllığı, Ankara, 1930, s. 98 - 102.

(11) Tarımsal ürün ve ihraç mallarının taşınabilmesi için yeni karayolları ve demiryolları yapımı hakkındaki karara ek olarak bu mali tedbir de 1923'deki İktisat Kongresinde vaad edilmişti. Ayrıca, T. Arıcanlı, R. Bademli ve İ. Uğurel (1974) tarafından yapılan yayımlanmamış çalışmaya bakınız.

(12) «The Abolition of Aşar» a.g.e. Başlangıçta hükümet, aşarın yerine pazarlanan üründen alınan bir vergi koymayı planlamıştı. Ancak, ihraç ürünlerinden % 8 vergi alınırken, tahıldan % 10 alınacaktı; bu da ihraç ürünleri üreten büyük çiftçiler için yerinde bir tercih olduğunu göstermektedir. Pazarlanan artıktan alınan bu yeni vergi bir yıl sonra kaldırıldı.

(13) 1932'deki sanayi küçük ölçekte ve genellikle paketlemeye dayanan bir sanayiydi. İmalât sektörünün niteliği için 1927 sanayi sayımına bakınız: 1927 Sanayi Sayımı, Ankara,

Ayrıca, H. Derin (1940). Buhran, devlet tarafından vergilendirilecek ya da sermaye birikimine yöneltilecek olan artığı daha da azaltarak bu bağımlı sanayiyi iyice sarsmıştı.

(14) 1923 - 38 arası işlenen toprağın % 8 - 12'si dağıtılmıştı. Dağıtılan topraklar ortalama 30 dönümdü. Bakınız Barkan, (1946).

(15) Orta köylünün öbür kazançları, 1934'de demiryolları ulaşımındaki % 50 - 75, 1935'de ise tuz fiyatlarındaki % 50 indirimdi. Ayrıca daha sonra hayvanlar üzerindeki vergi de azaltılmıştı; bunlar, makina kullanmayan çiftçi için gübre ve traktör kadar önemliydi. Bu politikalar, aynı zamanda, sanayi için artık aktarımı aracı olarak malî tedbirlerden ticaret hadleri politikasına doğru bir değişmeyi göstermektedir. Köylünün satın aldıklarında en fazla yeri tutan devlet tekellerinin ürünleriydi; 1936'da pamuklu dokumaların % 50'si, yünlü dokumaların % 40'ı devlet tekelleri tarafından üretilmekteydi; ayrıca, köylülerin kullandığı kaba ve ucuz kumaşların çoğunu devlet sanayileri ürettiğinden, bu yüzdeler köylü tüketimi için çok daha fazlaydı (Sayılar: Derin a.g.e.)

(16) Tarımsal ürünler ve imalât malları arasındaki mübadele fiyatları için, bakınız Ş. R. Hatiboğlu (1936)

(17) 1931 - 1939 arası, üretimdeki artış oranı çok daha fazla olmak üzere, buğday üretilen toprak 6'dan 9 milyon hektara yükseldi. 1939'da Türkiye dünyadaki toplam buğdayın % 2,4'ünü üretmekte ve 100.000 ton (1937) ihraç etmekteydi. Bakınız: E. ve A. Hirsch (1962 - 63). Ayrıca, O. Okyar (1963). İhraç malları için,, bakınız: S. Kaya (1940).

(18) A.g.e.,, 1937'de bütün buğday artığı da içinde olmak üzere Türkiye ihracatının % 45'ini Almanya alıyordu.

(19) CHP'nin yenilgisi hakkında farklı bir görüş için, bakınız: E. Özbudun (1969). Özbudun, CHP yenilgisinin nedenlerini, benzer bir tarihî durum ve ideolojiden doğan benzer bir partinin son yarım yüzyılda oyların dörtte üçünü almaya devam ettiği Meksika ile karşılaştırarak açıklamaktadır. CHP, başarılı bir kurtuluş savaşına önderlik eden, vatan-

daşların ekonomik koşullarını düzelten geçmişte siyasal katılmanın sınırlı olduğu bir siyasal düzene daha fazla katılma sağlayan ve sanayileşmeyi geliştiren bir partiydi. Şüphesiz ki, bu dönemde köylülüğün siyasal ve ekonomik koşulları da geliştirilmiş ve geçmişteki vergi yükünün bir kısmı hafifletilmişti. Biz, CHP'nin başlangıçta beslediği ve hareketlilik kazandırdığı güçlerden dolayı siyasal temelini yitirdiğini öne sürüyoruz. Özbudun ise CHP'nin her şeyden önce halkçı bir temeli geliştiremediğini ileri sürmektedir.

(20) Yoksul köylülerle bu ittifakın reddedilmesinden hemen sonra, 1948'de Türkiye'ye Marshall Yardımı başladı. Bu dönemde devlet, sanayi politikasını değiştirmiş ve kalkınmanın habercisi olarak özel sektöre dönmüştü (1947). Marshall Yardımı bu özel girişime dayanan kapitalizme dönüşü destekledi ve bu yolla Türkiye'ye giren 40.000 traktör, faktör girdilerini büyük çiftçiler lehine değiştirdi.

KAYNAKLAR

Adana Çiftçi Birliği, 1941, **Toprak Reformu Hakkında Düşünceler**, İstanbul.

Arıcanlı, T., Bademli R., Uğurel, İ., **The Abolition of Aşar**, Cambridge, Mass. Teksir.

Avcıoğlu, D., 1974 **Milli Kurtuluş Tarihi**, İstanbul.

Bardakçı, C., 1946, **Toprak Davasından Siyasi Partilere**, İstanbul.

Barkan, Ö. L., 1946, **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**, İstanbul.

Carr, E.H., 1966, **The Bolshevik Revolution**, cilt 2, Londra: Penguin.

Chayanov, 1966, **The Teory of the Peasant Economy**, ed. D. Thorner, Illinois: Irwin.

Dobb, M., 1967, **Soviet Economic Development Since** 1917, New York.

Derin, H., 1940, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul.

Erlich, A., 1960, **Sovyet Industrialization Debate**, Harvard..

Erlich, A., 1962, «Stalin's Views on Soviet Economic Development», Holtzman (ed) **Readings on the Soviet Economy**, Chicago.

Eroğul, C., 1970, **Demokrat Parti**, Bölüm I, Ankara.

Hatiboğlu, S. R., 1936, **Türkiye'de Zirai Buhran**, Ankara.
Hershlag, Z. Y., 1968, **Turkey: The Challenge of Growth**, Leiden.
Hinderink, Kıray, 1970, **Social Stratification as an Obstacle to Development: A Study of Four Turkish Villages, New York:** Preager.
Hirsch, E. and A., **Changes in the Agricultural Output per capita of Rural Population in Turkey**, 1927 - 60, EDCC, cilt 11, No 4, July, 1962 - 63.
İstatistik Yıllığı 1930, Ankara.
Jasny, N., 1949, **The Socialised Agricultures of the USSR**, Stanford University Press, California.
Johnston, B., 1970, «Agriculture and Structural Transformation in Developing Countries: A Survey of Research», **Journal of Economic Literature**, June.
Kaya, Ş., 1940, **Türkiye'nin Harici Ticareti**, İstanbul.
Mao Tse-Tung, 1954, «The Chinese Revolution and the Chinese Communist Party», **Selected Works of Mao Tse-Tung**, London: Lawrance and Wishart.
OECD, 1970, **Capital and Finance in Agriculture**, Paris.
Okyar, O., 1965, «The Concept of Etatism», **Economic Journal**, March.
Okyar, O., 1965, «Agricultural Price Policy», **Agricultural Aspects of Economic Development**, İstanbul: Economic and Social Studies Conference Board.
Özbudun, E., 1969, «A Comparison of Turkey and Mexico», Huntington and Moore (ed) **The Politics of One Party Systems**, Princeton.
Preobrazhensky, E., 1965, **The New Economics, Oxford.**
Selekler, H., 1945, **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerinde Açıklamalar**, İstanbul.
Simon, 1968, «Administrative Behaviour», **International Encyclopedia of the Social Sciences.**
Sussnitzki, A. J., 1966 «Ethnic Division of Labour in the Ottoman Empire», Issawi (ed), **The Economic History of the Middle East**, Chicago.
Suvla, R. S., 1942, «Dünyada ve Türkiye'de Buğday Meselesi», **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Ekim.
Wadekin, K. E., 1973, **The Private Sector in Soviet Agriculture**, Berkeley University Press, California.

TÜRK TARIMINDA KÜÇÜK KÖYLÜ MÜLKIYETİNİN TARİHSEL OLUŞUMU VE BUGÜNKÜ YAPİSI

I. Türkiye'nin kırsal kesimine sathi bir bakış bile topraksızlıkdan ve toprağı kullanamamaktan doğan yoksulluğun, tarımın dikkate değer özelliklerinden biri olmadığını ortaya koyar. Bu gözlemin diğer cephesi ise sahiplerince işlenilen işletmelerin ezici çokluğu ve ücretli emeğin sınırlılığıdır. Böyle bir bağlamda, yoksulluk ve gelir dağılımını ölçebilmek ve teşhis edebilmek için, toprak sahipleriyle topraksızların kesin olarak birbirlerinden ayrıldıkları daha alışılmış bir durumdakinden bütünüyle farklı bir dizi araca ihtiyaç olduğu açık. Herşeyden önce, emek pazarları —istihdam türleri, sözleşme çeşitleri, ödeme tarzları, ücret düzeyleri, istihdamın sürekliliği ve belirliliği— kırsal kesimde yaşayanların çoğunluğunun gelir ve tüketim düzeylerini belirlemekteki önemini kaybeder. Bunun yerine, hemen görünür düzeyde, toprağı kullanma imkânındaki farklılık, toprağın göreli niteliği ve çalışabilir aile fertlerinin sayısı, üretim ve gelir düzeyinin esas belirleyicileri olma önemini kazanırlar. Daha dinamık bir analiz yapılırsa üretim imkânlarının sınırının toprağın veya emeğin üretkenliğini arttıran teknik gelişmelere bağlı olarak değiştiği görülür. Bir köylü hanesinin teknik değişmeden faydalanma veya üretim sü-

recinde yeni bilgileri kullanma yeteneği, sadece elindeki mevcut iktisadi kaynaklara ya da ailenin demografik yapısına değil ayni zamanda içinde faaliyette bulunduğu toplumsal bağlama da bağlıdır. Tahmin edilebileceği gibi, «toplumsal bağlam»ın anahtar kavram olarak getirilmesi, uygun analiz biriminin belirlenmesini ve bu birimin toplam işleyişiyle ilgili bir dizi hipotezin formülasyonunu gerektiren, bütünsel bir analizi kabul etmek demektir.

Türkiye örneğinden çıkan sonuç, köylü hanesinin ekonomik-teknik dönüşüm açısından karşılaştığı engellerin yapısal boyutlarını veren en yakın toplumsal birimin köy olduğudur. Bununla beraber, bir üretim birimi olarak hane kendini içiçe geçmiş bir pazarlar dizisi içinde bulur: toprak, girdi, kredi ve ürün pazarları. Bu pazarların herbiri genellikle köy ölçeğinden daha geniş bir ölçekte işlediğinden (çoğu zaman dünya ölçeği) hiçbir hane meta fiyatlarının oluşumunda kendi başına önemli bir etkiye sahip değildir. Öte yandan bu pazarlarda kredi verenlerle tacirlerin tekel veya tek alıcı konumları fiyat oluşumunun mantığının saf pazardakinden farklı olmasına yol açabilir. Bu tür sapmaların yaygınlığı piyasanın hakimiyetinin tam olmadığını gösterir. Bu piyasa ("ulusal iktisadi bütünleşme" ilerledikçe) tedricen ülkenin tümünü kapsar hale geldiğinde siyasi otorite, fiyat oluşumunu etkileyebilecek ve dahası fiyat saptayacak araçlara kavuşur. Bu şekilde, görünürde küçük üreticilerden oluşan pazar, siyasi ve ideolojik mücadeleye açılır. Değerlerin fiyatlara dönüşümü siyasi bir süreç olduğundan ödüllendirilme düzeyi ve kazanılacak gelirler devlet aracılığı ile belirlenir.

Tarımdaki küçük meta üreticilerinin iktisadi durumunu konu alan bir araştırmada kapsanması gereken alanı kısaca açıkladım. Bu zorunlu olarak ampirik inceleme ve operasyonel hipotez'lere imkân veren,

yüzey görüntülerden oluşan bir alandır. Yüzeyin belirlenebilmesi için, Türk tarımının ampirik olarak algılanabilir düzeyinin altında yatan tarihî ve siyasi iktisadî güçleri tanımlamaya girişeceğim. Önce, tarımsal yapının temel özgüllüğünü üreten tarihi koşullara kısa bir bakış gerekli. Başka bir deyişle Türk tarımında küçük mülkiyetin yaygınlığının tarihsel belirleyicilerini araştıracağız.

II. Roma döneminde bile Anadolu, şehirlerin kırsal kesim üzerinde siyasî ve ekonomik hakimiyete sahip oldukları bir bölgeydi. Köle emeği kullanımı İmparatorluğun çoğu bölgesindeki toplumsal ilişkileri belirlerken, Anadolu'da hiç bir zaman belirleyici olmadı. Kırsal kesim, şehirdeki siyasî otoriteye karşı çeşitli yükümlülükler altında ve farklı derecelerde pazara yönelik faaliyetler içinde olan küçük mülk sahibi köylülerin kalesi olarak kaldı. Bizans (Doğu Roma) devletinin bu toplumsal yapıyı devraldığı ve imparatorların kırsal kesimde yeni üretim ilişkileri yerleştirmeye girişmeden vergi toplama ve askere alma haklarını sürdürmekle yetindikleri genel olarak kabul edilir. Aslında, Bizans vergileri içinde en bilineni de, vergilendirme birimi olarak köyü tutan ve doğrudan doğruya küçük üreticilerin statüsünü korumaya yönelik olan bir vergidir. Bağımsız köylülük ve güçlü şehir ekonomisine dayalı bu toplumsal yapının devam etmesi, Batı Roma İmparatorluğu'na ait bölgelerdeki "Feodal karanlık çağlar"ın Doğu'da da yaşanmasını önledi[2] Malikâne (manor) ve serfleşme Doğu'da görülmedi. Parasal ekonomi büyük ölçüde devam etti. Bu söylediğimiz feodalleştirme çabalarının olmadığı anlamına gelmez. Ne var ki bu çabalar bağımsız köylülük güçlü merkezî otorite ilişkisi karşısında süreklilik kazanamadı. Bizans döneminde toprak mülkiyetinin tarihi, köylülüğün güçlü bağımsızlıkla nisbeten zayıf serfleşme arasında gidip gelmesi olarak görüle-

bilir. Merkezi otorite, eyaletleri askeri bakımdan denetleyecek güçte olduğunda mahallî güç sahipleri yönetici ve vergi toplayıcı konumuna düşerlerdi. Öte yandan, merkezi otoritenin zayıflaması beraberinde köylülük üzerinde daha fazla sömürü ve yıllık verginin ödenmesinin ötesinde yükümlülüklerle sonuçlanan yeni imtiyazlar edinme girişimlerine yolaçardı. Özellikle, Bizans'ın son yüzyıllarında merkezî otoritenin gücünün, imparatorluk sarayında temsil edilme imkânı bulan ve toprak ve köylü üzerinde daha fazla hak elde eden güçlü Anadolu aileleri lehine, zayıfladığı görüldü.

Üzerindeki baskının gittikçe arttığı bir köylülük açısından bakıldığında, 11. yüzyıldan sonra Anadolu'nun Osmanlılar tarafından fethi, mahallî hanedanların feodalleştirme girişimlerinin imparatorluk otoritesinin yeniden kurulması ile denetim altına alınması anlamına gelir. Bir kez daha bağımsız köylülük - güçlü merkezî otorite dengesi kuruldu ve bir kez daha vergi tarımdan artık çekmenin başlıca aracı oldu. 15. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun tamamen fethine kadar, tayinle gelen ve kendi başlarına ekonomik güç temeli olmayan saray bürokratları ile Türk göçmenlerinin yerleşik kabile hiyerarşisini temsil eden yönetici aileleri arasında huzursuz bir denge devam etti. Bundan sonra padişahlık hanedanı dışındaki köklü ailelerin fiziken yokedilmesi ve mülksüzleştirilmesi ile saray bürokrasisi hâkim duruma geldi. Bu yeni patrimonyal yapıda siyasal güç bürokrasi üyeliğinden kaynaklanmakta idi ve gücün iktisadî zenginliğe dönüştürülmesi herzaman Sultan'ı gazaba getirirdi. Toprak edinen yöneticilere devletin karşı çıkması köylülüğün bağımsızlığının uzun dönemli garantisini oluşturdu. Mahallî gasp yoluyla gerçek üreticilerin serfleştirilmesi önlenebildiği sürece, merkezî otoritenin yönettiği, yaptırım uyguladığı ve ideolojik gerekçesini

hazırladığı sömürü mekanizması hükûm sürebilecekti.[3]

Osmanlı İmparatorluğu'nda bağımsız köylülükle siyasî otorite arasındaki hâkim ilişki, artığın yıllık ürün üzerinden alınan bir vergi ile edinimine dayanıyordu. Köylü hanesi, teoride ve çok az istisnayla pratikte, emeğini serbestçe kullanabilecek ve emek sürecinde müdahaleye uğramadan üretimi tamamlayabilecek bir konumda idi. Vergi ancak hasadın sonunda hesaplanır ve toplanırdı. Bu vergi mekanizması her ailenin bağımsız olarak geçimlik üretimi dışında vergi yükümlülüğünü yerine getirebilecek bir artık üreteceğini varsaydığından, merkezin mevzuat ve uygulamaları bağımsız köylülüğün statüsünü sürdürmeye yönelikti. Bu nedenle tapu belgelerinde bir ailenin işlediği toprak miktarının, bir vergi değerlendirme dönemi için (16. ve 17. yüzyıllarda yaklaşık kırk yıl) sabit kaldığı var sayılırdı. Bir köyün bütünüyle tek bir aile adına kaydedilmesi de çeşitli zamanlarda yasaklanarak toprak sahibi bir sınıfın doğuşu önlenmişti.[4]

Yukarıda ideal bir durumu anlattık. Resmî arşivlerin, ideolojik ve hukukî belgelerin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun apolojetik tarihlerinin şekillendirdiği bir resim. Bu ideal resim zaman ve mekân boyutları içinde önemli farklılıkların varolmadığı anlamına gelmiyor. İmparatorluk İstanbul'un fethinden sonra 450 yıl daha yaşadı ve en güçlü döneminde İran platosundan Arabistan'a, Mısır'dan Doğu Avrupa'ya kadar genişledi. Bu bağlamda zaman boyutu, birbirinden ayrı olarak ele alınabilecek iki dinamiğin —ilki kararlı ve dünya tarihi ile ilgili ikincisi devrevî— üstüste binmesi olarak incelenebilir.

Kararlı dinamik, bürokrasinin ideal düzenini kabul ettirme yeteneğinin giderek azalmasından kaynaklanır. Weber'in Çin örneğinde gösterdiği gibi, patri-

monyal yönetimi krize götüren temel eğilimin altında yatan etken merkezi otoritenin yerel idarecileri kendine tâbi kılmakta karşılaştığı güçlüktür.[5] İdeal olarak yerel idareciler, tarımsal artığı merkeze kanalize etme işlevini görürler; bu nedenle merkezin, yerel güç sahiplerinin merkezkaç eğilimlerini önleyebilmek için, sınırları, içindeki toprakları disiplin altına alabilecek kertede güçlü olması gerekir. Osmanlı yönetici sınıfı, onbeşinci yüzyıldan itibaren imparatorluğun coğrafi konumundan yararlanarak ticaretten ek bir gelir elde edebiliyordu. Karayolu ticaretinden alınan bu vergi, ilk iki yüzyılın yayılmacı dinamiğinde merkezi otoritenin gelir ihtiyacına önemli bir katkıda bulunmaktaydı. Ayrıca, coğrafî yayılım vergi temelini genişleten yeni toprakların kazanılması anlamına geldiğinden gelirleri arttırmaktaydı. Bu iki etken merkezi otoritenin onyedinci yüzyılın ikinci yarısına kadar bir gelir krizine girmesini önledi. Bu, mahallî idarecilerin denetim altında tutulabileceği, mahallî güç sahiplerinin köylüyü serfleştirme yönündeki merkezkaç eğilimlerine karşı durulabileceği ve üreticilerin bağımsız statüsünün savunulabileceği anlamına geliyordu. Gelir temelinin sürdürülmesine katkıda bulunan her iki etken onyedinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun aleyhine döndü. Önce, Asya ticaretinin Ümit Burnu yoluna kaymasının getirdiği kayıplarla karşılaşıldı, Osmanlı yöneticileri bu süreci Portekiz donanmasıyla Hint Okyanusu'nda savaşarak önlemek istedilerse de başaramadılar. 1600'e doğru Doğu ticaretinin kaderi deniz yolları lehine belirlenmişti. Başka bir gelişme de Osmanlı donanmasının Akdeniz'de üstünlüğünü kaybetmesiyle ortaya çıktı. Bu gelişme Osmanlı ticaretinin sırasıyla İtalyan, Fransız ve İngiliz hâkimiyeti altına girmesi yolunu açtı.

İkinci olarak onaltıncı yüzyılın sonlarında toprak kazanımları durdu. Sonraki üç yüzyılda, Türkiye Cum

huriyeti gittikçe hızlanan çöküşü durdurana kadar, toprakların tedricen kaybedildiği görüldü. Ticaret yollarının değişimi ile birlikte, bu gelişme de Batı Avrupa'da yayılmacı ve dinamik bir ekonominin doğuşundan besleniyordu. Fetihlerin hızı kesilip devlet gittikçe artan bir gelir kriziyle karşılaştığında, imparatorluk giderek kapitalist pazara bir periferi olarak eklendi. Bu tedricî bütünleşmeyi 'dünya-tarihsel' bir gelişme olarak adlandırabiliriz. Kapitalist dinamik, dünya ekonomisinin bütünlüğünü onaltıncı ilâ onsekizinci yüzyılar arasında belirlemeye başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun da bu dinamik içinde tâbî bir birim olarak yeralması dünya çapında, "dünya-tarihsel", bir gelişmenin sonucuydu. Dünya ekonomisi içindeki periferi konumu İmparatorluğu hammadde ihracatçısı —ve özellikle 19. yüzyılda— mamul madde ithalatçısı olmakla sınırlandırdı. Böyle bir bütünleşmenin sonuçlarından biri de dünya pazarı için üretim yapan ve bu pazarın dalgalanmalarına açık bir ticarî tarımın gelişmesi oldu.[6]

Osmanlı devletinin kurumsal yapısı yeni ticari ve üretici faaliyetin yeni mevzuat çerçevesinde içerilebileceği ve gelirlerin geleneksel tarımdan alınan ölçüde vergilendirilebileceği pürüzsüz bir geçişe imkân vermedi. Bu güçlüğün göstergelerinden biri ihracata dönük ticaretin yaygınlaşmasından önce toprak sahiplerinin karşılaştıkları sıkı denetim ve elkoyma tehdidinden yeni faaliyetlerle uğraşanların kaçınabilmeleridir. Bu anlamda, ticarî gelişme mahalli güç sahiplerinin köylü emeğini çeşitli biçimlerde kullanması imkânını doğurdu — serfleşme, ortakçılık ücret sözleşmeleri gibi. Öte yandan, ihracat pazarlarının varlığı ticarî üretime yeni bir ivme kazandırdı ve küçük üreticilerin parasallaşma sürecine girmesini hızlandırdı. Parasallaşma ve meta üretimi, yani geçimlik üretiminin temellerinin yıkılması, bağımsız köylünün ticaret

ve para sermayesinin bilinen işleyişlerine tâbi olmasına yolaçtı. Tefeci ve tacir çoğu zaman aynı kişiydi. Köylü üretici ise üretim sürecini halâ bağımsız bir biçimde tamamlamasına rağmen, pazarlama ve ödünç alma ilişkileriyle fiilen bir aracıya bağlanmıştı. Böyle bir bağımlılığın mutlak ve geri dönülmez bir biçimde toprak temerküzü ve serfleşmeyle sonuçlanması gerekmezdi. Aşağıda göstereceğim gibi devrevî bir gelişme daha muhtemeldi. Bu tartışmadan şu sonuçlara varabiliriz : Osmanlı İmparatorluğu'nun içine girdiği dünya düzeyindeki tarihî dinamik ekonomiyi kararlı bir gelişme içine soktu. Bu gelişme ise güçlü merkezî otorite ve bağımsız köylülüğe dayalı klâsik toplumsal düzenin çözülmesi için gerekli koşulları yarattı. Bu koşullara rağmen, merkezî devlet bu yıkıcı eğilimin yayılmasını çoğu zaman başarılı merkezîleştirme hamleleriyle önleme fırsatını buldu.[7]

Türkiye Cumhuriyeti'nin devraldığı toplumsal yapı açısından bakıldığında merkezî yapıya geri dönüşlerin en önemlisi (ve Osmanlı tarihi içindeki sonuncusu) 19. yüzyılın başlarında meydana geldi ve 1858 toprak kanunuyla sonuçlandı.[8] Yüzyılın ilk yarısında âyan, saray bürokrasisini yarı-özerkliklerini tanımaya zorlayacak bir güce erişmişlerdi. Hernekadar özerklikleri çoğu zaman geleneksel vergilerin daha büyük bir kısmına elkoyma ve bazan yeni vergi koyma hakkının ötesine geçmiyorduysa da, ticaretin gelişmesiyle bu haklar feodal senyör imtiyazlarına dönüşebilirdi. İmparatorluğun Avrupa topraklarında — özellikle Makedonya'da— böyle bir gelişme yarı-serf ortakçıların çalıştırıldığı çiftliklerde görülüyordu. Ayrıca, İmparatorluğun emperyalist boyunduruk altına girmesi de toprakların tamamen ayan denetimine girmesini önledi. Mehmet Ali isyanından sonra büyük devletler, bilhassa İngiltere, âyanın isyanını bastırabilecek, kendilerine tâbi bir merkezî otoriteden yana tercihlerini

yaptılar. Saray Avrupa ile iktisadi bütünleşmeyi geliştirecek kurumsal altyapı hazırlıklarına batılılaşma reformlarıyla giriştikten sonra büyük devletler siyasî nüfuz ve malî kudretlerini merkezî iktidarı güçlendirmekte kullandılar. 1830 ve 1840 larda devlet büyük işletmelere tekrardan elkoydu ve devlet topraklarını eken köylülere kolaylıklar sağladı.[9] En sonunda, 1858 mevzuatı ile, işlenen topraklar üzerindeki haklar yasallaştırıldı ve o zamana kadar intifa hakkı bulunan köylülere tapu verildi. Aynı zamanda bir köyün tamamının tek bir kişi adına tapulanması yasaklandı. Devlete ait bir toprak parçasını işleyen bir köylü on yıl öşür ödedikten sonra toprak sahibi olabilecekti.

1858 mevzuatı bağımsız köylülüğün konumunu güçlendirilen aynı zamanda pazar ilişkilerine daha önce kapalı bir alanı, toprak mülkiyetini, pazar ilişkilerine açmış oldu. Muğlak 'zilyetlik' kategorisinin yerini özel mülkiyet kavramının alması toprağı fiilen satılabilir hale getirdi. Fakat kanunu yapan bürokratlar toprak piyasasının köylülük aleyhine işlemesini önlemeye çalıştılar. Çeşitli zamanlarda köylü toprağına borç nedeniyle elkonulamayacağını, toprak ipoteğinin kanunsuz olduğunu ve köylünün toprak sahibi olma hakkını vurgulayarak küçük toprak sahibi ile merkezî otorite arasındaki ilişkinin bilincinde olduklarını gösterdiler. Göçmenlerin Anadolu'ya yerleştirilmesi ile bağımsız köylülüğün safları daha da güçlendi. 1840'dan sonra, yüzyılın sonuna kadar, İmparatorluğun kaybettiği toprakları terkeden müslüman göçmenler Anadolu'ya geldiler. Çoğuna Anadolu'nun iç kısımlarında toprak verildi. Genellikle gruplar halinde gelen göçmenlere topluca yer gösterilip toprak aileler arasında eşit olarak paylaştırıldı. Ondokuzuncu yüzyılın son yarısında bu şekilde oluşturulan köyler geçirdikleri sarsıntılara rağmen hâlâ başlangıçtaki eşitlikçi özellikleri korurlar. Bundan çok farklı sonuçlar doğuran bir gelişme ise feodalimsi bir yapıya yolaçtı. Belli

ürünler için talebin artması, özellikle Amerikan iç savaşının neden olduğu pamuk kıtlığı sırasında artan pamuk talebi, Güneydoğu, Güney ve Batı kıyı bölgelerinde bataklıkların kurutulması girişimlerine neden oldu. Bu yeni açılmış verimli topraklar zorla yerleşikleştirilmiş, eskiden göçebe olan aşiretlere verildi. Yerleşiklik öncesi aşiret yapısına bağlı olarak, yerleşme sonrasında farklı toprak tasarruf yapıları ortaya çıktı. Batı'da ve Güney'de daha eşitlikçi bir toprak dağılımı yapısı bağımsız bir köylülük yaratırken, Güneydoğu'da katı aşiret yapıları, aşiret reisinin nerdeyse lord, üyelerin ise serfler haline geldiği feodal düzenlemelere dönüştü.

Bu son nokta bizi Cumhuriyet Türkiye'sinin devraldığı Osmanlı tarımsal yapısındaki coğrafi farklılıkların tartışmasına götürür. Böyle bir farklılaşma için İmparatorluğun Anadolu ve Balkanlar'ın büyük kısmını kaplayan bir çekirdek bölge ile, Arap ülkeleri, Mısır ve Güney Yunanistan'ı içine alan bir periferi bölgesinden oluştuğunu öne sürebiliriz. Merkezi otoritenin gücünün temeli öncelikle çekirdek bölgelerde geçerliydi; periferi bölgelerinde ise genellikle fetih öncesi güç yapıları azçok devam etti. İmparatorluk, periferide varolan üretim ilişkilerini koruma eğilimde idi ve eski yönetici grupların topladığı artığın bir kısmına vergi (haraç) olarak el koymakla yetiniyordu. Buradaki asıl ilgi alanımız çağdaş Türk tarımının Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı miras olduğundan biz sadece İmparatorluğun çekirdek bölgelerindeki tarım-devlet ilişkileri üzerinde duracağız. Ancak, sonunda Cumhuriyet Türkiye'sinin sınırları içinde kalmasına rağmen tarımsal yapısı açısından çekirdeğe dahil olmayan bir bölge vardı. Osmanlı devleti doğu ve güneydoğudaki göçebe aşiretler ile birarada yaşama politikası izlemişti. Bu göçebe halkın başlıca geçim kaynağı hayvancılıktı. 19. ve 20. yüzyıllardaki (1960'lara kadar uzanan) yerleştirmeler aşiretleri sa-

dece tarımcı haline getirmekle kalmadı, aynı zamanda teknolojik gelişmenin etkisiyle karşılaşacakları toplumsal dönüşüme de zemin hazırladı. Aşiret içindeki ailelere kendi işleyecekleri bir toprak verildiğinde ortakçılık hükümleri geçerliydi ve aşiret reisi hakkı olarak kabul edilen bir kira (rant) alıyordu. Bu aşamada ideoloji gündelik hayata hâkim olduğundan yasal mülkiyet ilişkileri önemsizdi. Daha sonra emeğin makineyle ikame edilmesi yasal sahipliği ve bundan doğan sonuçları çekici hale getirdi; yönetici aile artık aşiret toprağına el koyabilirdi. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakim üretim ilişkilerinin aşiret yapılarına genellikle nüfuz etmemiş olması önce "feodal" sonra "saf kapitalist" ilişkilerin Türkiye'nin kırsal kesiminin önemlice bir bölümüne girmesiyle sonuçlandı.[10] Üstelik, hemen her yerde küçük köylü mülkiyetinin yaygınlığına rağmen, çağdaş Türkiye'nin devraldığı çekirdek bölgenin geri kalan kısmı da homojen değildi. Örneğin Karadeniz kıyılarında Bizans zamanından beri büyük mülkiyet çok az görülmüştü; Osmanlı yönetimi bu durumu daha da pekiştirdi. Karadeniz hâla toprağın en çok parçalanmış olduğu bölgedir. İç Anadolu'daki verimli vadiler çeşitli zamanlarda âyanın elinde toplanmış, ve köylü de ortakçı konumuna düşmüştü. Aşağıda gösterileceği gibi bu süreç merkezî otoritenin yaptırımlarıyla olduğu kadar iktisadî dinamiklerin etkisiyle de geri çevrilebiliyordu. Örneğin 19. yüzyılda göçmenlerin yerleştirilmesi ve demiryolları çevresindeki yeni açılmış topraklarda iskân süreci —sahiplerince işletilen toprak oranındaki artışa yardım eden iki etken— İç Anadolu'nun bugünkü yapısının oluşumuna küçük köylü lehinde katkıda bulunmuştu.

Ege bölgesinde büyük toprak sahiplerine ait bölgelerin arasına küçük köylü köyleri serpiştirilmişti. Bölgenin başlıca ihraç ürünleri olan üzüm ve incirde, bu tür tarımın emek yoğun özelliğinden dolayı, kü-

çük işletmeler üstünlüğe sahipti. Pamukta ise, ürünü toplayacak büyük işçi grupları örgütleme gereğinin büyük işletmeler ve ortakçılığın devamını sağladığı söylenebilir. Ancak büyük işletmeler karşısında küçüklerin kaderini belirleyen sadece teknolojik sınırlamalar değildi. Dengeyi küçük işletmeler lehine kaydıran maddi ve siyasi faktörler de vardı.

III. Yukarda anlatılan toprak yapısının ardında yüksek bir toprak/emek oranının varolduğu hatırlanmalı. Ancak genel olarak Anadolu toprağı yorgun ve verimsizdi; geniş ve yavaş nehirlerin yokluğu sulamayı zorlaştırıyordu; sonuç olarak toprak yağmuru bol şanslı yıllarda bile iyi denemeyecek bir ürün veriyordu. Öte yandan toprak kıt değildi; tarım dışı bırakılmış toprakla fiilen ekilen toprak benzer nitelikteydi. Ekilen toprağın sadece küçük bir bölümü yüksek vasıflıydı. Bu nedenle yeni islah edilmiş (ekime açılmış) toprakla işe baştan başlamak her zaman mümkündü. Bu, böyle bir tercihin sık sık yapılmış olduğu anlamına gelmiyor; ancak Anadolu tarihinde (16. yy. Celali isyanları sırasında olduğu gibi) bir köyün tümünün yeni toprağa yerleştiği büyük çaplı altüstlükler görülmüştür. Anadolu'ya göçeden marjinal nüfus için, toprağa yeni yerleştirilmiş aşiretler için, köylerinden kovulmuş köylüler için, ya tamamen yeni topraklarda ya da meskün bir bölgenin eteklerinde yerleşmek tercihleri hep mevcuttu.

Ancak Anadolu'nun nüfusu 16. yy.'ın ortalarından 19. yy.'ın ortalarına kadar artmadı. Toprak verimliliği nüfusta Malthusgil bir artışa yolaçmadığı gibi geleneksel 'karasapan-bir çift öküz' teknolojisinde de hiçbir değişme olmadı. Ortalama bir hane elli dönüm civarındaki bir toprağı ekip biçebiliyordu. Bu, olağan koşullarda geçimlik bir üretim demekti. Ailenin nüfus yapısı ekilen toprağın artmasına imkân verse dahi, savaşlar ve Osmanlı ordusunun talepleri hemen es-

ki duruma dönülmesine neden oluyordu. Nüfusun ve teknolojinin uzun dönem durağanlığı veri alındığında tarımsal üretimin de, iklim koşullarından kaynaklanan değişmeler dışında, sabit kalacağı kolayca tahmin edilebilir. Ayrıca tarımda kıt faktörün emek olduğunu öne sürebiliriz ve bu sav, belki de, Anadolu tarımsal yapısının özgül niteliğini anlamakta anahtardır. Kullanılabilir toprağın nüfusa göre çokluğu bağımsız çiftlik kurma tercihine sahip görünen köylülüğün serfleştirilmesine etkin bir engel teşkil ediyordu. Üstelik, batı hukukundaki anlamıyla özel mülkiyet haklarının var olmaması 'devlet toprağı'nın yaygınlığı sonucunu vermişti. Aslında vergi sistemi de devletin belli bir toprak parçasının sürekli ekimiyle kazanılan hakları tanıdığını doğrular. Bu nedenle, bir köylü ailesinin çiftini kurup, zilyet ve ekim yoluyla devlet toprağını vergilendirilen toprağa dönüştürmesi mümkündü.

Daha önce öne sürüldüğü gibi, maddî koşullarla siyasî-hukukî çerçeve birarada köylülüğün serfleşmeye direncini ya da tersinden söylersek, bağımsız bir köylülüğü doğurdu; yani mülk sahibi bir köylülük. Avrupa'da kapitalist üretim ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunan temel faktörlerden birinin köylülüğün mülksüzleştirilmesi olduğu iyi bilinir. Başka bir deyişle lordların toprak üzerindeki tekeli, koşullar olgunlaştığında köylünün mülksüzleşmek anlamında, 'özgürleşmesi' ile sonuçlanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, 1950'lerin teknolojik değişmesine kadar köylü mülksüzleşmedi. Mülksüzleşme gerçekleştiğinde ise ortaya çıkan durum Avrupa'dakinden çok farklıydı. Bu nedenle de köylülüğün mülksüzleşmediği ve dolayısıyla ücretli emeğin bulunmadığı bir ortamda kapitalist üretim ilişkileri gelişemedi. Batı Anadolu'da toprağa yatırım yapan İngiliz kapitalistleri bu gerçeği pahalı da olsa öğrenmek zorunda kaldılar. 1865'de Saray, büyük devlet konsolosluklarının baskısı altında

yabancılara özel toprak mülkiyeti imtiyazı tanıdı. Önce İngiliz, sonra da Alman yatırımcılar, ithal teknoloji ve yerli işgücü kullanarak ihracata dönük üretim yapma niyetiyle büyük toprak parçaları satın aldılar. Ortalıkta pek işgücü arzı olmadığını anlamakta ise gecikmediler. Köylüler çalışmayı kabul ettiklerinde de ücret düzeyleri neredeyse İngiltere'deki kadar yüksekti.[11] Toprak olağanüstü verimli olmadığı ve yüksek ücretleri telafi edecek bir teknolojik düzey kullanılamadığından müstakbel plantasyon sahipleri birkaç yıl sonra ülkeyi terkettiler. Bu dönemin konsolosluk raporları doğru teşhis koymaktan uzak yakınmalarla doludur yabancı kapitalistler kendilerini boş toprakların varlığı nedeniyle ücretlerin yüksek olduğu Kuzey Amerika örneğine yakın bir durumda bulmuşlardı; oysa, bekledikleri, kıt toprağın yönetici-toprak sahibi sınıfın denetiminde olduğu düşük ücretli Güney Asya'ya benzer bir durumdu.

Burada Osmanlı İmpaartorluğu'nun hukuki-siyasi ve maddi koşullarına bağlı olarak köylülüğün mülksüzleştirilmesinin ve dolayısı ile ücretli emek çalıştıran kapitalist tarımın gelişmesinin imkânsız olduğunu ileri sürüyoruz. Ancak, ücretli emek, üretimin ölçeğini büyütmenin tek yolu değildir. Büyük toprak sahipleri bağımsız köylülüğün emek sürecini değiştirmeden de, ortakçılık yoluyla, üretimin ölçeğini büyütebilirler. Marjinal toprağın mevcudiyeti ve emeğin kıt üretim faktörü olduğuna ilişkin yukarda yapılan tartışmaların ışığında, büyük bir toprak sahibinin köylü ailelerini bağımsız topraklarından çekip, kendi üretim ölçeğini artırmak amacıyla istihdam etmek isteyeceği çıkarılabilir. Ancak tarih bilgimiz bize büyük toprak sahiplerinin denetimi altındaki topraklarda sürekli bir artma olduğunu söylemiyor. Demek ki bağımsız köylülüğün ortakçı statüsünden geri dönmesini sağlayan bir mekanizma olmalı. Hernekadar elde veri yoksa da, ortakçılığın 19. yüzyılda ekonomi-

nin gittikçe parasallaşmasından sonra yaygınlaşmış olduğu kabul edilebilir. Özellikle para pazarının köylere girmesinden ve tefeciliğin köylünün hayatında önemli bir rol işgal etmesinden sonradır ki ortakçılık gerçek bir alternatif oldu. Kabul edilebilir bir hipotez, dünya pazarlarıyla bütünleşmenin artması ve ekonominin parasallaşmasından sonra köylülerin fiyat dalgalanmalarına duyarlı hale geldikleridir. Daha önce, borçlanma, kötü mahsül, düğün, ya da bir öküzün ölümü nedeni ile ortaya çıkan arızî bir ihtiyaçken, 19. yüzyılda yapısal ve dünya pazarlarına bağımlı bir ihtiyaca dönüstü. Köylü, dünya pazarı (ya da dünya pazarının etkisi altındaki mahallî pazarlar) için üretim yaptığı ölçüde tarım fiyatlarının gerilemesi onu olumsuz şekilde etkileyecekti. Ticaret hadleri değişmeden tarımsal fiyatların düşmesi halinde köylü borçlarını ödemekte ek güçlüklerle karşılaşacaktı. Hele bir de ticaret hadleri de köylü aleyhine gerilemişse pazardan satınaldığı geçimlik malları alamamak gibi bir başka güçlükle de karşılaşacaktı. Toprağın göreli olarak bol olduğu varsayımı hatırlanırsa, bu tür güçlüklerle karşılaşan bir köylünün borçlarını ödemek için toprağını satma yoluna da başvuramayacağı çıkar. Pazarda para edebilecek tek mülkü olsa olsa bir çift öküzdür. Ancak elinde çift hayvanları olmayan bir köylü ailesi artık toprağını süremeyeceğinden bağımsızlığını kaybetmiş demektir. Öküzleri sattıktan sonra köylü ailesinin muhtemel davranış biçimi hayvanlarını sattıkları kişiye — büyük ihtimalle ağaya— ortakçı olarak kapılanmak olacaktır. Sonuç olarak bu yeni ortakçı ailesi kendi toprağını bırakıp, önceden emek kıtlığı nedeniyle sürülemeyen, ve belki de daha verimli olan, toprak sahibinin tarlasında çalışacaktır. Fiyatlar yükselmeye başladığında ise yeniden bağımsız bir hâne olarak işe koyulmak için yeterli neden vardır ve böyle davranmak daha kârlıdır O zaman borçla ya da gelecekteki ürün karşılığında

kredi ile bir çift öküz ve üretim için gereklı diğer şeyleri satın alıp, ya yeni aldığı toprağı ya da eskiden bıraktığı tarlasını ekmeye başlayacaktır.

Yukarda anlatılan model bağımsız üretimle ortakçılık arasında devrevi bir haraket olduğunu ve bu devrenin de pazarla bütünleşmiş köylülüğün karşı karşıya olduğu fiyat dalgalanmaları tarafından belirlendiğini öneriyor. Aslında bu iki durum arasında, köylü ailesi ne yerinden olduğundan ne de yeni teknik koşullar altında çalışmak zorunda bırakıldığından, önemli bir fark yoktu. Ailenin toprak sahibine ödeyeceği kiranın ürünün yarısı kadarına yükselebilmesi dışında üretim süreci aynı kalmıştır.

Modelden çıkarılacak başka bir sonuç da tarım fiyatlarının uzun yıllar düşük kalmasıyla ortakçılığın yaygınlaşacağı, başka bir deyişle ağaların denetimi altındaki toprak oranının büyüyeceğidir. Fiyatların (ve ticaret hadlerinin) tarım lehine geliştiği dönemlerde ise bağımsız köylülerin elindeki toprak oranının arttığı görülecektir. Böyle bir dalgalanmanın kırsal nüfusu bütünüyle kapsadığını söylemiyoruz. Kötü zamanlarda bile sürekli borçlanma mecburiyetinde olmayan bir orta kategori —belki de bir çoğunluk— vardı. Bu orta kategorinin tarihi varlığı yukarda anlatılan coğrafi farklılaşmaya bağlıydı. Ortakçılık tahıl üreten iç bölgelerde daha yaygın iken, Karadeniz'de ve de üzüm, incir, zeytin üreten Batı kıyılarında çok az görülüyordu. Çukurova ve Ege ovalarında ise ortakçılık oldukça yaygındı.[12]

Sözünü ettiğimiz ortakçılığın Anadolu'nun doğu ve güneydoğu bölgelerindeki daha sürekli 'feodal' serfleşmeden farklı olduğu unutulmamalı. Devrevi ortakçılığın zaman sınırları şöylece çizilebilir: 19. yüzyılın büyük buhranı sırasında (1873-1896) tarım fiyatları başaşağı yuvarlandığında ve yine 20. yüzyılda 1929 buhranında yaygınlaştı. (Bu dönem hükümetin savaş zamanı politikası nedeniyle İkinci Dünya

Savaşı'nın sonuna kadar sürdü). Yine de aradaki canlanma döneminde, en azından 1926'ya kadar, köylülere yönelik kredi arzında bir artış görüldü ve kendilerini ortakçılıktan ve borçluluktan kurtarıp, bağımsız topraklarında çalışan aileler çoğaldı. 1945'i izleyen on yılda ekilen topraklardaki misli görülmemiş artıştan da anlaşılabileceği gibi bağımsız birim kurma eğilimini güçlendirici özendiriciler arttı. Savaş sonrası dönemde, pazar ilişkilerindeki, kredi arzındaki, ve teknolojideki değişmeler beraberinde ortakçılık döngüsünün kırılmasını da getirdiler. Devrevî ve Güneydoğu Anadolu'daki sürekli ortakçılık türleri arasındaki farklar bu savaş sonrası geçiş dönemi sırasında daha da belirginleşti; bu iki ortakçılık türünün dönüşümleri birbirilerinden tamamiyle farklı oldu. Güneydoğu'da ağalar kapitalist tarıma geçme teşebbüsünde bulunurlarken Anadolu'nun diğer bölgelerinde ortakçılık yerini farklı ölçeklerde küçük köylü mülkiyetine bıraktı.

IV. Gerek yapısal gerekse dinamik düzeyde çağdaş Türk tarımının tarihî belirleyicilerini bu şekilde betimledikten sonra şimdi son yıllardaki dönüşümüne biçim veren kuvvetler üzerinde duracağım. Önce, 1950'lerdeki geçmişle kesin kopuş öncesindeki Cumhuriyet döneminin tarım tarihini kısaca özetlemek gerekiyor.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine geçişin getirdiği en önemli toplumsal dönüşüm Hıristiyan azınlıkların mübadele yoluyla ya da başka şekillerde ülkeyi kitle halinde terkleriydi. Hernekadar bu büyük göçün asıl etkisi şehirlerde görülmüşse de önemli miktarda bir toprağın Müslüman halkın eline geçmesi kırsal kesimi de etkilemişti. Bu toprağın nasıl dağıtıldığı iyi bilinmiyor Yine de eldeki bölük pörçük bilgiden, farklı bölgelerde yeni toprakların eski toprak sahipliği yapısına uygun biçimde dağılmış olduğu çıkarılabilir Güneydoğu'da Er-

menilerden kalan topraklara büyük toprak sahipleri elkoyarken Batı'da ve Trakya'da Rumların küçük toprakları yerli veya muhacir müslüman halkın eline geçmişti. Bu toprak transferi Birinci Dünya Savaşı sonrası ile 1929 buhranı arasındaki dönemin iktisadi canlılık ve yeniden inşa özelliklerine de uygundu. Dönem içinde sahipleri tarafından işlenen toprak oranında da bir artış görüldü. İktisadi yeniden inşa, herşeyden önce, uzun savaş yılları sırasında terkedilmiş toprakların yeniden ekilmesi demekti. Toprakların bir kısmı azınlıklarca boşaltılmış bir kısmı da 1908 ile 1922 arasında yetişkin erkeklerin askere alınması nedeni ile harap olmuştu. 1922 sonrasının yeniden inşa dönemi yükselen tarım fiyatları konjonktürü ile, ve özellikle ihracat yapan çiftçi için genişlemiş kredi olanakları ile çakıştı.[13] Hükümet toprağın yeniden işlenmesini kolaylaştıracak tedbirleri de aldı. Sonuçta tarım üretimi 1923 ile 1929 arasında yüzde 115 arttı ve meta üreticisi köylü görülmedik bir refah dönemi yaşadı. Refah yıllarında fiyatların tırmanma eğilimi devam ettiği sürece köylünün kendi çiftliğini kurması hatta üretim ölçeğini genişletmesi teşvik edildi. 1925'de öşrün kaldırılmasıyla tarım üretimi ek bir ivme kazandı. Böylece özellikle orta ve yoksul köylülüğün, geçimlik üretimden pazarlanabilir artık üretimine geçmesi bile mümkün hale gelmiş olabilir. İktisadi yeniden inşa döneminin refahı, ne var ki, ancak birkaç yıl sürdü. 1926'da fiyatlarda ilk durgunluk başgösterdi; 1929'a gelindiğinde buhran tarım kesimine hakim olmuştu bile. Fiyatlar ve gelirlerdeki azalma, özellikle bağımsız işletmesini kurmak için fazlaca borca girmiş olan köylü kesimini etkiledi. Ortakçılık devresi artık bağımsız köylünün aleyhine çalışmaya başladı. Çoğu borçlarını ödeyemeyip geleneksel kredi kaynaklarının —ağalar, tefeciler— insafına kaldılar. Öşrün kaldırılmasından sonra konulan sabit vergiler de köylü için ek bir yük haline geldi. Tarım fiyatları yüksek

ve artma eğilimindeyken devletin aldığı toprak ve hayvan vergileri önemsiz kalmıştı. Ancak fiyatlar bazı ürünlerde nerdeyse yarıya inince pazarlar çökünce, bu vergiler çoğu zaman ürünün pazar değerinin bile üstüne çıktı. Koyunlar ve öküzler ya satıldı ya da kesildi ve ortakçılık yoksul köylü için yeniden bir alternatif haline geldi.

Tarım üretimi 1930'ların ortalarına kadar durakladı; meta üretimi ise mutlak olarak azaldı. Hernekadar 1936'dan sonra üretim hacmi ve ekilen toprak alanı (ve dönemde şehirleşme olmadığından tarımdaki işgücü) yaklaşık olarak nüfusla aynı hızda arttıysa da, pazara getirilen ürün oranı düşük bir düzeyde kaldı, geçimlik üretim yaygınlaştı. Döneme ait anılardan çıkan tablo tecrid edilmiş, yoksul ve sömürülen bir köylülüktür. Üstelik hükümet, tarımdan sınai yatırıma kaynak aktarmayı amaçladığından iç ticaret hadleri de çiftçilerin aleyhineydi. Savaş yıllarının seferberliği, çift hayvanlarına elkonulması ve özellikle ürünün hükümetçe zorla alınması köylünün karşılaştığı güçlükleri daha da ağırlaştırdı. Böylece, 1929 ile 1945 arası bir tarımsal durgunluk ve tarımın ülke ve dünya pazarları ile bütünleşmesi açısından bir geri çekilme dönemi oldu. Bu durumun sonuçlarından biri tek parti rejimi ile, özellikle pazar imkânlarının açılmasından iktisadi kazanç temin edeceğini düşünen köylü kesimleri arasında kapanmaz bir uçurum oluşmasıydı.[14]

V İkinci Dünya Savaşı sona erene kadar tarımda önemli dönüşümler olmadı. Barış, Amerika'nın 'hür dünya' üzerindeki hegemonyasının habercisi oldu; Türkiye bu değişiklikten imtiyazlı konumuyla yararlanabilirdi. Avrupa'ya yardım programı Marshall Planı ile Türkiye'yi de içine alıp Türk ekonomisini dünya pazarı için öngörülen işbölümüne uygun bir biçimde geliştirecek şekilde genişletildi. Türk ekono-

misi üzerine rapor hazırlayan Amerikalı uzmanların teşhisi tarımda üretim artışının sermaye kıtlığı ve altyapı yetersizliğine bağlı olarak tıkanık olduğu idi. 1950'lerin ortalarına kadar bütün dış fonlar tarıma yöneltilmeliydi. Gerçekte de, dünya ekonomisi Amerikan hegemonyası altında genişlerken ABD hibe ve yardımları Türk tarımında teknolojik değişmenin gerçekleşmesine büyük katkıda bulundu.

Yeni düzenin etkisini Türk devleti dolaylı bir biçimde, görünürde barışçı, sosyo-politik açıdan ise tufan kabilinden bir değişme geçirerek hissetti. 1946 dünyasının demokrasi atmosferi içinde Cumhuriyet kurulduğundan beri Türkiye'yi yönetmiş olan CHP tek parti rejiminin sona erdiğini ilan etti. Devletin savaş yıllarında başvurduğu politika araçlarından biri de köylünün elindeki 'fazla' ürün ve malzemeye el koymak olmuştu. Üstelik, tarım aleyhine işletilen fiyat politikası tam anlamıyla haraca dönüşmüştü. Böylece köylülük, özellikle pazara açılmaya daha yatkın köylü kesimleri, bütünüyle yeni kurulan muhalefet partisinin etrafında toplandılar. 1950 seçimlerinde muhalefet partisi, kırsal kesimden, özellikle pazarla bütünleşmenin ilerlemiş olduğu bölgelerden aldığı oylarla iktidara geldi. Bu bölgelerdeki köylüler ticari üretim yapan 'orta köylü' dediğimiz bağımsız üreticilerdi. 1950'de hükümeti kuran Demokrat Parti iktidarının ilk dört yıllık döneminde tarım üretiminde önemli ilerlemeler kaydedildi. Uluslararası konjonktür ve ABD hükümetinin tarıma yönelik kaynak yaratma isteğine ek olarak Demokrat Parti devletin imkânlarını köylünün refahını sürekli kılmak için kullandı. Böylece 1950'den sonra ABD Türkiye'de ekonomiyi tarımsal gelişmeye yönelten bir ortak buldu.

Türkiye'ye yapılan Amerikan iktisadi yardımı büyük ölçüde traktör ve pulluktan oluşuyordu. Savaş sonunda tarımın teknolojik düzeyi 19. yüzyıldakinden

farklı değildi' 1920'lerde traktör sayısı önemli ölçüde artmıştıysa da Büyük Buhran ve Savaş yıllarının kıtlıkları mevcut makineleri işe yaramaz hurda haline koymuştu. 1946'da çalışabilir durumdaki traktör sayısı bini ancak geçerken ikibuçuk milyon çift hayvanı kullanılıyordu.[15] 1955'de traktör sayısı 43 000'e ulaşırken çift hayvanı sayısında artma olmadı. Bu ek enerji kaynağı öncelikle ekilen toprakların genişletilmesinde kullanıldı. 1948 ile 1955 arasında toplam ekili alan 9,5 milyon hektardan 14.2 milyon hektara çıktı. Ekili topraktaki bu yüzde 50 artışa karşı aynı dönemde nüfus sadece yüzde 20 arttı.[16] Traktörler çayır ve mera kategorisine dahil toprakları ekili toprağa katarken kişi başına ekili toprak yüzde 25 arttı. Çayır ve meraların ekili toprağa dönüştürülme sürecinden sadece zengin ve iyi ilişkileri olan bir avuç toprak ve traktör sahibi yararlanmadı. Herşeyden önce traktör krediyle satılıyordu. 1952'de tarım makineleri sahipleri üzerine yapılan bir araştırma bunların yüzde 93'ünün makine bedellerinin yüzde 60'ını kredi olarak aldıklarını gösteriyor.[17] Kredinin alınmasında ekonomik imkânların yanısıra siyasî kayırma mekanizması da rol oynadı. Ayrıca, Ziraat Bankası'nın politikası yeni hükümetle birlikte değişmiş olduğundan bu bankanın verdiği krediler 1948 le 1958 arasında on kat arttı ve kredi almak kolaylaştı. Yeni kurulan tarım kredi ve satış kooperatiflerinin verdikleri kredi hacmi de Ziraat Bankasınınkine ulaşıyor ve bu kooperatifler tarım makinelerinin ortaklaşa satınalımı için fon sağlıyorlardı.[18] Traktörler pazara yönelik küçük mülkiyetin yaygın olduğu bölgelerde yoğunlaşırken ağalık ilişkilerinin bulunduğu bölgelerde henüz pek sık görülmüyorlardı. İkinci bir husus toprak açmanın sadece siyasî bakımdan güçlü traktör sahipleri tarafından yapılmamış olmasıdır. Köy cemaati de bu karar verme sürecine genellikle katılıyor ve toprak açma süreci diğer köylülerin dolaylı olarak kazanç sağlayabilecekleri bir di-

zi olayı doğuruyordu. Bu olaylar zincirini gösterebilmek için bölük pörçük bilgileri biraraya getirip iki toprak açma senaryosu kuracağım. İlk senaryo ortakçılığın nisbeten yaygın olduğu köyler için geçerli. Bu köylerde buhran yıllarını toprak ve hayvanlarını elden çıkarmadan atlatabilen 'orta köylü'lerin sayıca azlığı nedeniyle toprak dağılımı eşitsizdi. Köylülerin çoğunluğu, yoksul ve zengin bir ağaya tefecilik ve/veya ortakçılık ilişkileriyle bağlıydılar. İktisadî konjonktür değişmediği sürece bu ilişkiden kurtulma ihtimalleri de yoktu. İktisadi konjonktür değiştiğinde ise köy ağası veya ağaları traktör satın alıp bunu ortakçıların yerine ikame ettiler ve yoksul köylülerin elindeki ortakçılıkla işlenen iyi toprakları aldılar. Başka bir deyişle ağa, traktörü kendi toprağında veya yakın zamanda, görünürde kanunî yollarla elde ettiği, yeni toprağında kullandı. Ortakçıların kiracı konumunu kaybetmelerine veya yoksul köylünün elindeki iyi toprağın gitmesine tepkileri ise ya birarada ya da ihtiyar heyetinin önderliğinde o zamana kadar köyün ortak malı olan toprağı tarıma açmak için harekete geçmek oldu. Böylece o zamana kadar ekilmeyen hazine malı marjinal toprak, toprağı tarıma elverişli hale koymak ve hayvan satın alabilmek için borç almak durumunda olan eski ortakçıların eline geçti. Alınan borç paranın bir kısmının toprak islahı sırasında ağanın traktörünü kiralamak için kullanılmış olması muhtemel. Böylece eski ortakçılar yeniden kendilerine ait toprağa sahip oldular. Ayrıca, devlete ait toprağı işgal etmenin belirsizliği de fiilen elkonulmuş toprağa sonradan tapu verilmesiyle dağıldı. 1946 nın sulandırılmış toprak reformuyla kurulan "Toprak Dağıtım Komisyonları" devlet toprağının en yoksul köylülere aktarılması işlemini yasallaştırdılar. Bu şekilde 400 000 aileye 3 milyon hektardan fazla toprak dağıtıldı.[19] Bu toprak reformu üstüne yapılan çalışmalar dağıtılan toprakların geçimlik üretime yetmeyecek

büyüklükte olduğunu gösteriyor. Bu tarlaların tek başına ortalama büyüklükte bir ailenin geçimine yetmeyeceği doğru. Ancak, köylülerin şehirlere göçünü önledikleri de bir gerçek. Bir araştırmaya göre traktör kullanımı nedeniyle topraksız kalan eski ortakçıların sadece yüzde 19'u köylerini terketmişlerdi.[20] Köyde kalan aileler diğer tarım veya tarım dışı faaliyetlerle veya mevsimlik ücretli işçi olarak çalışıp hane gelirine katkıda bulundular. Aşağıda gösterileceği gibi ikincil ya da üçüncül faaliyetlere yönelim belirli bir köy yapısı verir. Bu tür faaliyetler, yapının yeniden üretiminde tamamlayıcı faktör olma işlevini görürler.

İkinci toprak açma türü toprağın daha eşit dağıldığı ve orta köylü oranının daha fazla olduğu köylerde görüldü. Gerekli siyasî ilişkilere, ya da bazen sadece girişimcilik ruhuna, sahip 'orta köylüler' traktör satınalabilmek için banka kredisi elde edebiliyorlardı. Genellikle iki veya daha fazla köylü bu yatırım için birleşip köyün ortak topraklarının tarıma açılması yönünde köy ihtiyar heyetine baskıda bulunuyorlardı. Bu durumda da, devlet toprağının işgali kadastro işlemiyle yasallaştırılıyor, ancak işledikleri toprağı kaybeden ortakçı sayısı nisbeten az olduğundan, (yani topraksız köylü sayısı az olduğundan) köylülerin çoğu yeni topraktan pay alabiliyordu. Ayrıca, traktör sahipleri, büyük ihtimalle, yeni toprağın ıslahında makinalarının kullanılmasına karşılık olarak daha fazla bir toprak payına sahip oluyorlardı. Şematik açıklamalarda anlatılanların tersine, aşiret ilişkilerinin hakim olduğu güneydoğu köyleri dışında, traktör sahibi zengin köylülerin köyün ortak toprağını tek başlarına işgal ettikleri doğru değildir. Güneydoğu'ya traktörlerin girmesi ise daha sonraki bir dönemde gerçekleşti. Ülkenin diğer bölgelerinde, siyasî dengeler ve 1950 sonrasının genel özgürlük havası, köyün bütün olarak ortak toprakların açılmasını kabul etmesini gerektiriyordu. Aşağıda görüleceği gibi, ikinci

tür toprak açılmasının yaşandığı köylerde daha sonra yaşanan dönüşümün ağırlık merkezini artık üreten, ticarî ilişkilere tamamen girmiş ve teknolojik ilerlemeye yatkın orta köylüler oluşturacaktı.

Her iki modelde de, hâkim eğilim küçük köylü üretiminin yaygınlaşmasıydı. Sahiplerince işlenen işletme sayısı 1950'de 2.1 milyonken 1952'de 2.5 milyona, 1963'de 3.1 milyona çıktı.[21] Üstelik bütün bunlar ağır borçlanmaya gidilmeden gerçekleşti. Traktörlerin kiralanması yaygın bir olgu olarak ortaya çıktı: böylece öküze bağımlılık azaldı ve hayvan gücü makine tarafından ikame edilmiş olduğundan öküz fiyatları artmadı. Kredi imkânlarının artmış olması, üretim ölçeğini genişletmek için tefeci piyasasından alınan borçları azalttı. Şehre göçün başlamasıyla hem borç talebi hem de toprak üzerindeki baskı azaldı. Üstelik şehirden gönderilen paralar köyde kalan akrabalar için yeni bir malî kaynak oluşturdu.

Yukarda anlattıklarımız daha genel bir iktisadî dönüşümün bir parçasıydı. Siyasî tercihin tarım lehine olmasına rağmen şehir sanayii de hızla gelişmeye başlamıştı. Bu gelişme, kısmen, tarımsal gelirlerin artması sonucu iç pazarın genişlemesinden kaynaklanıyordu. Ayrıca, özellikle 1954 sonrasında gümrük duvarları arkasında bir iç pazar yaratılarak imalât sanayiinin ve dolayısıyla hizmetler sektörünün büyümesi sonucunu verecek girişimler görüldü. Tarımın dönüşümü açısından, şehirdeki iktisadî büyüme iş imkânlarının artması demekti; ve 1950'lerin başlarından itibaren ancak 1970'lerin sonunda yavaşlayacak olan hızlı bir şehirleşme başladı. İstanbul'un ilk gecekonduları 1950 başlarında ortaya çıktı. 1955'e gelindiğinde gecekondu büyük şehirlerin alışılmış görünümünün bir parçası olmuştu. 1950 ile 1960 arasında dört büyük şehrin nüfusu % 75 arttı ve 10 000 den fazla nüfuslu yerleşimlerin toplam nüfus içindeki payı %

19 dan % 26 ya yükseldi.[22] Güvenilir sayımlar mevcut değilse de, şehre ilk göç dalgasında, köylülerin öncelikle daha önceki mevsimlik işçi olarak çalıştıkları, inşaat gibi geçici işlere, yönelmiş oldukları genellikle kabul edilir. Bu tür geçici işler, ya yıllık gelire katkıda bulunma işlevini görüyor, ya da düğün gibi tek bir harcamanın masrafını karşılıyordu. 1950'lerde köylerden şehirlere göçenler köyleriyle ilişkilerini güçlü bir şekilde devam ettirdiler ve aileleriyle gelirlerini birleştirme bağlarını tamamen koparmadılar. İlişkinin devamının önemli sonuçlarından biri köylü ailesinin tüketim düzeyinin üretim yapısı değişmemesine rağmen yükselmesiydi. Şehirden gönderilen para köylünün bağımsız işletme kurma kapasitesini arttırabileceği gibi toprak ve hayvan satınalmaya da yarıyor hatta ekim alanını genişletmesine katkıda bulunabiliyordu. Şehirdeki aile üyesi tek başınaysa ve emeğine köyde ihtiyaç duyulmayan bir mevsimde şehre gitmiş olduğundan ailenin toplam işgücü azalmadıysa, çalışan nüfus azlığının yolaçacağı sorunlarla karşılaşılmayacak demekti. Sonraları, göç daha sürekli bir nitelik kazanıp gençlerin hepsi köyü terkettiğinde, işgücü açığı sorunu başgösterdi. Yaygın bir kiralık makina pazarı bu sorunu çözdü. Bu olgunun, kırsal dönüşümünü tamamlayıcı bir parçası olarak tartışılması gerekiyor.

Köydeki marjinal toprağı tarıma açanların traktör kullandığından daha önce bahsetmiştik. İlk yıllarda, bir traktörün normal çalışma kapasitesi olarak kabul edilen yıllık 75 hektarın aşılmış olduğu öne sürülür. 1952 sayımına göre sadece Güneydoğuanadolu ve Akdeniz'deki yeni traktör sahiplerinin ellerindeki toprak ortalaması 75 hektarın üstündeydi.[23] Diğer bölgelerde kiralık tarım makinesi pazarının oldukça canlı olduğu sonucu burdan çıkarılabilir. Traktör sayısı arttıkça, bunların kiralanması yoluyla sürülen toprak miktarı da arttı. Aynı zamanda hasat makina-

larının, çoğunlukla biçer-döverlerin tarıma girmesiyle, hasat zamanı işgücü talebi önemli ölçüde azaldı. Hasat makinası çoğu zaman bir sürücü-tamircinin de tutulup bölge çapında bir girişimin başlaması demekti. Bir biçer-döver yalnızca kendi toprağında kullanacak kadar geniş toprağa sahip olanların sayısı ise azdı. Genellikle biçer-döverler, birden fazla köyün ihtiyacını karşılamada yol ve toprağa bağlı olarak, ve ürünün olgunlaşmasını takip ederek kullanılıyordu. 1955'e gelindiğinde Türkiye'de 5615 biçer-döver vardı, ve canlı bir kiralık tarım makinası pazarı oluşmuştu.

Kiralık tarım makinaları pazarının mevcudiyeti, aile iş gücünün, en azından yüksek emek talebi dönemleri dışında, üretimi kesintiye uğratmadan şehre göç etmelerine imkân verdi. Bu gelişmenin öbür cephesi de şehre göç edenlerin topraklarını satmak ya da terketmek zorunda olmamaları demekti. Aile üyelerinden ya da yaşlı arkarabadan biri köyde kaldığı sürece, şoförüyle birlikte tarım makinası kiralanıp toprak işlenebilirdi. Bu tarz bir göç gecekondu-köy ilişkisini devam ettirdiği gibi toprak dağılımı yapısında önemli bir değişmeyi de önledi. Köyü terkedip şehre yerleşenlerin çoğu, topraklarını satmayıp küçük toprak sahibi konumlarını korudular

Ne var ki, bütün ürünlerde, ve üretim sürecinin her aşamasında, emek makinayla ikame edilemezdi. Ekim ve hasat arasında makina kullanımı açısından önemli bir asimetri pamukta görülür. Traktörün yaygınlaşmasından önce pamuk ya küçük üreticilerce ya da ortakçıya verilerek üretilirdi. Ortalama bir aile en çok 20 ya da 30 dönüm pamuk toplayabilirdi. Ürünün ekilmesi ve bakımı ise daha az emek gerektiriyordu. Özellikle Söke ve Çukurova'daki pamuk tarlalarına traktör girdikten sonra, ortakçılar işledikleri toprağı kaybettiler. Toprağın sürülmesi ve hazırlanmasında emek traktörle ikame edilirken, toplama ve bir

ölçüde çapalama hâlâ yoğun emek kullanımını gerektiriyordu. Üretim sürecinde tek bir faaliyetin mekanizasyonu az ve çok emek gerektiren dönemler arasında işgücü talebi farkını arttırdı ve geçici işçi ihtiyacı yükseldi. Tarımda mevsimlik işçi talebi herzaman olagelmiş ve topraksız ya da az topraklı köylülerin emeği bu ihtiyacı karşılamıştı. Traktör ve biçerdöverin tarıma girmesinden sonra geçici işçi talebi bir kaç ürüne özgü bir nitelik haline geldi. Özellikle coğrafî konumları uygun olan köylülerin iş imkânları da arttı. Pamuk toplamada mevsimlik istihdam çok sayıdaki köylü ailesi için önemli bir gelir kaynağı oluşturdu. Bunlardan bir çoğunun kırsal kesimdeki varlıklarının devamı bu istihdamın mevcudiyetine bağlıydı. Böylece, kiralık makina pazarı çok sayıda küçük köylünün mevsimlik hareketine imkân verdi ve işgücü alan ve işgücü gönderen bölgelerde tamamlayıcı yapıların oluşmasına ortam hazırladı.

İşçi gönderen bölgelerde makina kiralanması genellikle makinalarının kapasitesinden daha az toprağı olan traktör sahipleri ile kendi topraklarının üretim sürecini kendi başlarına tamamlayamayacak küçük toprak sahipleri arasında bir ortakçılık anlaşmasına dönüştü. Başlangıçta, şehre göçenler topraklarını traktör sahiplerine kiralarken, emek hareketliliği arttıkça toprağını traktör sahibine ortakçılık anlaşmasıyla bırakıp başka yerde iş arayan köylüler çoğaldı. 1960 ların sonunda bu tür ortakçılık çok sık görülür oldu, ve bir köydeki traktör sahibinin başka köylerde ortakçı araması veya traktörünü kiralaması biçiminde yaygınlaştı. Ancak sonraları, traktör sayısı artınca traktör sahipleri arasındaki rekabet yoğunlaştı ve toprağın köy içinde kiralanma eğilimi güçlendi.

Kiralık tarım makinaları pazarının bir başka önemli sonucu özellikle 1970'lerin ortalarında görüldü. Traktör ve biçer-döver sayısındaki artış bu makinala-

rın potansiyel toprak sürme ve hasat kapasitesinin fiilen ekilen alana yaklaşması sonucunu verdi. Yâni 1970'lerin ortalarında Türkiye'deki traktör sayısı ekili toprağın tamamını sürecek düzeye erişti; tahılların çoğunda da hasat biçer-döverlerle yapılabilirdi. Coğrafî eşitsizliklerin devam ettiği ve önemli genişlikte topraklarda, özellikle hasat sırasında, geleneksel emek-yoğun yöntemlerin kullanıldığı unutulmamalı. Yine de teknoloji şaşırtıcı düzeyde homojenleşmişti ve bu başarı kiralık makina pazarının iyi çalışması sonucu gerçekleşmişti. Bu tür bir geniş kapsamlı teknolojik yaygınlaşmanın sonucu her büyüklükte toprak sahibinin aynı makinayı kullanıp aynı verimi elde etmesiydi. Yani ölçekle verim arasında varolduğu öne sürülen pozitif ilişki Türkiye'nin birçok bölgesinde artık geçerliliğini kaybetmişti. Teknolojiden yararlanma imkânlarının eşitsizliğinden kaynaklanan verim farkları büyük ölçüde ortadan kalkmıştı.

1950'lerin dönüşümü —kredi arzının artması, şehirlere sürekli göçün başlaması, kiralık tarım makinaları pazarının oluşumu— sonucu ortaya çıkan gelişmeler devrevî ortakçılığın sona ermesi ve bağımsız köylülüğün güçlenmesine katkıda bulunan temel faktörlerdi. Devlet subvansiyonuyla oluşturulan düzenli kredi pazarı tefecilik ilişkisini kırmıştı; göç ve şehirden gönderilen paralar geçimlik düzeyin tutturulamadığı durumlarda bile küçük mülkiyetin devamını sağlamıştı: emeğin makinayla ikamesi ise hem verim farklarıyla birikim farkı ve dolayısıyla toprak elde etme imkânındaki eşitsizlik arasındaki illiyet bağını kopardı hem de üretici emek açığına rağmen toprağın işlenmesini mümkün kıldı.

Küçük mülkiyet tarımın ülke ekonomisiyle bütünleşmesiyle atbaşı gitti. Tarım hem gübre, makina, ilaç gibi yeni girdiler kullanıyor hem de köylünün tüketim sepeti geleneksel gaz ve şekerin ötesindeki

mallarla çeşitleniyordu. Böylece pazar sinyallerine karşı tarımın duyarlığı arttı. Yeni mallar üretiliyor, geçimlik üretim azalıyordu. Toplumsal ilişkilerin önemli bir halkasını oluşturan tefecilik önemini kaybedip 1970'lerin ortalarında ortadan tamamen kayboldu. Tefecilerin işlevini artık banka kredileri ve kooperatiflerden alınan kısa vadeli avanslar yerine getiriyordu. Belki de en önemli gelişme ülke çapında bir iş gücü pazarının tedricen oluşması idi. 1950'lerden sonra hane gelirine ilişkin verilecek her kararda şehirlerde veya ülkenin diğer bölgelerindeki iş imkânlarının hesaba katılması gerekiyordu. Göçetmeme tercihi tarım lehine yapılmış bir iktisadî seçimin göstergesiydi.

Ülke ekonomisiyle böyle bir bütünleşme gelirini tarımdan elde edenlerin devletin politika tercihleri alanına çekilmiş olmaları demekti. Devletin iktisadî politikaları hem hükümetlerin politik tercihlerini yansıtıyor hem de köylünün içinde faaliyet göstereceği iktisadi ortamı şekillendiriyordu. Birkaç yıl dışında bütün dönem boyunca devlet politikası tarım lehineydi Seçmenlerin ezici çoğunluğu köylü olduğundan, genel oy kurumu devam ettiği sürece, siyasî partiler kırsal kesimi bütünüyle memnun etmeye çalıştılar. Kır nüfusunun büyük çoğunluğu toprak sahibi olduğundan ve pazarla benzer şekilde bütünleştiklerinden bu imkânsız değildi. Zıt toplumsal gruplar olarak birbirlerinin karşısında yeralan toprak sahipleri ve topraksız köylülerden oluşan bir tarımsal yapıya nazaran Türk tarımı Marx'ın Fransa için yaptığı "patates çuvalı" benzetmesine çok daha yakındı. Siyasî otorite büyük çapta küçük meta üreticisi bir sınıf oluşturan köylülerle karşı karşıya olduğundan politikalarının daha tutarlı olması beklenirdi. Burada köylülüğün toplumsal farklılaşma süreci dışında kaldığını öne sürmüyoruz. Büyüklük, ihtisaslaşma derecesi, pazarın niteliği çoğunlukla çıkar çatışmalarıyla sonuçlanan

önemli boyutlardır. Yine de devlet tarım girdisi fiyatlarını yapay olarak düşük bir düzeyde tutup tarım ürünlerine dünya fiyatlarının üstünde bir fiyat verebildi. Bu tür subvansiyon politikasına Kore Savaşından hemen sonra fiyatlar düşmeye başladığında ilk olarak başvuruldu ve bu uygulama bugüne kadar devam etti. Üstelik seçimle işbaşına gelen hükümetlerin hiçbiri tarıma gelir veya servet vergisi koymayı politik açıdan uygun görmediler. Bu genel politika tercihleri kırsal kesimde yaşayanların çoğunluğunun lehineydi ve tarımdaki küçük üreticiler arasındaki çelişkiler nisbeten önemsiz kaldığından hükümet politikaları başarılı olabildi. Ve bu politikaların başarısı II. Dünya Savaşı sonrasında başlatılan dönüşüm ivmesinin sürmesini güvenceye aldı.

Aşağıdaki bölümde dört örnek Anadolu köyünün son otuz yıl içindeki dönüşümünü anlatacağım. Bu tipleştirmeyle amaçlanan toplumsal dönüşümü bütünüyle kapsamaktan çok kırsal dönüşümün izlediği çeşitli yolları belirlemektir.

VI. Aşağıda anlatılacak dört köy örneği bir dönüşüm tipolojisi olmuştur. Burada, köyleri araştırma birimi olarak ele almanın içerdiği metodolojik tercihin en baştan tartışılması gerekli. "Köy", geleneksel antropolojinin ayrıcalıklı araştırma birimidir. İktisatta ise, hele neo-klâsik iktisatta, çiftlik üretim birimi, aile ise karar verme birimi olma önceliğini kazanırlar. Marksist sosyoloji, kırsal kesimde sınıf yapısını ararken, aileye sınıfları oluşturan birim olarak öncelik tanır. Bu perspektifte kırsal dönüşüm analizi, belli bir hanenin sınıf konumunu saptadıktan sonra, ülke ve dünya ekonomisiyle bu birimin ilişkilerini ele alır. Kırsal dönüşüm tiplerini saptarken, bence. köy bir ara - belirlenme düzeyi oluşturur. Hane ve toplumsal kuruluş arasındaki bu düzey hanenin sosyo-ekonomik davranışının sınırlarını çizer. Bu anlamda,

analitik tercihin köy lehine yapılması araştırmanın tahmin gücünü arttırır. Varlığı ya da yokluğu araştırma konusu köyün tipini belirleyen birkaç değişkeni ayırmak mümkün olduğunda, köy içinde muhtemel sosyo-ekonomik davranışların da alanını belirlemek mümkün olacaktır. Her köyde o köye niteliğini veren bir gelişme eğilimi hâkimdir. Köydeki hanelerin geçirecekleri dönüşümü belirleyecek olan işte bu hâkim eğilimdir. Bu dönüşümler hakim eğilimin bir kopyası olmak zorunda değildir; eğilimi tamamlayıcı bir özellik taşıyabilirler ya da hâkim eğilim nedeniyle dışarda bırakılabilirler. Ancak, bu dönüşümler, hane davranışını sadece içinde bulunduğu geniş sosyo-ekonomik formasyon çerçevesinde (dünya, ülke ekonomileri) ele alarak, açıklamak mümkün değildir. Bu açıklama köy birimini göz önünde tutmak zorundadır. Köy bir sıfır-toplam toplumdur; sınırları içinde belli miktarda toprak vardır ve bu sınırlama, bir biçer-döver sahibi açısından bakıldığında biçilecek ürün hacminin veri olması gibi başka sınırlamalara da yol açar. Ayrıca, köyün ortak tarihi, göç kararlarında, teknoloji veya ürün yeniliklerinde, toprak açmada olduğu gibi benzer davranışların ortaya çıkmasına yol açar; Kayırma mekanizması genellikle köy düzeyinde işler Örneğin bir köyden çıkan önemli bir kişi köylülerinin tümünün geleceğini belirlemekte temel bir önem taşıyabilir.

Köylerin sınıflandırılması mümkünse, ikinci aşamada belirli bir köy yapısının istenilen herhangi bir araştırma nesnesi üzerindeki etkileri aranacaktır. Birikim tarzları, aile işgücünün dağılımı, ve ailenin gelir kaynakları hane düzeyiyle ilgili olmasına rağmen köy yapısı ve dönüşümü çerçevesinde cevaplanabilecek sorulardır. Köylü ailenin ülke ekonomisiyle —işgücü ve meta pazarlarında— bütünleşmesiyle ilgili sorular da bu bütünleşme ortamını oluşturan köy dönüşümü çerçevesinde araştırılacaktır. Bütünleşmede-

ki farklar, yâni bir tür köy dönüşümünün ağır basması aynı zamanda bölgesel farklılaşmaya da temel oluşturabilir.

Dört temel tipten oluşan tipoloji köy dönüşümleri alanını tanımlamak amacıyla önerilmiştir. Üretim ilişkileri açısından bu dört tip iki kategoriye indirgenebilir. İlk kategori köy tiplerinden biriyle aynıdır: emek-sermaye ilişkilerinin hâkim olduğu kapitalist çiftçilik. Bu kategori ampirik düzeyde az sayıda sürekli işçi çalıştıran, daha fazla sayıda mevsimlik işçi istihdam eden büyük toprak sahibi olarak karşımıza çıkar. Aşağıda gösterileceği gibi bu kategorinin tarihi ve coğrafî boyutu son derecede özgüldür. İkinci kategori diğer üç köy tipini kapsar. Bu kategoride üretim sürecinde ağırlık olarak aile emeği kullanılır; geçimlik üretim - meta üretimi oranı köyler arasında büyük farklar gösterse de, köylüler tam anlamıyla küçük meta üreticisidirler. İlk iki bölümde öne sürülmüş olduğu gibi Türkiye'deki köylü ailelerinin büyük çoğunluğu bağımsız üreticidirler. Bu çoğunluk içinde geçimlik üretimle dış pazarlarla yarım yamalak bir bütünleşmenin birarada görüldüğü köyler de bulunur. Ancak çoğu köylerde iktisadî dönüşüm yoğun bir pazara açılmayla sonuçlanmıştır. Meta üretimine yönelimin ihtisaslaşma ve bir birikim stratejisinin mi sonucu olduğu, yoksa ürün çeşitlemesi ve bir geçinme stratejisi sonucu mu ortaya çıktığı iki tip meta üreticisi köy arasındaki farkı verir. Ağırlıklı olarak aile emeğiyle ve öncelikle aile üyelerine ait topraklarda yapılan bağımsız köylü üretimi bu şekilde üç tipe ayrılır: geçimlik üretim, geçimlik gelir edinimine dönük çeşitlenmiş meta üretimi ve birikime yönelik küçük meta üretimi. Bu tiplerin geleneksel yoksul, orta ve zengin köylü ayırımına tekabül etmediğini söylemek gerek. Burada yapılan ayırımın temeli niteliksel-dir; köylünün kendisinden bağımsız oluşmuş bir çevreye uyumunu anlatır. Tanımlayacağımız bu çevreye.

yani köyün niteliği ve bu köydeki hanelere "tip" adını veriyoruz. Köy içinde yeraldıklarından haneler de köyün niteliğine uygun belirli özellikler gösterirler. Yoksul, orta ve zengin köylü kategorileştirmesinden farklı olarak bu modeldeki köylüler burada önerilen köy tiplerinin köyden daha geniş birimleri içeren meta ve işgücü pazarlarıyla bütünleşme niteliği yoluyla ülke ekonomisiyle bağlantı kurarlar.

Meta üretiminin oranı değişmekle birlikte bütün dönüşüm tiplerinin kapitalizmin eş derecede hakimiyeti altında olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Şüphesiz sadece asıl kapitalist dediğimiz dönüşüm tipinde çevirme ve köylünün toprağından edilmesiyle eski ortakçıların proleterleştiği görülür. Bu tür kapitalist dönüşüm, İngiltere'deki kapitalizme geçişe en yakını ve mekanik analizlerde tarımda kapitalist hakimiyet sürecinin izlemesi beklenen süreçtir. Aslında, İngiliz modeline uygun böyle bir geçişe çok az rastlanır ve dünyanın her yerinde tarım tartışılmaz bir biçimde kapitalist hâkimiyet altında iken yine de küçük üretim özelliği gösterir. Kapitalist bağlamın bu hakimiyeti sadece ticaret ve para sermayesinin işleyişiyle (eşitsiz mübadele ve tefecilik) sömürüyü göstermek için değil aynı zamanda köylerdeki dönüşüm devrevî ve uzun dönem zamansallığını öne sürmek açısından da önem taşır. Örneğin 1950'ler bütün tiplerin tarihinde bir dönüm noktasıdır. Ayrıca dört dönüşüm tipi de 1974'ün fiyat yükselmesinden ve 1970'ler sonundaki krizden etkilenmişlerdir. Meta üretiminin ölçüsü ne olursa olsun kapitalist dinamik köy dönüşümünün alacağı şekli ya doğrudan ticaret, kredi ve işçi pazarı yoluyla ya da dolaylı olarak kapitalist devletin aracılığıyla belirler. Demek ki kapitalist dinamiğe tâbi dönüşümlerden bahsediyoruz. Tarımda saf kapitalist ilişkilerin nisbî gelişmemişliği ve dolayısıyla tarım gelirlerini belirlemekte işçi pazarının

önemsizliği kapitalizmden bağımsız bir gelişme çizgisi izleneceği anlamına gelmez. Bu iki sonuç küçük üretim yapan bağımsız fakat kapitalist dinamiğe bağımlı bir köylülüğün ağırlıklı varlığından kaynaklanır.

Artık ampirik örnekleri ve dönüşüm çizgilerini anlatmaya başlayacağım. İlk örnek (Tip I) geçimlik üretime dönük küçük meta üreticisi bir köy.

Yeşil köyü Ankara'nın iki saat doğusunda Anadolu platosunun eski yerleşim yerlerinden biri. Köyün tarihinin Osmanlıların kuruluş zamanına kadar uzanması mümkün. Mevcut toprak mülkiyet yapısı Osmanlı miras hukukunun izlerini taşıyor. Babadan kalan toprağı erkek mirasçılar arasında eşit olarak paylaştıran bu İslâmiyet kökenli kanun toprağın aşırı derecede bölünmesinin nedeni olarak gösterilmiştir. Bu aşırı parçalanma sonucu şimdiki küçük ve çok sayıda işletme yapısı ortaya çıkar. Ayrıca toprağın ürün değiştirmeden devamlı sürülmüş olması belki de Türkiye'nin en düşük toprak verimine yolaçmıştır. Yakın zamanlarda köyde makina ve gübre kullanımının başlamış olması da bu gerçeği değiştirmemiştir. Ancak yeni ürünlerin ekilmesi ve yeni faaliyetlerin başlamasıyla köy ekonomik varlığını sürdürebilecek bir duruma gelecektir.

1950 lerden önce köyde, ağırlıklı olarak aile tüketimine dönük, geleneksel teknolojiyi kullanan bir tarım faaliyeti vardı. Bu dönemde köylüler ek gelir sağlamak için, özellikle Ankara'da mevsimlik işçi olarak çalışmaktaydılar. Türkiye'nin çoğu bölgelerini etkileyen tarımdaki teknolojik değişme Yeşil'e ancak 1970 lerde ulaşmış. Ülke ekonomisinin dönüşümünün etkileri ise daha önce hissedilmiş olmalı. 1960'lardan itibaren gençler köy dışında iş aramaya başlamışlar. Eski bağlantıların ve hızla büyüyen bir şehir merkezine yakınlığın yardımıyla 1960 sonları ve 1970 başla-

rında kesin göç hızlanarak devam etmiş. Geçici göçün sürekli göçe dönüşmesi köyde yaşayan ailelerin çoğunun gecekondularda yaşayan ve şehirde sürekli bir işe sahip üyelerinin bulunması demekti.. Bunların köyle ilişkileri tamamen kopmuş değildi. Köyün topografik yapısı ve toprak verimliliğinin yeni teknoloji kullanımına izin vermeyecek bir düzeyde olması nedenleriyle, hasat emek - yoğun bir faaliyet olma özelliğini sürdürdü. Hasat zamanı köy ailelerinin şehre yeni göçmüş üyeleri bu faaliyete yardımcı olmak için köye dönüyorlardı. Köyde kalan aile şehirden emek yardımı gördüğü gibi paraca da destekleniyordu. Böylece ülke çapında artan millî gelir ve tüketim düzeyine köyde de bir ölçüde ayak uydurulabiliyordu. Özellikle 1970'lerde, tüketim sepeti önemli miktarda harcamaları gerektiren dayanıklı tüketim mallarını da içermeye başladı. Ayrıca, köyden şehire geçimlik ürün akımı olduğu da tahmin edilebilir.

Ülke ekonomisiyle bütünleşmenin bir başka belirtisi de köyde bir ortaokul açılması ve dolayısıyla memurların yanısıra hükümet fonlarının da köye girmesi oldu. Aynı zamanda çoğu devletten emekli aylığı alan eski göçmenler de yeniden köye yerleşmeye başladılar. Yeşil köyü'nün makro-ekonomisi dış kaynak ve işgücü desteğiyle ayakta duruyordu. Köy ekonomisi bu rantiye konumunun bazı özelliklerini taşır. Nüfus yapısına bakıldığında faal işgücünün önemli bir kısmının köyde bulunmadığı ortaya çıkar. Çoğu aileler, oğulları şehirde bulunan ve bazen de torunlarına bakan yaşlılardan oluşmaktadır. Köyün şehirden parasal kaynaklarla desteklenmesi ve girişimci yaşta kişilerin nisbî azlığı temel üretim faaliyetini dinamizmden yoksun bir niteliğe sokmuştur. Sonuçta, yeni faaliyetler ya da yeni teşebbüsler birkaç ailenin tekeline girdi. Hâlen, ekilmeyen ya da öylesine terkedilmiş toprak oranı epey yüksek. Tarlalar traktörle ekilip sürülmekte. Bir tarlanın hayvanla sürülmesi ve

bu işte emek kullanımı gerektiğinde köylü bu işin zahmete değmeyeceğini düşünmekte. Eğer tercih göç lehine yapılmış olmasaydı bu toprakların böyle kolayca ekilmeden bırakılmayacağı tahmin edilebilir.

Hernekadar köy kendi başına iktisaden yaşayabilir durumda değilse de, tarım ve hayvancılık hala temel faaliyetlerdir. Köyde üretilen başlıca ürünler hayvanlar için arpa ve insanlar için buğdaydır. Yirmi aileyi içeren bir ankette buğday ve arpanın pazarda satılmadığını gördük. Genel olarak sadece patates ticarî amaçla üretilmekte ise de pazarlama oranı % 50'yi aşmamakta. Ailenin 14'ü patates ekmekte bunların 7'si ürünü yakındaki kasabada fiilen satmaktalar. Tabii kaynakların sağladığı karşılaştırmalı üstünlük bu köyün engebeli toprağında patatesi buğdaya göre daha elverişli bir ürün yapmış. Patates yoğun emek gerektirmediğinden köyde kalan aile üyelerinin yaş yapısına daha uygun. Son on yılda patates ekilen toprak oranı da artmış. Köyde ekim alanı artmış olan bir başka yeni ticarî ürün ise ankete dahil ailelerin yarısının üretiği korunga. Koyun yetiştiriciliği geleneksel bir faaliyet ve süt ve yoğurt köylülerce tüketilmekte. Son yıllarda her ailenin baktığı koyun sayısı artmış ve ankette, 1980 yılında iki ailenin koyun ticaretine yatırım yaptığı bulunmuştur. Çobanlar köy tarafından ortaklaşa tutulduğundan koyun yetiştiriciliğinde sadece süt sağımında aile emeğine gerek var. Süt ve yün vermesi dışında, koyun beklenmedik ya da arasıra ortaya çıkan nakit ihtiyaçlarına karşı bir güvence olma özelliğini taşıyor. Köyde nisbeten eşit bir toprak ve hayvan dağılımı var. 20 ailelik örnekte topraksız aileye rastlanmadı; ailelere ait toprak miktarları 10 ilâ 120 dönüm arasında. Elde edilen izlenim toprağın verim farkının çok fazla olduğu ve toprak büyüklüğündeki farkların nitelik farkıyla giderildiği şeklindeydi. En fazla hayvanı olan aile 60 koyuna sa

hipti, her ailenin hayvanı vardı, en azından bir inek ve dört koyuna sahipti. Daha önce de köy koyunlarının güdülmesi için çobanların tutulması gerektiğini söylemiştik. (Bunlar genellikle köyün yerlileri değiller). Devlet memurları dışında köydeki tek ücretli grubu çobanlar. Anket yapılan ailelerden ikisi, biri iki gün diğeri bir hafta olmak üzere, hasat zamanı köyden ücretli işçi çalıştırmaktaydı. Köydeki emek pazarı bundan ibaret.

Yukarda anlatılanlar köy ekonomisinin durağanlıktan yeniliğe doğru gitme yolunda bazı belirtiler gösterdiği izlenimini verse de bu adımlar yeni bir dinamik yaratmak için yetersizdir. Birkaç müteşebbis köylünün köyün genel eğilimi dışında davranış göstermesi muhtemel. Fakat ağırlıklı gelişme aksi yöndedir Köyün nüfusu azalmakta, eskiden açılan topraklar gerisin geriye terkedilmekte, yaşlıların çoğunlukta olduğu bir nüfus yapısı oluşmakta. Toprak temerküzü veya elden çıkarılması yönünde bir eğilim de tabiî ki yok; son on yılda ankete katılan aileler sadece iki defa toprak alım-satımı işlemine girmişler. El değiştiren her iki tarla da 1.5 ve 7 dönümlük küçük tarlalar. Birincisi düğün nedeniyle nakit ihtiyacından satılmış, diğerini şehre sürekli yerleşen bir köylü elden çıkarmış. Satın alanlardan biri Almanya'dan dönen bir işçi diğeri hayvan satımından beklenmedik bir gelir elde etmiş olan bir köylü. Göçe rağmen önemli bir toprak pazarı görülmüyor ve aileler tarlalarını ellerinde tutmayı tercih etmekteler. Kapitalist çiftçiliğe geçişin olmayacağı kesinlikle söylenebilir; yine de birkaç aile ürün çeşitlemesine gidebilir ve yeni faaliyetlerle artan ticarileşmeyle daha yüksek bir gelir düzeyi elde edip birikim bile yapabilirler. Öte yandan genel olarak ülke ekonomisinin ciddi bir şekilde ve uzun bir süre için kötüye gitmesi göçü zorlaştırıp, şehirlerdeki eski köylüler için iktisadî zorluklar doğurabilir. Köyleriyle bağlarını koparmamış oldukları için eko-

nomideki kötüye doğru bir değişme bunları köye dönmeye zorlayabilir. Böyle bir gelişme köyün dönüşüm çizgisinin değişmesine katkıda bulunacaktır. Bu durumda ürün çeşitlenip ticarileşme artabilir ve nüfus azalması ve toprak terki eğilimleri tersine dönebilir.

İkinci köy 1960 larda gerçekleşmiş bu tür bir dönüşüm neticesinde ortaya çıkan bir çeşitlenmeye örnektir.

Yayla Ege kıyısında, kaza merkezlerine yakın, karayoluyla ulaşımın kolay olduğu, Yeşil gibi eski, toprağı yorgun ve verimsiz bir köy. Burada da miras hukuku toprakları parçalamış. Ancak toprak pazarı çok daha canlı ve tarlaların birleştirilmesiyle ilgili bazı girişimler var. Bu nedenle hane başına ortalama tarla sayısı daha düşük. Ayrıca, belki de bir toprak pazarının mevcudiyeti nedeniyle, Yayla'da toprak dağılımı Yeşil'den daha eşitsiz. Daha da önemlisi Yayla'da edinilen ilk izlenim canlı bir iktisadî birimle karşı karşıya olunduğu. Köy nüfusunun çoğunluğu parasal teşebbüsler içinde. Bu sürecin başarısına bağlı olarak, toprak alanı ve veriminde önemli bir fark olmamasına rağmen kişi başına gelir Yeşil'e nazaran daha yüksek gibi.

Yayla'nın tarihine bakılınca, 1950'lere kadar iki köyün izleycekleri yolun ayrılacağım tahmin etmek imkânsız. Geleneksel teknoloji ve geçimlik ürünler 1950'lere kadar Yayla'da da egemendi. 1950'lerde dışarıya göç ile birlikte bu dünya değişmeye başladı. Aynı zamanda, önceki sayfalarda anlattığımız makinalaşma süreci pamuk yetiştiren komşu Aydın ve Manisa vilâyetlerinde mevsimlik tarım işçisi talebini arttırdı. Böylece geçici iş ve ek gelir imkânı doğdu. Bu mevsimlik iş olanağı, ilişkilerin kurulduktan sonra süreklileşmesi ile devamlılık kazandı. Aile bütçelerine katkıda bulunması dışında mevsimlik istihdam göçmenlerin girişimci davranışlarını da etkilemiş olmalı. Örneğin

tütün bu dönemde ekilmeye başlandı. Tütün emek-yoğun bir teknoloji gerektirdiğinden ve bu sebeple beş dönümden geniş bir alana ekilemediğinden, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ailelerin aynı zamanda mevsimlik işçi olarak çalışan aileler olması eğilimi görüldü. Her iki grup da köyün toprak sıralamasının alt basamaklarında yeralıyordu. Aynı zamanda köyün sakinleri kasabaya sebze nakli ve yakın merkezlerdeki haftalık pazarlarda perakendecilik gibi küçük ticaret işleriyle iştigal etmeye başladılar. Tarım üretimi daha da çeşitlendi: tütün, afyon, mısır, nohut, üzüm, kavakçılık ve sebzecilik önem kazandı. Köy içinde bir emek pazarı oluştu. 1960'ların sonlarında mevsimlik iş bulma yerine köyde iş yapan köylülerin oranı yükseldi. 1970'lerin başında zengin köylüler traktör ve diğer tarım makinaları satınaldılar. Yirmi haneyi kapsayan ankette, altı köylünün traktör sahibi olduğunu gördük. Bunlardan ikisi 1977'de, diğerleri 1972, 1973, 1978 ve 1979'da alınmışlardı. Gösteriş malları da köye aynı dönemde girmişti; onyedi radyonun onbeşi 1970'le 1975 arasında, beş televizyon ise köye 1975'le 1978 arasında satınalınmıştı.

Köyün demografik tarihinin iktisadî tarihini takip ettiğinden daha önce bahsetmiştik. Yeşil'e benzer bir yaş dağılımıyla sonuçlanması muhtemel nüfus duraklaması ve gerilemesi süreci 1960'larda tersine döndü ve nüfus tabii oranda artmaya başladı. Son zamanlarda köye göçedenler bile oldu. Nüfusu besleme kapasitesindeki bu artış tarımda yayılmacı bir büyümeye değil emek-yoğunluğu fazla tarım ve tarım-dışı faaliyetlerin köye girmiş olmasına bağlı. Küçük ticaret, ticaret ve nakliye köyün gelişen sektörleri ve köyde temel iktisadî faaliyetlerin dışında işlerle uğraşanların sayısı artmakta. Hatta birkaç aile evlerindeki tezgahlara dokuma işi alıyor. Ankette yedi aile reisi, toprak sahibi olmalarına rağmen asıl işlerinin zanaatkârlık, dükkân sahipliği veya şoförlük olduğunu söylediler.

Tarımda da entansif yöntem kullanılmakta. Tütün ve sebzecilik dönüm başına parasal kazancı arttırmış Ayrıca sebzeler kavakların arasına ekildiğinden son zamanlarda kavak yetiştiriciliğinin başlamasıyla su yakınındaki tarlaların kullanma alanı iki kata çıkmış. Aile emeğini daha yoğun kullanma eğilimi ailenin geçici ücretli istihdamla ilgili kararlarını da kapsıyor. Yirmi aile reisinden beşi, beş ile otuz dönüm arasında toprağa sahip olmalarına ve ancak arasıra mevsimlik işçi olarak çalışmalarına rağmen meslekleriniin tarım işçiliği olduğunu beyan ettiler. Ailelerinde iki ilâ beş kişi her yıl iki haftadan dört aya kadar değişen sürelerle köy dışında çalışmakta. Ayrıca köy içinde de çalışıyorlar. Ancak köy içinde istihdam imkânı çok daha belirsiz. Orta derecede toprağa sahip ailelerin genel olarak daha çeşitli faaliyette bulunduğu söylenebilir. Bu gibi hanelerde mevcut aile emeğinin çeşitli işler arasında dağılımını tanımlayacak en iyi terim "emek portföyünün yönetimi yoluyla gelir maksimizasyonu". Bu emek tahsisi ne ekileceğine ilişkin kararı da kapsıyor; pamuk çapalama ve toplama mevsimlerinin köy dışında çalışabilmek için boş bırakılması gerekiyor. Ankete dahil edilen ailelerin en fazla toprağa sahip dördü dışında, her ailenin en az bir üyesinin son üç yıl içinde en az bir kez mevsimlik işçi olarak çalıştıklarını bulduk. Köyde toprak kiralandığı gibi ortakçılık da yapılmakta. Son yıllarda yirmi aileden onu toprak kiralamış, yedisi halen kiralamakta. En geniş topraklı dört aile halen topraklarının bir kısmını ortakçıya vermekteler.

Bu dağılım içinde, her hanenin işlediği toprak miktarına bağlı bir uzmanlaşmanın belirtileri görülüyor. Küçük köylülerin hepsi, aile emeğini kullanarak en zahmetli işlerle uğraşıp tütün gibi emek-yoğun ürünler yetiştiriyorlar. Ayrıca, bu ailelerin gelirlerinin önemli bir kısmı geçici istihdamdan sağladıkları

ücretlerden geliyor. Orta köylüler ise tarım ve tarım-dışı faaliyetlerde daha fazla çeşitlemeye gitmişler. Birden fazla ürünü pazar için yetiştirdikleri gibi küçük ticaretle de uğraşıyorlar. Büyük toprak sahipleri ise tarımın en az emek-yoğun ürünlerinde, yani tahıl ekiminde, ihtisaslaşmışlar.

Anlaşılacağı gibi toprak dağılımının pek de eşit olduğu söylenemez. Topraksız köylü olmamasına rağmen, ankete katılan aileler içinde dördünün 150'şer dönümden fazla toprağı varken, en yoksul dört köylü 10'ar dönüm toprağa sahip. Diğer oniki ailenin toprak büyüklükleri 50 - 100 dönüm arasında. Hayvan sayısında da benzer bir eşitsizliği görmek mümkün. Ancak burada farklar daha da çarpıcı. Yoksul ailelerin çoğunun bir tek ineği var; buna karşılık iki zengin aile 100'er koyun ve birer veya ikişer ineğe sahip. Öte yandan toprak alım-satımı sonucunda mülkiyette temerküz yönünde bir eğilim gözlenmiyor. Büyükçe toprak sahipleri küçük tarlalar aldıkları gibi satmışlar da; küçük köylülere ait topraklarda ise pek değişme olmamış. Ancak traktör satınalınmış olması bir birikimin mevcudiyetine işaret ediyor. Toprak sahiplerinden en büyük altısının traktörleri var ve traktör alış sırası toprak büyüklüğü sırasıyla hemen hemen aynı. Bu birikimin toprak temerküzü ve küçük köylülerin mülksüzleşmesiyle sonuçlanacağını söylemek çok güç. Küçük mülk sahipleri, özellikle mevsimlik ırgatlık gibi tarımla ilgili faaliyetlerden ve tarımdan kendilerine yetecek bir gelir kazanmakta. Köy, çeşitli gelir kazandırıcı faaliyetler üreten konumunu muhafaza ettiği ve küçük köylüler mevsimlik işlerden yeterli ek gelir sağladıkları sürece mülksüzleşme ihtimali kuvvetli değil.

Yayla köyü gelir kaynağı çeşitlenmesinin çok gelişmiş bir örneği. Fakat çok daha az gelişmiş bölgelerde bile bu tür tâli gelir kaynaklarına rastlamak müm-

kün. Bu özellikle mevsimlik iş imkânlarına bağlı. Mevsimlik iş olanağı geleneksel yapıların çözülmesini erteleyebildiği gibi çeşitlenmiş bir iktisadî yapının habercisi olarak köye yeni bir ivme de kazandırabilir. Bu ivme köydeki ailelerin neler yapabileceklerini belirler. Yayla köyü örneğinde köylüler pazar sinyallerine duyarlık kazanıp emek ve yatırımları karşılığında en fazla gelir vaadeden iktisadî faaliyetlerle iştigal ederek bu uyumu göstermişler.

Üçüncü örneğimiz birikim yapan küçük meta üreticilerinin hakim olduğu bir köy.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybetiği topraklardan yüzbinlerce muhacir Anadolu'ya geldi. Bunların çoğu İç Anadolu platosunun nisbeten az nüfuslu ve verimli topraklarına yerleştirildiler. Kara köyü Kafkasya Tatarlarının iskân edildiği bir köy. Halen tahıl bakımından zengin bir vadide bulunan köy Ankara'ya takriben 100 km. uzaklıkta, gelişen bir taşra merkezinin yakınında.

Kuruluşunda köyün toprakları yirmiden az aile arasında eşit olarak dağıtılmış; nüfus arttıkça islâh yoluyla tarıma elverişli toprak da genişletilmiş. 1935 de köydeki hane sayısı % 50 artmış ve her hane aynı temel teknolojiye sahip olduğundan toprak dağılımı bozulmamış. Savaş sırasında köylüler yakın bir vilâyetteki akrabalarını misafir etmek zorunda kalmışlar; dediklerine göre o zaman köydeki aile sayısı seksene çıkmış. Bu hızla artış, özellikle savaş sırasında yeni çift hayvanı almak zor olduğundan, nüfusla üretim arasında bir dengesizlik yaratmış. Böylece daha küçük topraklı bir grup ortaya çıkmış. Bu yeni durum savaş sonrasında değişmiş ve köyün halihazırdaki toplumsal yapısının temeli o zaman atılmış.

Köyde onbeş aile arasında yapılan ankette dört ailenin 1950'de dördünün de 1955'de traktör almış ol-

duğu görüldü. Yeni teknolojinin bu hızla edinilmiş olması traktör öncesi yıllarda bir miktar birikim olduğunu ve bu birikimin yaygın olduğunu gösteriyor. Emeğin makinayla ikamesi toprak temerküzüyle sonuçlanmış ve köydeki hanelerin yarısı köyü terketmişler. Resmî sayım rakamlarına göre köy nüfusu 1955'de 1973'e göre % 53 daha fazlaymış. Köyü terkeden aileler topraklarını satıp bir miktar sermayeyle büyük şehre göçedebilmişler. Bu sermaye sayesinde diğer göçmenlerin kaderini paylaşmak zorunda kalmamışlar, şehre geldiklerinde bir miktar yatırım yapabilmişler.

1950'lerin köy içindeki toprak transferi açısından temel bir önemi olduğu anlaşılıyor. Ankete katılan onbeş aileden onu bu yıllar içinde ortalama 200'er dönüm toprak satınalmış. Özellikle hasat makinalarının köye girmesi sonucu köyde istihdam imkânı kalmayınca, toprağını satan ve şehirle daha önce ilişki kurmuş olan aileler köyü terketmişler. 1970'lerde köy hanelerinin sayısı 40 civarında sabitleşmiş. Böyle bir sabitleşme sadece 'fazla' çocukların toprağın parçalanmasını önlemek için sürekli göç etmeleriyle sağlanabilir. Köyde mevcut aile yapısı geniş aile: aile reisi, karısı, oğullardan biri, gelin ve torunlardan oluşuyor. Diğer çocuklar ya köyden ayrılmışlar ya da büyük bir şehirde öğrenim görmekteler. Aile geliri oldukça yüksek olduğundan erkek çocuklar şehre öğrenim için gönderilmekte. Kara göçmenlerinin bazıları Ankara'da yüksek statülü işlerde çalışıyorlar.

Mevcut toprak büyüklüğünü korumakta kullanılan bu demografik mekanizma aile toprakları 'optimum' bir büyüklüğe vardıktan sonra işlemeye başlamış. Traktörler, hasat makinaları ve diğer modern tarım araçları hesaba katılırsa bir aile işletmesinin optimum büyüklüğünün 1000 dönüme yakın olduğu bulunur. Bu rakam ailedeki tam anlamıyla üretici fert

sayısına göre değişir. Kara'daki eğilim iki yetişkin erkeğin ailede tutulması yönünde. Yine de, köylüler 1960'larda ve 1970'ler başlarında mevcut topraklarını yeterli bulmayıp komşu köylerden kirayla veya ortakçılıkla toprak işlemek istemişler. O zamanlar komşu köyler üretici güçlerde aynı gelişmeyi sağlayamamış veya benzer bir toplumsal yapı kuramamış olduklarından Kara aileleri önceliklerinden doğan ayrıcalıktan yararlanabilmişler. Civar köylerde de teknoloji gelişince, köylerin içinde toprak talebinin artması sonucu kiralık toprak pazarı gerilemiş. Kara köylüleri çok uzaklarda —hatta bir keresinde Trakya'da— kiralık toprak aramışlarsa da bu kalıcı bir çözüm olamamış. Köylülerin en müteşebbisleri bunun yerine faaliyetlerini çeşitlendirmeye gitmişler; saman ticareti, biçer-döver kiraya vermek gibi. Son yıllarda köyde moda olan yatırımlar yün için Merinos koyunu ve süt için safkan inek yetiştiriciliği.

Bir 'optimum' büyüklükten bahsolunduğunda sözkonusu olan belli bir ürün, belli bir teknoloji ve münhasıran aile emeğinin kullanımıdır. Kara köyünün küçük meta üreticilerinin kapitalist çiftçiliğe geçeceklerine dair bir belirti mevcut değil. Mülksüzleşen köylülerin ücretli işçiye dönüşmemeleri ve hanelerin benzer evrimi nedeniyle toprak temerküzünün önlenmesi kapitalist ilişkilerin gelişmesini zorlaştırmakta. Halen köydeki tek ücretli grup çobanlar. Çoğunlukla birkaç aile biraraya gelip sürüleri için çoban tutuyorlar. Samancılık yapanlar ise köy dışında iş yaptıklarında işçi çalıştırıyorlar. Asıl tarım faaliyetinde aile emeği hâkim ve emek 'fazlası' genellikle hayvanların bakımına tahsis ediliyor.

İlk iki köyün tersine Kara'da tahıl üretiminde ihtisaslaşmış bir tarım var. Aynı teknoloji yaygın olarak kullanılıyor ve emek yoğunluğu yüksek faaliyetleri köye sokma çabası yok. Her hane nisbi fiyatlara

bağlı olarak buğday, arpa ve ayçiçeği yetiştiriyor. Ürünün pazarda satılma oranı nerdeyse % 100; gündelik ihtiyaçların çoğu kasabadan sağlanıyor. Köydeki ailelerin tüketim paketi şehir normlarına çok yakın, her ailenin televizyonu, buzdolabı ve diğer dayanıklı tüketim malları var ve bunlar bu mallar şehirlerde yaygın kullanılmaya başlandığında satmalınmış.

Köyün toprak dağılımında bir kutuplaşma olmadığını söylemiştik. Ortalama toprak büyüklüğü ilk iki köyden çok yüksek. 15 ailelik örnekte topraksız sayısı iki; bu ailelerden birisinin reisi bir dispanserde hademe, diğerinin bir minibüs ve bir taksisi var, köyün nakliyecisi. Bir ailenin 30 dönüm toprağı var-köy ortalamasına göre çok küçük bir toprak. Ancak aile reisi aynı zamanda köyün bekçiliğini de yaparak ek bir gelir sağlıyor. Hatta köyde buzdolabı ve televizyonu ilk satınalanlar arasında. Örnekteki diğer aileler 100 ilâ 200 dönüm arasında toprağa sahipler. Dördü dışında hepsinin koyun ve inekleri var. Merinos yün koyunu ve safkan inek yetiştiriciliği yakın gelecekte birikim potansiyelinin farklılaşmasında etken olabilir.

Kara gibi bir köyde, ailelerin çoğunun Orta-Batı Amerika'daki buğday çiftçilerine benzer iktisadi davranışlarda oldukları gözleniyor. Bunlar kârlarını maksimize eden ve artık üreten küçük meta üreticileri. Aile dışı emek kullanıldığında temelden farklı işletme yöntemleri gerekeceğinden ve ücret düzeyi nisbeten yüksek olduğundan, büyük çoğunlukla aile emeği kullanılıyor. Şimdiye kadarki üretimin ortaya çıkardığı dinamik, köyde birbirine benzer aileler yaratmış. Ancak mevcut durum bir denge durumu olmayabilir; köy dışına göç devam etse bile aileler yatırılabilir fon fazlalarını ve emeklerini kullanarak köy dışında kârlı işlere girişebilirler. Zenginleşmedeki farklılık köydeki mevcut durumu bozup daha fazla ailenin köyü terketmesine neden olabilir. Aileler mevcut

emeklerini kulanabilecekleri bir optimum toprak büyüklüğüne eriştiklerinde yeniden denge kurulabilir.

Son olarak, temel dinamiği kapitalist tarıma yönelik bir köyü anlatacağız. Bu dinamiğin bütün köylülerin sosyo-ekonomik ortamını tanımladığını göreceğiz.

İrfan Güneydoğuda bir köy. Köyün tarihi bölgenin tipik özelliklerini taşıdığından anlatmaya değer. Bu köyün bulunduğu topraklarda 19. yüzyıl sonuna kadar Hrıstiyan azınlıklar yaşarmış. 1880'lerde göçebe bir aşiret bu topraklara zorla veya rüşvetle yerleştirilmiş. Başlangıçta, hayvancılıkla iştigal eden bu aşirete bir miktar devlet toprağı verilmiş, kendileri de toprak satınalmışlar. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında ve daha sonra işgalcilere karşı direnilirken bölgedeki Hrıstiyan nüfus tamamen sürülünce, İrfan dahil üç köyü kapsayan bir bölge aşiretin, dolayısıyla da yönetici ailenin, eline geçmiş. 1920'lerle 1950'ler arasında aşiret reisi toprak sahibi, aşiret mensupları da onun ortakçıları halıne gelmişler. O zamanlar toprak iki kategoriye ayrılırmış; demesneye tekabül eden kısım ortakçılık ilişkisiyle ekilirken diğer topraklar üstünde de köylülerın nerdeyse mirasla geçen zilliyet hakları varmış. Bu topraklarda elde ettikleri ürünün sekizde bir ilâ onda biri arasında bir bölümünü aşiret reisine kira olarak öderlermiş (belli ki öşrden miras bir uygulama). Ayrıca, yılda bir defa, pamuk toplama mevsiminde, köylülerin hepsi 'corvée'ye benzer bir angarya yükümlülüğünü yerine getirirlermiş.

Bu tipik feodal üretim ilişkisi şüphesiz merkezî hükümetin de onayı ile devam etmiş olmalı. 1950'lerde ise siyasi ittifaklardaki değişiklikler nedeniyle değil, iktisadi gereklerden değişmeye başlamış. Toprak ağası ilk ithalat dalgasında bir traktör alıp kendi demesnesini ve mülkünü çevirip ayrı bir çiftlik olarak işletmeye başlamış. Bunun ilk sonuçlarından biri or-

takçılığa verilen toprak miktarının azalması olmuş. İlk traktörün alınmasını takip eden on yıl içinde başka traktörler ve hasat makinaları da gelmiş. 1970'lere gelindiğinde eskiden ortakçılığa verilen toprakların hepsini ağa çevirmiş.

Köy toprağının mülkiyetinin hukuken kime ait olduğu sürekli bir ihtilaf konusu olmuş. Köylülerden bir kısmının ileri sürdüğü miras haklarını ağa reddetmiş. Toprağın çoğunun aslında devlete ait olması kuvvetle muhtemel. 1960'larda tarına açılan toprak kesinlikle devlet malıymış; fakat ağanın bu araziyi gaspı devlete her yıl ufak bir kira ödemesiyle meşrulaşmış. Ağa bu toprağı ülke çapındaki ve mahalli siyasî ilişkileriyle ele geçirmiş olmalı.

Devletten kiraladığı toprakla ağa doğrudan yönettiği toprak alanını genişletmiş. Çevrili çiftliğe bu geçişle birlikte tahıllara göre daha emek-yoğun ürünlerin ekimi terkedilmiş. Köydeki siyasi durum ve çatışma o kertede ki ağa ne işçilerle ihtilafı göze alabilecek, ne de köy dışından mevsimlik işçi getirebilecek durumda. Bu nedenle pamuk ekimi daha kârlı olacağı halde asgarî istihdam gerektiren tahılları yetiştiriyor. Civardaki nehir kıyısında ağanın kontrolunda karpuz yetiştirmeye müsait tarlalar var. Bu emek yoğun bir iş olduğundan ve ağa köylülerle doğrudan ilişkiye girmekten kaçındığından bu toprakları yabancılara kiralıyor, onlar da köyden ortakçı buluyorlar. Otuz yıl lık dönüşüm sonunda ağanın köylülerle tek dolaysız ilişkisi çiftliğinde çalıştırdığı on-onbeş sürekli işçi ve hasat zamanı tuttuğu daha az sayıda geçici işçi. Toprağın hepsi çevrilmiş olduğundan artık eski ortakçılık ilişkisi mevcut değil. Ancak köylüler, sekizde bir ilâ onda bir arasında ödedikleri 'kiralık' toprağın çoğunun, o toprağı daha önce işlemiş olan ailelerin çocuk larına verilmesi gerektiğini sanıyorlar. Aslında bu toprağı kiralayabilmek siyasi ilişkilere bağlı. Köydeki

ihtilafın asıl kaynağı da ağanın bu miras hakkını tanımaması. Son zamanlarda ağaya karşı bir muhalefet ortaya çıktığında ağanın tepkisi muhaliflerine toprak kiralamama olmuş. Hatta bazı köylüler cebir ve tehditle köyden kovulmuşlar. Yine de köylünün çoğunluğu bu yanlışlıkların düzeltileceğine ve toprağın kendilerine dağıtılacağına inanıyor. Köylülerin köyü terketmedeki isteksizliklerinin, terkettiklerinde bile büyük şehirlere göçetmek yerine komşu köyler veya civar kasabalarda kalmalarının bir nedeni de toprağın dağıtılacağına ilişkin bu inanç.

Köylülerin en önemli şikayet konusu işleyebilecekleri toprağın azlığı. Ağa kendi ektiği araziyi genişlettiğinde, köylülere köy toprağının takriben yarısı kalmış. Yüz hane arasında eşitsiz olarak dağılan bu miktar geçim için yetersiz. Köyün kompradorları (yani ağanın lütfuna mazhar olanlar) daha geniş toprak kiralayabilirken ağayla iyi ilişki içinde olmayan köylüler kiracıların toprağına ortakçı olmakla yetinmek zorunda kalıyorlar. Bütün tarım makinaları ağaya ait. Ağa traktör ve biçer-döverlerini kiralıyor. İşleyebilecek toprağı olan köylülerin hepsi toprağı traktörle sürüyor, üçte ikisi de biçer-döver kiralıyor. Yani işleyebildikleri toprak büyüklüğüne bakmadan köylüler aile emeği kapasitelerinin tamamını asıl tarım faaliyetinde kullanmıyorlar. Çoğu aileler köy dışında geçici iş bulmaya çalışıyorlar. Ankete dahil yirmi aileden yedisinin reisleri asıl mesleklerinin civar kasabada çöp toplayıcılığı, yol inşaatında işçilik veya yol makinası makinistliği olduğunu söylediler. Bu köylüler, geçici fakat düzenli olarak bulabildikleri işler nedeniyle uzun süreler için köyden ayrılsalar da köyde ikamete devam ediyorlar. Bazı ailelerin oğulları civar şehirlerde ev açmış ve geçici iş arayan aile üyelerini barındırıp şehirle ilişkilerini temin ediyorlar. Ayrıca köyde temel olmayan iktisadi faaliyetler de var: İki

bakkal, iki kahve, civar kasabalara ve 4 km. uzaktaki tren istasyonuna nakliye işlerinde kullanılan beş at arabası. Bütün aileler köy toprakları içinde küçük bahçelerde sebze yetiştiriyorlar, çocuklar da yenilebilir yabani otları topluyorlar.

Köylülerin başlıca geçimini yetiştirdikleri koyunlar temin ediyor. Kuzu satışı ankete dahil yirmi hanenin en az yarısının temel nakit kaynağı. İşleyebilecek toprak kiralayan onaltı aileden ancak beşi salt ticarî ürün üretiyor. Bunların başında karpuz, tütün ve domates geliyor.

İrfan'da henüz tamamlanmamış bir süreç gözledik. Az sayıda da olsa, bölgede, ağanın köyün bütün toprağını kapatıp sadece çalıştırdığı işçileri köyde bıraktığı, yarı feodal ilişkilerden kapitalist çiftçiliğe geçiş örnekleri görülmüştür. İrfan bu dönüşüme uğramadığı gibi böyle bir geçiş ağanın üzerindeki siyasî kısıtlamalar nedeniyle hiç gerçekleşmeyebilir. Bir toprak reformu kanunuyla toprağı köylülere dağıtma teşebbüsü olabilir. Yine Güneydoğu'daki benzer örneklerde olduğu gibi —özellikle pamuk toplama gibi— mevsimlik işlerin köyün iktisaden kendini yeniden-üretmesinde daha önemli bir yer tuttuğu görülebilir. Buralarda, toprak dağıtımı beklentisi ve mevsimlik işlerden sağlanan ek gelirler köylünün, köyünü sürekli olarak terketmesini önleyip mevcut köy yapısının çözülmesini engeller. Çok az da olsa bazı durumlarda köylülerin daha önce geçici olarak çalıştıkları yerlere yerleşerek köylerini hepten terkettikleri görülmüştür. Çukurova ve Söke'de sadece köylerini terketmiş eski mevsimlik işçilerden müteşekkil köyler vardır. Bu durumda eski köy ağaya bırakılmıştır. Bir geçim stratejisi izleyen İrfan köylüleri evlerini terketmekte isteksizler. İşte bu nedenle İrfan'daki sürenin akıbeti halâ belirsiz.

VII. Yukarda, tarımda küçük meta üretiminin tarihî belirlenişini ve şimdiki çizgilerini tasvir etmeye

çalıştım. Makale boyunca izlenebilecek temel bir tezimiz, Osmanlı ve Türk toplumsal yapılarının özgüllüğünün toprak sahibi etrafına kurulu tarım sistemlerinin gelişmesine imkân vermediğiydi. Bu nedenle, Türkiye'deki tarım üreticilerinin çoğu aile emeğine dayalı küçük meta üreticileri. Yaptığımız analizde bir toplumsal formasyon olarak ele aldığımız köy düzeyinde bir tipoloji öneriyoruz. Bu tipoloji aynı zamanda hane davranışının da anlaşılmasına imkân verir. Belli bir tip dönüşüm yapısında yeralan haneler ve ailelerin davranışları bu yapı tarafından sistematik bir sınıflandırmayı mümkün kılacak şekilde sınırlanır ve belirlenir. Böyle bir sınıflandırma vasıtasıyla ve muhtemel davranış çizgilerinin tesbitiyle, soyut 'küçük meta üretimi' veya 'köylü üretim tarzı' modellerinin genellemelerinin ötesine geçmek mümkün olur.

Tanımladığımız dört köyden üçü bağımsız köylülüğün ne ölçüde farklılıklar gösterdiğinin kanıtı. Her tip toplumsal dönüşüm sonucu ortaya çıkan köy yapılarına örnek olmaları açısından proto-tipler. Ancak görünümlerin altındaki yapıların değişmeye devam ettiğine şüphe yok. Dolayısıyla değişme içindeki intibak dönemlerinden sadece biri yakalanmış durumda. Bu, İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayan bir dönüşüm dönemi. Bu dönüşüm dönemi için de üç yapısal tip var; köy dışına sürekli göçle birlikte geçimlik üretim, pazar sinyallerine bağlı olarak çeşitlenip bir iktisadi faaliyet silsilesi, ve sermaye-yoğun, aile emeğine dayalı ihtisaslaşmış birikim potansiyeline sahip üretim. Her tip için, aile içindeki işbölümü, gelir kaynakları, sürekli ve mevsimlik göç vs. açısından "tipik" hane davranışını tanımlamak mümkün. Ayrıca bu tipler kendi aralarında gelir düzeylerine göre de sıralanabilir. Böylece, meselâ ikinci tip dönüşüme örnek bir köyda aile üyelerinin değişik pazara-yönelik faaliyetlerde uzmanlaştıkları görülürken, sürekli göçe rastlanmaması muhtemeldir. Mevsimlik göç ihtimali ise nis-

beten daha fazladır. Birçok farklı kaynaktan elde edilen gelir ise I. ve III. tip köydeki gelirlerin arasında bir yerde olacaktır. Ülkedeki emek pazarı (III. tip için daha az da olsa) bütün tipler için önemlidir; Ancak asıl tarım faaliyetindeki emek pazarı en çok II. tip köylerdeki aileleri doğrudan ilgilendirir. Mevsimlik istihdam üzerine düşünülürse, tarımdaki emek pazarıyla pamuk ve tütün gibi ürünlerde pik dönemlerdeki geçici işçi talebi ve arzının anlaşılması gerektiği ortaya çıkar. II. tip köylerdeki aile gelirinin önemli bir kısmı mevsimlik istihdama bağlı olduğundan bu pazardaki ücret düzeyi özel bir önem taşır.

Türk köylerinin büyük çoğunluğunda, küçük meta üretimi ve (küçük) toprak mülkiyetinin temel bir özellik olduğunu tekrar etmek gerekiyor. Kapitalist tarıma doğru bir dönüşümün gerçekleştiği az sayıda köyde sürekli işçi arz ve talebi olmasına rağmen, bu pazarın köylülerle toprak ağası arasındaki iktisat-ötesi ilişkilerden bütünüyle arınmış olduğunu söylemek oldukça güç. Özellikle siyasî durum toprak reformu talebi ve tartışmalarının sürekli gündemde kalmasına yolaçtığı için saf bir sürekli işçi pazarının teşekkülü ihtimal dışı.

Demekki bu makalenin başlangıcında da söylediğimiz gibi emek pazarının tarımdaki gelir düzeylerini belirlemekte olsa olsa marjinal bir önemi var. Pek çok örnekte aile gelirinin büyükçe bir bölümünün ücretlerden geldiği görülür, ancak topraksız köylü oranı % 5'i geçmediğinden (bu % 5'in bir bölümü de tarım dışı küçük burjuvaziye dahildir) gelirlerin çok büyük bir kısmı köylünün sahip olduğu topraktan kazanılır. Topraksız oranının az olması gelir dağılımının eşit olmasını gerektirmez. Aslında toprak ve diğer kaynaklar eşitsiz dağıldığından gelir dağılımı da eşitsizdir. Ne var ki toprak büyüklüğü karşılaştırmalarının ancak aynı bölgedeki, benzer köy yapıları arasın

da yapıldığında anlamlı olduğu unutulmamalı. Örneğin, I. ve III. tip köylerde aynı miktardaki topraklar tamamen farklı gelir potansiyeline sahip olabilirler. Bu makaledeki gözlemlerden, kapitalist köyler dışında, köy-içi gelir dağılımının fazla eşitsiz olmadığı tahmin edilebilir. Hele I. ve III. tip köylerde epey eşit olduğu söylenebilir. Köyler arası gelir dağılımı ise, özellikle bölgesel farklılaşmalar ve köy dönüşüm tipleri birbiriyle çakıştığından, çok daha eşitsizdir. Örneğin, makinalaşmış tahıl tarımının yapıldığı zengince köyler ovalarda kuruluyken, doğudaki dağlık arazilerde daha çok I. tipe dahil köylere rastlanır. Böylece, buradaki sınıflandırma, hangi tiplerin hangi coğrafi bölgelere tekabül ettiği belirlenerek başka bir terminolojiyle de anlatılabilir.

Son olarak şunu söylememiz gerekiyor köylerin tanıtıldığı bölümdeki analizimiz soyut bir mekânın haritasını çıkarıyor gibi görünse de aslında belli bir dönem —büyüme, dönüşüm ve genel bir iyileşme dönemi— üzerine. Hüküm süren günümüzdeki krizin getirecekleri konusunda ise ancak tahmin yürütülebilir. Kriz belli yapıları güçlendirirken diğerlerini önemli ölçüde değiştirebilir ve hatta yeni yapılar doğurabilir. Böylece Türk tarımının özgül boyutlarından bazıları (köylü mülkiyeti ve yaygın bir sefaletin görülmemesi) ters dönebilir. Ancak Türkiye'de bağımsız köylülüğün uzun tarihi bizi onun gücü hakkında iyimser düşünmeye sevkediyor.

TOPRAK MÜLKİYETİ (Dönüm)

	YEŞİL	YAYLA	KARA	İRFAN
0	—	—	2	20
1 - 9	5	4	—	—
10 - 29	7	3	—	—
30 - 59	6	5	1	—
60 - 99	2	4	—	—
100 - 199	—	2	2	—
200 - 299	—	2	1	—
300 +	—	—	9	—

Not: Bütün tablolarda Yeşil, Yayla ve İrfan'daki gözlem sayısı yirmi, Kara'da onbeştir.

TOPRAKTAN YARARLANMA
Mülk + Kira + Ortakçılık)

	YEŞİL	YAYLA	KARA	İRFAN
0	—	—	2	4
1 - 9	5	4	—	2
10 - 29	7	2	—	6
30 - 59	6	7	1	4
60 - 99	2	3	—	1
100 - 199	—	2	1	3
200 - 299	—	2	2	—
300 +	—	—	9	—

HAYVAN SAYISI (Koyun ve Keçi)

	YEŞİL	YAYLA	KARA	İRFAN
0	2	13	5	7
1 - 9	2	2	—	2
10 - 19	5	1	—	1
20 - 29	4	1	1	4
30 - 49	3	—	3	5
50 - 69	3	1	5	—
70 - 99	—	2	1	1
100 +	1	—	—	—

DAYANIKLI TÜKETİM MALLARI

	TRAKTÖR Sayısı	RADYO Sayısı	TV Sayısı
YEŞİL	2	12	6
YAYLA	6	17	5
KARA	12	6	15
İRFAN	—	12	1

NOTLAR

(1) Perry Anderson, **Passages From Antiquity to Feudalism**, London 1974 de Doğu Avrupa hakkındaki bölümle karşılaştırınız.

(2) G. Ostrogorsky, **History Of the Byzantine State**, New Jersey, 1968 ile karşılaştırın.

(3) Osmanlı İmparatorluğunun klasik döneminin yorumu için bkz. Halil İnalcık, **The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300 - 1600**, New York 1973 ve Ö.L. Barkan'ın **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul 1980'deki makalelerine bakılabilir.

(4) H. İslamoğlu ve Ç. Keyder'in bu derlemedeki ilekarşılaştırınız.

(5) Bryan Turner, **Weber and Islam**, London (1974) ile karşılaştırınız.

(6) Örneğin I. Wallerstein, **The Modern World System**, New York, 1974 deki tartışmaya bakınız.

(7) Bu derlemenin sayfalarındaki «Asya Tipi Üretim Tarzı'nın Çözülüşü» adlı makaleye bakınız.

(8) Ö.L. Barkan, «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi» (**Türkiye'de Toprak Meselesi** İçinde) makalesiyle karşılaştırınız.

(9) Şevket Pamuk, Commodity Production For Export and Changing Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840 - 1913» GETA Discussion paper, no. 2, **Ankara 1982**, ile karşılaştırınız. Ayrica C. Issawi'nin **The Economic History of Turkey, 1800 1914** adlı eserinde tarımla ilgili bölüme bakılabilir.

(10) Nur Yalman, «On Land Disputes in Eastern Turkey»'e bakınız.

(11) O. Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, 1974.

(12) Ş. Pamuk, a.g.m.

(13) Bkz. Ç. Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye**, (Ankara) 1982.

(14) F Birtek ve Ç. Keyder, bu derlemede.

(15) DİE, **Zirai İstatistik Özetleri**, 1940 - 1960. Ankara 1968.

(16) a.g.e. ve nüfus sayımları.

(17) (SBF) **Türkiye'de Zirai Makinalaşma**, Ankara, 1954 ss. 119-120

(18) M., Singer, **The Economic Advance of Turkey**, Ankara, 1977. Bu kitapta 1950 lerde tarımda kaydedilen dönüşümün bir özeti yeralır.

(19) **Zirai İstatistik Özetleri**, a.g.e.

(20) **Türkiye'de Zirai Makinalaşma**, a.g.e., s. 129

(21) **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, Ankara, 1956, **1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları**, Ankara, 1965.

(22) DIE. Nüfus Sayımları.

(23) **Türkiye'de Zirai Makinalaşma**, a.g.e. ss. 96 - 97.

(24) **Zirai İstatistik Özetleri**, a.g.e.

BÖLÜM: IV — DÜNYA EKONOMİSİNDE DÖNÜŞÜM VE KRİZ

Bu bölümdeki makaleler içinde bulunduğumuz krizi anlamaya yönelik çalışmalar. İlk üç yazı değişik şekillerde son makalede içeriliyor. Birinci makale Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası iktisat tarihinin diğer Güney Avrupa ülkeleri ile benzeyen taraflarını vurgulamak için yazıldı. Burada tartışılan boyut daha kapsamlı bir çalışmada anlamlı bir sınıflandırmaya götürebilir. İkinci ve üçüncü yazılar kısa tebliğler olarak kaleme alınmıştı: amaçları, öncelikle o zaman gündemde olan kavramların vergilenmesi idi. Son yazı ise bir makaleden çok daha geniş bir çalışmanın iskeleti niteliğinde. Bir çok konu ve kavram ele alınıyor fakat ileri sürülen savlar yeterli derecede tartışılmıyor. Buna rağmen yazıdaki bazı hatırlatmaların —başka çalışmalara da yol açarak— yararlı olacağını umuyoruz.

GÜNEY AVRUPA ÜLKELERİNDE TİCARET AÇIKLARININ EKONOMİ POLİTİĞİ

Dünya ekonomisi teorisi içindeki bazı yaklaşımlarda ülkeler birbirlerinden sadece kaynak donanımları ve farklı ücret düzeyleriyle ayırdedilebilen bölgeler olarak ele alınır. Bu tür yaklaşımlarda pazarlar sınır tanımaz, sermaye dünya ölçeğinde bir akışkanlığa sahiptir. Uyum sağlama mekanizmalarının hepsi yapının içinde olduklarından devletler bu tür modellerde pasif kalırlar, iktisadî aktör rolünü oynamazlar. Dış ticaretteki dengesizlikler özerk mekanizmalar aracılığıyla sermaye hareketleri ve gelir değişmelerine yolaçar; sermaye hareketlerindeki dengesizlikler de ticaret yoluyla gerçekleşen intibaklar tarafından giderilir. Ne var ki sermayenin soyut kanunlarını yansıtan bu yaklaşım, tarihî analiz açısından tam bir evrensel geçerliğe sahip değildir. Ondokuzuncu yüzyılda, İngiliz hegemonyası döneminde dış ticaret nerdeyse serbest sayılabilirdi ve sermaye dünya ölçüsünde bir akışkanlığa gerçekten sahipti. Günümüzdeki kriz döneminde alınan politika tedbirleri de ondokuzuncu yüzyıldakine benzer bir durumu amaçlıyor gibi. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasından otomatik uyum sağlama mekanizmalarının mevcut olmadığını varsayan bir uluslararası sistem kurulmuştu. Bu sistemin gerekçesi, otomatik intibakların

makul bir süre içinde arzulanan refahı sağlayacak kadar hızlı olmadığıydı.

Söz ettiğimiz uluslararası sistemin iki temel unsuru vardı: bunlardan biri Bretton Woods anlaşmasında formüle edilmiş, diğeri ise Marshall Planıyla açığa çıkmıştır. Bilindiği gibi Bretton Woods anlaşmasıyla ABD doları evrensel eşdeğer oldu ve anlaşmaya taraf ülkeler paralarının değerini dolar karşısında sabit tutmayı kabul ettiler. Sabit döviz kurunun paranın pazar değerine tekabül edebilmesi için hükümetlerin evrensel eşdeğer olan doların arz ve taleplerini eşitlemeleri gerekiyordu. Bu ancak, dış ticaret, sermaye hareketleri ve diğer uluslararası işlemlerin kontrol altına alınmasıyla gerçekleşebilirdi. Demek ki Bretton Woods'un temel ilkesi her ülke hükümetinin ekonomisinin uluslararasılaşmasını siyasi olarak yönlendirmesiydi. Her ülke döviz harcama ve gelirlerini bir kalemdeki açığın diğerindeki fazlayla telafi edilebileceği bir şekilde düzenleyebilirdi. Bugünkü harcama-gelir dengesinde ağırlıklı önem taşıyan kalemlerin çoğu savaştan hemen sonraki yıllarda dikkate değer büyüklüklere ulaşmıyordu. Yurtdışına yatırılan sermayenin büyük bir bölümü savaşta müsadere edilmiş ya da yatırımcı ülke tarafından transfer edilmişti; yani Fransa ve İngiltere eskisi gibi faiz toplayarak dış ticaret açığı verme imkânına sahip değillerdi. Göçmen işçilerin ülkelerine yolladıkları dövizler bugünkü boyutlarından çok uzaktı. Turizm hâlâ bir lüks tüketim olarak görülüyordu. Bütün bu nedenlerle ödemeler dengesindeki ticaret açığını kapayabilecek tek kalem doğrudan özel yatırımlar veya resmi transferler biçimindeki sermaye hareketleriydi.

Dünya ekonomisi içindeki bir ülke ekonomisinin karşılaşmak zorunda kalacağı temel sınırlama ödemeler dengesidir. Ödemeler dengesi, bütün muhasebe özdeşlikleri gibi, ex post dengede olmak zorundadır. Sa-

vaştan hemen sonraki yıllarda Avrupa ekonomilerinin savaş öncesine göre çok önemli ölçüde düşmüş olan üretimleri gözönünde tutulursa ödemeler dengesi sınırlaması uluslararası ticaretin, ABD'nin Avrupa'da yatırım yapma isteğine ve Avrupa ekonomilerinin Amerika'ya ihraç edilebilecek mallar üretmesine bağlı olarak, çok düşük bir hızda gelişebilmesi demekti. Ayrıca savaş sonrası ABD ekonomisindeki canlılık düşünülürse, Amerikan sermayesinin, siyasî coğrafyası henüz belirlenmemiş bir bölgede yatırım yapması ve ABD ekonomisinin Avrupa'dan önemli miktarda ithalat yapması pek muhtemel görünmüyordu. Bu nedenle Avrupa hükümetleri, ekonomilerini yeniden inşa döneminde gereken ithal mallarının talebini kısıtlamak ve azaltmak zorunda kalacaklardı. Bu durum ise ekonomilerini "kapatmalarına" veya uluslararası ekonomi yerine iç pazara yönelmelerine yolaçabilirdi. ABD'de ise savaş yıllarında ertelenen talebin salıverilmesi sonucu oluşan iktisadî canlılık 1946'da duraklıyor gibiydi. Amerikan hükümetinin bulduğu çözüm yolu bu süreci Amerikan mallarına karşı dış talebin arttırılması yoluyla devam ettirmekti. Bu kısa vadeli çözüm Amerikan yönetici çevrelerinin ülkelerin içpazara yönelimlerinin mümkün mertebe önlendiği ve siyasî ikili anlaşmalar yerine çok taraflı ticaretin kurallarının geçerli olduğu bir dünya pazarı çerçevesi kurmak şeklindeki uzun vâdeli hedeflerine de uygun düşüyordu.

Sözünü ettiğimiz çözüm yolu savaş - sonrası uluslararası sistemin ikinci unsuruyla ilgili: Marshall Planı biçiminde ortaya çıkan bu hal çaresi evrensel eşdeğerin Avrupa ülkelerine resmi kanallarla transferi biçiminde uygulamaya konuldu. Bu transferler Avrupalıların Amerikan sermaye malları ithal ederek ekonomilerini hızla geliştirmelerine imkân tanıyacak, Avrupa ekonomilerinin hızla yeniden inşasına katkı-

da bulunacak, böylece pompaya ilk hareket verilmiş olacaktı. Kendi kendini genişleten bir yapının temeli atıldıktan sonra bu yapı iç pazara yönelik ulusal ekonomi kurma teşebbüslerini önleyecekti. Savaş sonrasının güçlü devletinin ihtiyaçları iç pazara yönelik ekonomilerin antitezi olan bir yapıyla sonuçlanmıştı. Oysa, Bretton Woods'un mimarlarından biri olan Keynes yeni dünyanın ulusal ekonomilerden oluşacağını düşünmüştü. Aslında yeni sistem Keynes'in kuramsallaştırdığı ülke devletinin talep yaratma işlevlerini uuslararası düzeye çıkararak bir "uluslararası Keynescilik" yarattı. Bu tür bir Keynescilik, Keynesci teorinin herşeyden üstün tuttuğu ulusal ekonomilerin özerkliğini reddediyordu. Biz uluslararası paranın ve dünya gelirinin siyasi yoldan yeniden bölüşümüne "uluslararası Keynescilik" diyeceğiz.

Ülke düzeyindeki Keynescilik devletin bir iktisadi aktör olduğunu varsayar. Özerk olsun olmasın devlet, kendi kendine işleyeceği varsayılan bir piyasaya müdahele araçlarının bir kısmını tekelinde tutar. Bu müdahelelerin devlete hakim olan grupların beklentilerini karşıladığı düşünülebilir. Aynı zamanda, bu müdahelelerin sonuçları hakim ideolojinin vaadlerine tekabül ettiği ölçüde, devletin otoritesini de meşrulaştırır. Yâni, Keynescilik ancak maddi şartlar hem hakim sınıfların ihtiyaçlarına cevap vermeye hem de ideolojik vaadlerini yerine getirmeye elverişli olduğu ölçüde başarılı olabilir. Dünya ekonomisi üzerindeki hegemonyası savaş sonrası Amerikan devletine dünya ekonomisinin hakim sınıflarının (yâni A.B.D.'nin enternasyonalist burjuvazisi) taleplerine uygun hareket etme imkânını verdi. Uluslararası Keynesciliğin diğer yüzü de Amerikan hegemonyasının ideolojik vaadlerinin gerçekleşmesi olmalıydı. Avrupa kalkınma Programı, devam etiği sürece, bu amaca hizmet etti. Şimdi bunun nasıl olduğunu göreceğiz.

Marshall Planı ve ondan kısa bir süre önce Yunanistan ve Türkiye için Truman doktrininin uygulanmasına imkân veren mekanizmalar, yardım alan ülkelere ek dolar kaynakları sağlıyordu. Bu kaynakların yerli yatırımcılara, A.B.D.'den sermaye malları ve teknoloji ithal etmek için dağıtılması öngörülüyordu. Böylece yeni yeni yükselen yerli burjuvazilerin bu fonları dağıtan devlet ve yarı resmî kuruluşlara sıkı sıkıya bağımlı duruma geldikleri bir yapı yaratıldı. Yardım alan devletler ise ekonominin en aktif kanadını temsil eden burjuvazinin bu kesimini sürekli tatmin etmek mecburiyetinde hissediyorlardı. Marshall Planının sağladığı fonlar yardım alan ülkeleri böylece bir yandan kendi burjuvazileri öte yandan A.B.D. yetkililerinin sık sık başvurdukları doğrudan müdaheleler arasında sıkıştırdı. Amerikalıların İtalya'nın iç siyasetine karışmaları, Türkiye ve Yunanistan'da Amerikan büyükelçilerinin kral Naibi konumları pek uzak olmayan bir tarihin sayfalarında bulunabilir. Yardım alan devletler üzerindeki baskının gücü devletler arası düzenlemelerden değil, Amerikan hegemonyasının ideolojik vaadlerini yerine getirmiş olmasından kaynaklanıyordu. Amerikan iktisadî politikalarının etrafında yerli burjuvaziler oluşturulmuştu. Bu sınıflar Amerikan politikalarının ardındaki ideolojinin gönüllü destekleyicisi oldular. Böylece "uluslararası Keynesciliğin" ikinci başarı koşulu yerine getirilmiş oldu.

Dış ticaret açığının yukarda anlatılan politika paketinin maddî tamamlayıcısı olduğundan daha önce bahsetmiştim. İndirgemeciliği göze alarak, hegemonyacı güç ile Avrupa ülkelerinin ekonomileri arasındaki yapısal eşitsizliğin (bağımlı ilişkinin) ABD'nin kefil olduğu bir ticaret açığı temeline oturtulduğunu iddia edeceğim. Güney Avrupa ekonomilerinin periferi konumlarının en açık işareti diğer Avrupa ülkeleri dış ticaret açığı sorununu çözdükten uzun bir süre

sonra bile, bu ülkelerin açık vermeye devam etmeleridir. Demek ki ihracat kapasitesini arttırmadan ithalat için yabancı kaynak ihtiyacı duyan bir iktisadi yapı bu ülkelerde devam etmiştir. Yani, iç pazarın genişleme hızı (iç harcamalar) üretim kapasitesinin müşaade etiğinden daha yüksek kalmıştır.

Güney Avrupa ülkeleri arasında dış ticaret açığını 1960'ların başlarında kapatabilen tek ülke, İtalya oldu. Diğer dört Güney Avrupa ülkesi ihraç ettiklerinden çok ithal etmeye devam ettiler. 1960'a kadar, ABD menşeli resmî hibe, yardım ve devlet kredileri dış ticaret hesabındaki açığı dengeleyen en önemli kalemlerdi. Ancak 1950'lerin ikinci yarısından başlayarak bu ülkelerin önce turizm gelirlerinin sonra da göçmen işçilerin gönderdikleri dövizlerin önemi artmaya başladı. 1954'e gelindiğinde İtalya'nın resmî ABD kaynaklarından sağladığı döviz geliri sıfıra inmişti. 1960'ların başlarına kadar turizm ve işçi dövizleri bu ülkenin ticaret açığını kapadı. İspanya'da da ABD yardımı 1950'lerin ılk yıllarında başlayıp 1962'de nerdeyse sıfıra düştü. 1960'dan itibaren turizm geliri ve işçi dövizleri hızla artarak daha büyük bir ticaret açığına imkân verdi. Yunanistan'da ise turizm gelirlerinin ve işçi dövizlerinin artmasına ve 1960'ların ikinci yarısından sonra özel yabancı yatırımların ağırlık kazanmasına rağmen ABD hibeleri 1960'ların sonlarına kadar büyük önemini muhafaza etti. 1969'a kadar Türkiye'nin her yıl aldığı ABD askeri ve iktisadî yardımı dış ticaret açığını fazlasıyla kapatıyordu. 1969'dan sonra işçi dövizlerinin miktarı ABD fonlarını aştıysa da bu fonlar petrol fiyatlarının artmasına kadar dış ticaret açığının takriben yarısını kapatmaya devam etti.

Yukarda özetle anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi "uluslararası Keynescilik" kendi sürekliliğini gereksiz kılacak ölçüde başarılı oldu. On yaşını doldurduk-

tan kısa bir süre sonra Avrupa ekonomisi, Güney periferisindeki ticaret açığını kendi içinde kapatabilecek kadar büyüdü. Ötesi, bu finansman devletlerarası düzenlemelerin yardımına çok az başvurularak, tıpkı Amerikan politikasının hedeflediği gibi pazar mekanizmasının özerk işleyişiyle gerçekleşti. Amerikan politikasını kararlaştıranların göremedikleri, dünya ekonomisinde siyasî yönlendirme sona erdikten sonra pazardaki hâkimiyetin pazar üstünlüğüne bağlı olacağıydı. Avrupa'nın kuzeyindeki ülkeler Güneydeki periferiyle sürdürdükleri iktisadî ilişkilerinde A.B.D.-ye karşı yapısal üstünlüğe sahiptiler ve ticaret fazlası vermeye başladıklarında bu fazlayı güneye turizm harcamaları ve işçi dövizleri şeklinde aktarabildiler. Yâni, Güney Avrupa ülkeleri ticaret açıklarının ABD hükümet yardımlarıyla kapatıldığı bir durumdan, bu açıkların kuzeyden gelen turizm ve işçi dövizleriyle kapatıldığı bir duruma geçtiler. Güney Avrupa'daki yerel burjuvazilerin uluslararası Keynesciliğin ideolojik başarısı için sağladıkları desteğin maddî temeli böylece ortadan kalktı; aynı zamanda devletin dış kaynaklı fonları iletme işlevi sona erdi. Devletin hem ABD'ye karşı konumu, hem de yerel burjuvazi ile ilişkisi önemli değişikliklere uğradı.

Herhangi bir devletin dünya içindeki hegemonyacı konumu uluslararası para stoğunu, yâni dünya gelirini ülkeler arasında dağıtabilme yeteneğinden ayrı düşünülemez. Örneğin İngiliz sermayesi Kuzey Amerika'daki yatırımlarını finanse edebilmek için Hindistan'dan çektiği artığa güvenebilmişti. Bu nedenle ondokuzuncu yüzyıl boyunca Hindistan ihracat fazlası verirken ABD ticaret açığı verebilmişti. Benzer bir şekilde, ABD sermayesinin de Latin Amerika ve Ortadoğu'dan çektiği artığı Avrupa'ya yatırım yapmakta kullanması bekleniyordu. Ancak 19. yy.'dakine yakın bir senaryo oynandı ve Avrupa ekonomileri yirmi yıl içinde Amerikan hegemonyasına meydan okuyacak

duruma geldiler. Dünya para sistemini sürdürme yeteneğinden yoksun kalan ABD, bu şekilde dünya gelirini siyasi olarak yeniden bölüştürme teşebbüsünde başarısızlığa uğratıldı. Artık Keynesci devlet görünümüne bürünemeyen ABD'nin (para politikasını uygulama yeteneğini kaybettiğinden mâli politika kullanma meşruiyetini de kaybetmişti) meşruiyeti tartışılmaya başlandı.

Avrupa'nın kuzeyinde rakip bir güç merkezi ortaya çıkınca, Güney Avrupa'nın özel konumu Amerikan hegemonyasının gerilemesinin yarattığı gerilimleri somutlaştırdı. ABD ticaret açıklarını finanse edecek fonları sağlayamadığından bu fonlar Kuzey'den geliyordu; bu yeni yönlenme zamanla ABD'nin dünya sistemi içindeki konumunun meşruiyetini kaybetmesine katkıda bulundu. Avrupa periferisinde Amerikan hegemonyasının gerilemesini belirleyen unsurları bu perspektifle aramak verimli sonuçlar verebilir.

Güney Avrupa'daki bu beş ülkenin her birinde Amerikan hegemonyasının ne ölçüde gerilediğini, rekabetin veya hegemonyadaki değişikliğin etkilerini incelemek ilginç sonuçlar verebilir. Şu anda bu beş ülke arasında halâ Amerika'nın nüfuz bölgesinde sayılabilecek tek ülke Türkiye'dir; tabi ki ticaret açığını kapatmakta Amerikan yardım ve hibesini en çok kullanan ülke de Türkiye'dir. Öbür uçta kendini Amerikan hakimiyetinden en önce kurtarmış olan ülke aynı zamanda 1950'lerin ortalarından sonra ABD yardımına artık muhtaç olmayan İtalya'dır. Aslında İtalya ticaretini diğerlerinden çok önce dengelemiş olduğu için, belki de farklı bir bağlamda incelenmelidir. Diğer üç ülke ABD hegemonyasının gerilemesi ve Avrupa'nın nüfuz sahasına tereddütlü adımların gözlendiği fırtınalı dönemler yaşadılar. Geçişte en başarılı ülke, devletin rolünün ve yerli burjuvazinin yönelimi-nin (Amerikan hakimiyetinden uzaklaşacak şekilde)

en çok değişikliğe uğradığı İspanya oldu. Halâ diktatörlük sonrasının şokunu yaşıyor görünen Yunanistan ve Portekiz, İspanya'ya göre daha az başarılı oldular.

Bu makalede Poulantzas'a uzun bir dipnot oluşturmak gibi bir niyetim yoktu. Ancak onun hegemonyacı rekabet, burjuva fraksiyonlarının çatışan menfaatleri, ve rejim değişiklikleri arasındaki ilişkiyi kurma teşebbüsündeki başarısı dikkatleri üretken bir araştırma alanına çekmiştir. Benim bu makalede yapmaya çalıştığım Güney Avrupa ülkelerinde hegemonyaya yeni bir şekilde bakmak, bu ülkelere özgü hegemonya mekanizmalarıyla ülke devletlerinin oluşumu ve burjuvazilerinin yönelimleri arasındaki ilişkinin kurulması ihtiyacına dikkati çekmekti. Bu ilişkiler, özellikle, kalkınma sürecinde ticaret açıklarının rolünden, ve bu açıkların devletin yerli burjuvaziyle münasebet tarzını şekillendirmesinden kaynaklanırlar. Amaçlanan araştırma başarılırsa Avrupa-Amerika rekabetine ilişkin özel soruların formulasyonuna gidilebilir. Bu rekabetin güney Avrupa ekonomilerinin siyasî - iktisadi yapılarını ve tarihî gelişme çizgilerini nasıl etkilediği soruşturulabilir.

DÜNYA PARASI VE KRİZ

Uluslararası para teorisi, üstünde çok az ve genellikle yanlış bir şekilde durulmuş bir saha. Neo-klâsik iktisat pozitivist ve araççı görünümünü bu sahada da elinde tutuyor. Ne var ki eksiklikleri ve betimlemeden öteye gidemeyişi paranın dünya ekonomisindeki yerini açıklamaya çalıştığında daha bir belirginleşiyor.

Bunun başlıca iki nedeni var. İkisi de neo-klâsik iktisadın para sorunu ile ilgilenmesinin ideolojik koşullarına bağlanabilir. Bilindiği gibi neo-klâsik ekonomi teorisi 19. yüzyılın ürünü ve başlangıcında tüketici ve üretici birimlerin hareket biçimlerini anlatmaya yönelik. Ekonomi diliyle 'mikro-ekonomik' bir teori. 'Makro-ekonomi' diye anılan şey ise 1930'lardan kökenli. Ekonominin bütününde ortaya çıkan işsizlik, büyüme hızı, enflasyon gibi olayları kavramsallaştırma çabasında. Para sorunu da (paranın hacminin öbür değişkenleri etkilemesi ve öbür değişkenler tarafından etkilenmesi anlamında; yoksa burjuva iktisadı paranın 'ne' olduğu üzerinde gereksiz ve öndeyiye yönelik olmayan soruları sormaz) 1930'lardan sonra gelişen makro-ekonomi teorisi içinde yer alıyor.

1930'ların özel koşullarını hatırlarsak makro-ekonomiye niçin ihtiyaç duyulduğu da ortaya çıkar. Pazar mekanizmasının bütün ekonomiyi düzenlediği, hiçbir müdahale gerektirmeden bireylere en çok fay-

dayı sağladığı öyküsü % 25 işsizlikle, ve ekonomik taleplerin her an politik dengeyi tehdit edici şekle dönüşebileceği bir ortamda pek başarılı olamazdı. Sistemin devamı devletin elindeki ekonomik güçlerin pazar mekanizmasını 'düzeltecek' yönde kullanılmasına bağlıydı. Burjuva pratiğin gerisine düşen ekonomistleri Keynes kurtardı. Fakat can simidinin bir maliyeti vardı. Makro yaklaşımı kabul eden iktisatcılar (ki daha tutarlı neo-klâsik ekonomistler marko ekonominin teoriye sokulmasına başından karşı çıkmışlardı) açıkça ifade edilmeyen bir devlet teorisini de kabullenmiş oluyorlardı. Markro-ekonomi hükümetin iktisadi politikası olmadan düşünülemezdi. En önemli değişkenler —hükümet harcamaları, merkez bankasının faaliyeti gibi— politik süreçlerin sonunda ortaya çıkıyorlardı. Politik süreçler ise sistemin sınırları ile kısıtlıydılar. Devletin ekonomik işlevi, sistemin sınırlarını zorlayacak aşırı işsizlik, aşırı enflasyon, başka ülke ekonomilerine aşırı borçluluk gibi olguları engellemekti. Yani sosyal-demokrasinin temel ilkelerinden 'sınıflar-üstü' devlet kisvesi altında devletin aslında sermaye birikimine hizmetle görevli olduğu ilkesi ekonomi teorisine arka kapıdan sokulmuş oluyordu.

İşte yukarda sözünü ettiğimiz nedenlerden birincisi bu: marko-ekonomi teorisi ekonominin kendi kuralları ile incelenmesi gereken, göreli özerkliği olan bir bütün oluşturduğunu unutmuştu. Devletin ekonomi politikası ile ekonominin işleme kuralları birbirinin içine sokulmuş, devlet sorunu üzerinde pek düşünce ziyan etmemiş ekonomistler devletin politik bir faaliyeti olan ekonomi politikasını nisbeten daha türdeş olan mikro-ekonomik yöntemlerle incelemeye koyulmuşlardı. 'Para' sorunu bu kargaşanın en belirgin olduğu analizleri ortaya çıkarttı. Eskiden ihmal edilmiş bir saha olan 'parasal iktisat' devletin para politikası adı altında makro-ekonominin temellerinden biri

oldu. Neo-klâsik iktisatta paranın salt ekonomik düzeyde bir incelenmesi yapılmadı.

Birinci neden genel olarak para teorisi ile ilgili, ikinci neden ise 'uluslararası' para teorisine özgü. Değindiğimiz gibi para teorisini de içeren neo-klâsik makro-ekonomi 1930'lardan kökenli. 1930'larda dünya ekonomik buhranı bilindiği gibi, ülkelerin büyük çapta sınırlarını kapatmaları sonucunu doğurdu. 1945'e kadar dünya ekonomisi sekteye uğradı. Hattâ Keynes bu konuda bağnaz bir 'milliyetçiydi'. Dünya buhranını uluslararası ilişkilere bağlıyor, her ülkenin kendi ekonomisini serbestce yönetebilmesi için ekonomik alış verişin en aza inmesini savunuyordu. Bu ortam içinde gelişen makro teori doğal olarak dünya ekonomisi olgusundan yola çıkan bir kavramsal çerçeve geliştirmedi. Ülke ekonomisini temel aldı. Ülkelerin birbirleri ile ilişkileri basit bir toplama ile inceleniyordu. Sermayenin tabiatı icabı dünya çerçevesinde karar aldığı, en yüksek kârı ararken ülke sınırı dinlemediği olgusu unutuluyor, dünya ekonomisinin ülke ekonomilerinin toplamından öte bir varlığı olduğu, bu yüzden de değişik bir teorik temel araştırma gerektiği düşünülmüyordu. Bugünkü neoklâsik ekonominin sermayenin dünya düzeyinde karar aldığının en yadsınamayacak kanıtını oluşturan çok-ulusluşirketler gerçeği önünde çaresiz kalışı, dünya para bunalımını teşhisten öteye gidememesi 1930'lardan miras kalan uluslararası ekonomi yüzünden. Dünya ekonomisi ulus ekonomilerinin toplamı olarak görüldüğü sürece çözülemeyecek sorunlar var. Zaten bu bakış açısı gereği neoklasik ekonomi bazı sorunları göremiyor. Örneğin sermayeye dünya ekonomisi için geçerli bir para birimi gerektiğini, para krizlerinin bu birimin yitirilmesinden doğduğunu görmüyor da bütün sorun ülke paralarının birbirlerine karşı hangi hadlerde değiştirileceği imiş gibi döviz kuru üzerine tükenmez bir literatür çıkarıyor.

Marksist teoriye gelince, bazı yaklaşımlar —bilinçli olarak— ekonominin politikadan ayrılamayacağını savunuyorlar, devletin ekonominin içinde —örneğin devlet tekelci kapitalizmi teorilerinde— olduğunu söylüyorlar. Bizce sistemin bütününün incelenmesi gerektiği söyleniyorsa bu sağlıklı bir girişim, fakat unutmamak lâzım ki kapitalist üretim tarzına özgü 'ekonomi' diye kendi kurallarına uygun işleyen ve politik ve ideolojik düzeylerden göreli özerkliği ile ayrılan bir düzey var. Marx'ın **Kapital**'deki yöntemi bu ekonomi denilen düzeyin kurallarını ortaya çıkarmaktı. Bunu yaparken de politik düzeyde incelenmesi gereken değişkenleri ithal etmiyordu. Demek ki dünyada para sorununu incelerken örneğin çeşitli ülke sermayelerinin politik talep ve arzularına bağlı kalmak yanlış. Öncelikle dünya ekonomisinde salt ekonomik düzeyde paranın ne anlama geldiğini araştırmak gerekiyor.

Marksist ekonomistlerin daha kolaylıkla suçlanabileceği yukarıda değindiğimiz, ülke ekonomisi sorunsalı içinde hopsolmuşluk. Bukharin'in açtığı yol çeşitli nedenlerden kapanıp Marksist ekonomistlere sermayenin dünya çapında işleme yatkınlığını unutturmuş. Bukharin'in yeniden keşfi 1960'larda oldu, bunun politik yansıması herhalde daha uzun zaman alır.

Öne sürdüğümüz eleştiriler incelemeye çalışacağımız dünya parası ve para krizi sorunlarına girmek içindi. Şunu ortaya koyduk: para politikası devletin iktisadî politikasının bir parçasıdır, yani ekonomi biliminin alanına giren, paranın ekonomideki yeri sorusunun dışında. Para politikası sermayenin gereklerinin genelliği çerçevesinde ekonomi tarafından koşullanır; fakat sermaye kesimlerinin aralarındaki rekabet ölçüsünde de devletin (politik düzeyde) göreli özerkliğini yansıtır. Para politikasını incelemek için devletin karakterini, sermaye kesimleri ile ilişkilerini saptamak gerekir. Paranın ekonomideki işlevi ise için-

de bulunduğu üretim tarzının işleyişinden, örneğin kapitalizmde asıl dinamik olan sermaye birikimindeki rolünden ortaya çıkar. (Bu arada şunu belirtelim: bazı yaklaşımlar para ile 'gerçek' ekonomik ilişkiler arasında bir ikilik yaratma eğiliminde. Bu, ekonomiyi birtakım teknolojik denklemlere indirgemeye çalışan ideolojinin sonucu. Yeni-Ricardo'cu yaklaşımlarda da aynı çaba gözleniyor. Meta üretiminin esas olduğu üretim biçimlerinde paranın olmadığı teoriler yaratma çabası bize ciddî gözükmüyor.)

Kapitalist ekonomide paranın temel işlevi sermaye birikiminde devamlılığı sağlaması. Yani bütün metaların gerçekleştirilebilmelerine imkân veren 'genel eş-değer' rolü. Gerek ticaretin devamı, gerekse yatırımların yapılabilmesi için elde edilecek kârı para ve sonra tekrar sermaye haline dönüştürebilmek gerekiyor. 'Genel eş-değer' bu garantiyi sağlıyor, bütün değerlerin indirgenebilineceği ve sermayenin artı değer çıkarma sürecinde bu niteliğini yitirmeyen bir birim. (Bkz. Marx, Ch. 1, ve Brunhoff, Ch. 2) Kapitalist hesabın işleyebilmesi, sermayenın kârlılığının saptanabilmesi, ticaretin devam edebilmesi için, yani sermaye birikiminin devamı için, genel eş-değerin varlığı gerekiyor. Bu ekonominin bir gereği, fakat kapitalizmin daha başlarında farkına varılmış ki pazarın kendi işleyişine bırakılamayacak kadar önemli bir gerek. Kapitalist ortamın devamı için bazı politik-hukukî koşullar nasıl devletin politik-hukukî kurumları tarafından sağlanıyorsa, paranın genel eş-değer niteliğini yitirmemesi de devletin ekonomik kurumlarından biri, merkez bankası tarafından sağlanıyor.

Para konusunda ilk sorun da buradan çıkıyor: ülke parası, devletin görevlerinin ülke çapında örgütlenmiş olması yüzünden, yine aynı devletin kurumlarından biri tarafından ve ülke içindeki sermaye kesimlerinin politik düzeyde etkinlikleri ölçüsünde olu

şuyor. Oysa sermaye ülkeçapında değil dünya ekonomisi çapında kâr gözeten bir olgu. Ülke sınırlarıyla kısıtlanmadan kârını azamileştirmek yönünde bir hareket kabiliyeti var. Bu yüzden ülke parasının ötesinde bir de dünya parası olması gerekiyor. Ancak, dünya parasını çeşitli ülke sermayedarlarının isteklerine göre ve dünyadaki tüm sermaye kesimlerindeki rekabet, çelişki ve uyumu gözönüne alarak koruyacak, yani geçerliğini sağlayacak ve yönetecek bir dünya merkez bankası yok. Bütün uluslararası para sorunu buradan çıkıyor. Dünya çerçevesinde de ülke çerçevesinde olduğu gibi geçerliliği ve değişim değeri nisbeten sabit kalan, yani genel eş-değer işlevini yerine getiren bir paranın varlığı gerek. Meta ticaretinin başından beri dünya parasına gerek olmuş, fakat özellikle kapitalist sistemin dünyaya yayılmasıyla ihtiyaç daha da artmış, ülke sınırlarını aşan yatırımların hızlandığı 19. yüzyılda ise sadece ticaretten dolayı değil, başka ülkelerde yaratılan değerin önce o ülkenin parasında, daha sonra da sermayenin sahibi olan ülkenin parasında gerçekleşebilmesi için dünya parasına ve bu paranın ülke paralarına olan ilişkisinin nisbî bir devamlılık göstermesine ayrıca gerek duyulmuş. Demek ki dünya parası için ekonomik ihtiyaç var, fakat bu ihtiyaca cevap vermek için gerekli gözetim ve yönetim işlemlerini yerine getirecek politik kurumlar yok. Bir ülke içinde para devletin otoritesi yüzünden ülke parası olarak kabul edilebilir. Oysa ki dünya çapında böyle bir cezai yeteneğe sahip merkez yok.

O halde, dünya ekonomisinde genel eş-değer işlevini gören 'dünya parasını', kendi iç özelliği yüzünden böyle kabul edilmesi zorunlu. İşte, altın uzun süre bu koşulu yerine getirebilmiş. Para metaı olarak değerden fiyata dönüşürken birim görevinde olduğundan değerini olduğu gibi saklayabilen bir meta altın. Bu yüzden de incelenmesi bu kadar zorluk çıkarmış ikti-

satçılara. Dünya çapında bir merkez bankası olmamasının ortaya çıkardığı bir ikinci güçlük var. Ülke içinde kapitalist üretim ve birikimin gereklerine göre, ülke parası niteliğinde olan şeyin hacmini ayarlamak mümkün. Bu ayarlamayı yaparken ülke içindeki sermaye kesimlerinin güç dengesine göre de hareket etmek mümkün. Halbuki dünya parasının hacmini ayarlayacak bir merci yok. Uzun süre altının üretim fiyatıyla belirlenmiş dünyada ne kadar altın olacağı, sonra da dolar miktarı belirlemiş dünya parasının hacmini. Fakat bu gene de ülke içinde varolduğunu söylediğimiz mekanizmaya özdeş değil. Çünkü, A.B.D. hükümeti ülke içindeki devlet gibi çeşitli sermaye kesimlerinin güçdengesini gözetmiyor. Bir yandan A.B.D. içi taleplere cevap vermek zorunda bir yandan da A.B.D.'nin dışa dönük sermayesinin taleplerine. Demek ki A.B.D. hükümeti dünya parasına, ülke hükümetinin ülke parasına olduğundan epeyi değişik bir şekilde ilişkili.

Dünya parasının hacmini ayarlamak derken şunu belirtmek gerek: ülke içinde paranın çok olması gibi bir durum meydana gelebilir, bu enflasyon yaratır, bazı sermaye kesimlerinin işine gelen bir olgu olarak çıkar ortaya, bazılarına da ters düşebilir. Aynı şekilde, ülke içinde para hacmi kısıtlanabilir veya düşük tutabilir. Bu da bir devlet politikasıdır. Oysa dünya parasının hacminin kontrolu uzun süre altın üreticilerinin tasarrufunda idi. 1945'den sonra ise dünya parasının miktarını A.B.D.'nin dolar ihracı belirliyor. Bu ihraç miktarının fazla olması doların dünya parası işlevini yerine getirebilmesini tehlikeye düşürüyor. Çünkü sürekli sarsılıyor. Bu yüzden bir tavan var. Fakat aşılsa sorun taban. Yani dünya parasının hacminin büyüme süratinin dünya parasına taleple beraber, aynı düzeyde olması gerek. Dünya krizlerinin genellikle parasal görüntüsü, dünya parasının (yani altının veya altının

bağlı, dünya parası kabul edilen paranın hacminin) taleple aynı süratte büyüyememesi. Sormamız gereken şu: dünya parasına talep niçin artıyor?

Para-meta-meta-para mekanizması, paranın sermayeye dönüşüp, belirli bir şekilde yatırılıp, artı değer yarattıktan sonra tekrar paraya dönüşmesini içerir. Yani başka bütün devrelere göre çok daha kapsamlı bir devredir. Çünkü, sermayenin başında para olduğunu, sonradan sermaye haline dönüştüğünü, artı değer yaratmak için metaya çevrildiğini ve yarattığı malların sonunda tekrar paraya dönüştürüleceğini açıklar. Bu açıklamadan da belireceği gibi, sırf parasal açıdan bakarsak, bu devrede ikinci para birinciye nazaran daha fazla olmalı, çünkü meta olarak eklenen bir artı değer var arada. O halde ya paranın tedavül sürati artacak, ya fiyatlar düşecek, ya da paranın hacmi artacak. Paranın sürati kurumsal olarak belirleniyor. Fiyatların düşmesi ise kapitalist düzen için sakıncalı, çünkü üretim zaman boyutu içinde yer alıyor ve üretim süreci içinde fiyatların yükselmesi kâr oranını artıran bir faktör. Ayrıca, işçi ücretleri her zaman fiyat artışlarını geriden izliyor, böylece de enflasyon maliyetleri düşürüp kâr oranını yükseltiyor. Demek ki gerek fiyatların artma eğilimi ve gereği, gerekse üretim hacminin genişlemesini sağlayan artı değer üretimi (yani ekonominin genişlemesi) dolayısıyla para hacminin artması gerekli. Eğer ülkelerarası ticaret ülke ekonomilerinin büyümesine orantılı ise (ki bütünleşmiş dünya kapitalist ekonomisinde uzun dönemde böyle bir ilişki olduğu kesin) dünya parasına talep de yukarda belirtilen artı değer üretimi ve fiyatların yükselmesi gerekleriyle açıklanabilir.

Dünya parasının hacminin artması altın devrinde ancak iki şekilde olabiliyordu: ya altın miktarını artırarak, yani altın üretimi vasıtasıyla dünyadaki altın hacmini yükselterek, ya da dünya çerçevesinde iş-

leyen kredi mekanizmasının genişlemesini sağlayarak. Dolar devresinde ise, yani 1945'den sonra, bu iki şekle bir de altın görevi görebilen doların dünyada kullanılan hacmini artırmak eklendi. Bunun sorunlarına ilerde dokunacağız. Önce dünya parasına olan talebin belli zamanlarda niçin anormal bir hızla arttığını araştırmak istiyoruz.

Dünya parasına olan talep yukarda değinildiği gibi ülkeler arasındaki ticaretin ve yabancı yatırımların (ki bunlar ticaret halinde ortaya çıkarlar) bir fonksiyonudur. Yine çok belirgin bir şekilde, ülkeler arasındaki ticaret ise ülkelerin uzmanlaşmasına yâni dünyadaki iş bölümüne bağlıdır. Dünyadaki iş bölümü değişmeden devam ettiği sürece, dünya parasına talebi ticaretin hacmi belirler. Oysa bazı dönemlerde dünyadaki iş bölümü, yâni hangi ülkelerin hangi mallarda uzmanlaştıkları kökten değişiklikler gösterir. Bunun nedenlerine girmeden şunu belirtmek istiyoruz: kökten değişiklik anlarında henüz oturmamış yeni düzenin çalışmasını sağlamak ancak daha yüksek bir rezerv oranı ile ve daha yüksek kredi miktarı ile mümkün olabilir. Günümüzden bir örnek vermek gerekse, 1974, tarım krizi için Roma'da toplanan konferans bu kredi mekanizmasının işlemesinin sağlanması için tedbirler getirmek üzere kararlar aldı. Bir çok azgelişmiş ülkenin tahıl üretiminden vazgeçmesi gereken bir dönemdeyiz, dünya iş bölümü kökten değişiyor. Bu azgelişmiş ülkeler A.B.D. Kanada vb. gibi tarımlarını mekanize etmiş ülkelerden tahıl satın almak için ihraç edebilecekleri mallar geliştirmek zorundalar. Muhtemelen emek-yoğun sanayi malları. Fakat bu süreç sırasında ortaya bir ödeme, finansman sorunu çıkıyor. Gerekli satışları kredi mekanizmasıyla sürdürmek gerekiyor. Eğer dünya ticareti sürecekse, bu sorunu kredi hacmini büyüterek çözmek gerek. Yani yeni iş bölümüne geçiş, dünya parasına talebi bir-

den yükseltmiş oluyor. 1920'lerin ikinci yarısında da aynı durum ortaya çıkmış. Kredi mekanizmalarının talebi karşılayamaması ticareti zorlamış ve sonunda bildiğimiz buhran dönemi ortaya çıkmış. Aslında, birçok şekilde belirlenen ekonomik buhranların parasal boyutu bu. Günümüzdeki parasal buhranın ikinci bir nedeni daha var: o da, giderek önceleri daha içine kapanık olan sosyalist blokun dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin büyük çap kazanması. Yani dünya kapitalist sistemindeki ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin hacminin büyümesini gerektiren ve dolayısıyla da dünya parasına talebin artmasına yolaçan bir olgu.

Yukarıda belirttiğimiz gibi dünya parasının hacminin büyümesi altın veya altına çevrilmesi kurumsal olarak kabul edilmiş doların hacminin büyümesiyle oluyor. Ya da dünya kredi mekanizmasının ülke içinde bankalarınkine benzer bir işlevi üstlenerek talebe cevap vermesi gerekiyor. Salt altın standardının işlediği devirde para hacminin büyümesinden tek yararlananlar altın üreticileriydi. 1945 sonrasında ise A.B.D. altının fiyatını dolarla saptayıp doların da dünya parası yerine geçeceğini Bretton Woods anlaşmasıyla dünyaya empoze etti. O zaman A.B.D. dünya para hacminin büyümesini sağlamak bakımından dünya kapitalizmi için muhakkak gerekli bir rol oynamaya başladı, fakat bunu yaparken başka ülkelerin kapitalistlerine ters düşebilecek bir ayrıcalık sağladı. Dolar üreterek (yani altın gibi değeri ile satış fiyatı aynı olan bir meta değil, çünkü sade kâğıttan ve mürekkepten ve az bir emekle yapılan bir şey) A.B.D. dışında değer satın alabilecek bir duruma da girdi. Başka ülke kapitalistleri dünya parasının Amerikan hükümetince sağlanmasını kabul ettikleri sürece Amerikan sermayesinin kazançlarına da katlanmak zorundaydılar.

Doların dünya parası işlevini yerine getirmesi A.B.D. ülke sınırları dışında dolar miktarının büyümesi anlamına gelecekti. Bu da ancak A.B.D. dışında ülkelerde, özellikle Avrupa ülkeleri merkez bankalarında dolar tutulması ile olabilirdi. Bu dolarlar merkez bankalarına intikal etmeden önce Amerikan kökenli sermayeler halinde Avrupa ülkelerine yatırım olarak geliyorlardı. Yani dünya para talebine cevap veren A.B.D.'nin ödemeler dengesi Amerikalı sermayedarların Avrupa'daki yatırımları için ihraç ettikleri dolarlarla dengeleniyordu. Zamanla bu durumun "Amerikan" sermayesine karşı bir tutum doğuracağı konusunda bir kuşku yoktu. Avrupa sermayesinin Amerikan sermayesiyle daha başka koşullar altında (yâni artı değerden daha yüksek pay alarak) ortaklığa girmeyi öngören kesimi gocunmaya başlayarak bu tedirginliğini, yâni Amerikan sermayesinin Avrupa'da önemli sanayileri ele geçirmesinden çıkan tedirginliği, merkez bankalarının dolar tutmaktan vazgeçmelerini sağlayarak dillendirdiler. Önce DeGaulle ile başlayan dolara karşı altın talep etme olgusu dünya parası olarak dolara güvenin kalmadığını göstererek aynı zamanda da bir kısım Avrupa sermayesinin Amerika sermayesinden bağımsızlık isteğini kanıtladı.

Amerikan hükümeti bu gelişmeyi önleyecek bazı çabalara girdi. Yani bir yandan doların dünya parası rolünü, bir yandan da Amerikan sermayesinin doların dünya parası olması ile kazandığı ayrıcalıklı durumu korumak için doların değiştirilebilirliğini (convertibility), dolayısıyla da dünya parası rolünü korumaya çalıştı. Parasal-kurumsal açıdan bu durum S. D. R. vb. gibi icatlarla Amerika'nın elinden altın çıkmasını önlemek doğrultusunda oldu.

Ekonomik açıdan ise, A.B.D. ticaret ve dolayısıyla ödemeler dengesini ne kadar düzeltebilirse, daha doğrusu başka sanayi ülkeleri aleyhine ne kadar sağlamlaştırırsa, dolara güven o kadar artacaktı. Amerikan

sanayiinin nisbî üretkenliği artınca doların da geleceği sağlama alınacaktı. İşte bu yüzden, petrol krizi büyük bir rol oynamış oldu. Gerek Japonya, gerek Avrupa ülkeleri sanayi malları üretimine giren hammadde maliyetleri açısından petrol fiyatının yükelmesinden A.B.D.'ne nazaran çok zarar gördüler. Buna karşılık, A.B.D.'nin petrol ithal gereği az olduğundan, ödemeler dengesi Avrupa'ya nazaran avantajlı bir duruma girmiş oldu. A.B.D. ekonomisinin ve ödemeler dengesinin dünya ülkeleri içindeki durumu böylece düzelince, doların durumu da eskisine nazaran düzeldi. Buna ikinci olarak altın fiyatının yükselmesi eklenmeli. Altın fiyatının A.B.D. tarafından serbest bırakılması bir yandan dünya para hacminin önemli ölçüde büyüterek dünya parasının arz kısıtlılığını büyük çapta ortadan kaldırdı, dolar üstündeki baskıyı kaldırarak da doların dünya parası niteliğini tümden kaybetmesini önledi.

Altın fiyatının yükselmesinin dünya parası hacmini büyütmesi çeşitli ülkelerin merkez bankalarında bulunan altın rezervini parasal açıdan artırarak oldu. Altın fiyatının yükselişi dünya ekonomisindeki kredi bazını da artırmış oldu. Ülke içinde krediler güvene göre veya reel kaynak karşılığı verilir. Ülke hükümetleri arasında ise rezervlere karşı verilmesi daha olası. Aynı zamanda, potansiyel olarak dünya parası rolünü oynayacak hangi para olursa olsun, onun genişleme imkânı artmış oldu. Örneğin, dolar tekrar dünya parası rolünü oynamaya başlarsa, Fort Knox'daki altın eskisine nazaran daha büyük bir kâğıt dolar hacmini destekleyebilecek.

Para krizi ile ilişkili iki sorun vardı. Birincisi altın fiyatının ne olacağı, ikincisi ise dünya parası olarak doların yerine neyin geçeceği. Birinci sorun çözülmüş oldu, hem de dünya parası hacminin genişleme gereğine de cevap vererek. İkincisi ise hâlâ çözüm bekliyor. Bunun çözümü büyük ölçüde, dünya işbölü-

münün yeniden gireceği düzene bağlı. Doların, S. D. R.'ların, markın, ya da ağırlıklı bir para demetinin dünya parası rolünü yerine getireceğini şimdiden iddia etmek imkânsız. Çünkü dünya ekonomisi fiili olarak bir kriz içinde ve her krizde olduğu gibi asıl sorun dünya ekonomisindeki iş bölümü. Bunun çapı ve etkinliği ortaya çıkmadan, yeni iş bölümü sonucunda hangi ülkelerin hangi şekillerde sisteme bağlanacakları belirlenmeden dünya parası işlevini neyin yerine getireceği de bilinemez. Yeni denge ortaya çıkana kadar beklemek gerek. Şunu da belirtmekte yarar var. Ortaya çıkacak durumda yeni denge bozulmaya yüz tutunca da, yâni bir kriz ve yeniden iş bölümü dönemine girilince, aynı tür bir para krizine de girileceği kesin.

Bu makalede yapmak istediğimiz, kapitalist ekonominin işleme gerekleri açısından paranın rolünü ortaya çıkarmak ve para krizini dünya parası gereğine bağlamak. Bizce ülke paralarının arasındaki değer belirlenmesi ülkelerin dünya iş bölümündeki rolleri paralelinde oluyor. Yani ikincil bir sorun Asıl dünya ekonomisine ışık tutan genel eş-değer olgusunun dünya düzeyinde işleyişi ve sermayenin dünya ölçeğinde birikimine imkân sağlayıp sağlamadığı. Buradan çıkarak da dünyada iş bölümü değişmelerinin 'para krizi' olarak gözüken parasal boyutu.

Bu Makale ODTÜ Gelişme Dergisi 1975 Özel Sayısı ve Birikim Dergisi sayı 16'da yayınlanmıştı

KAYNAKLAR:

Brunhoff, Suzanne de, La Politique Monétaire, un Essai d'Interprétation Marxste, Paris, 1973.

Marx, Karl, Capital, vol, 1. Moscow, 1961.

(Bu makalenin bazı kısımları ufak değişikliklerle ODTÜ Gelişme Dergisi 1975 Özel Sayısı'nda yayınlandı.)

YENİ EKONOMİK DÜZEN VE İDEOLOJİSİ

Dünyada bazı örgütler var, belirli işlevleri olan ideolojik lügatçelerin geliştirilmesi için kurulmuş B. M., UNESCO, UNCTAD gibi kuruluşlar böyle. Bu örgütlerin kâğıt doldurmaya ve her dönemin "liberal" görüşlerini saptamaya hizmet etiğini kimse yadsımıyor, kimse de fazla ciddiye almıyor B.M. ve UNESCO çerçevesinde söylenen lâfları. Dünya liberal burjuvazisinin bir nevi vicdan rahatlatması.

Fakat bazı konjontürlerde bu ideolojide diskur, vicdan rahatlatmasının dışına çıkıyor, sermayenin daha realist olması gereken temsilcileri de aynı formülleri tekrarlıyorlar. Devlet adamları büyük şehirlerde toplanıp tüm dünyanın menfaatini gözeten konuşmalar yapıyorlar. Dünya nüfusu sınıfsız, ülkesiz, çelişkisiz bir kitle gibi görülmeye başlanıyor. Dayanışma gerektiği vurgulanıyor. İşte böyle zamanlarda ideolojik diskurların işlevleri üzerinde düşünmek gerekir. Çünkü artık örgüt bürokrasilerinin kâğıt dolaplarından çıkıp kamuoyu oluşturma işlevi üstlenmiş formüllerle karşı karşıyayız. Yani dünya kapitalizminin dünya ideolojisi oluşturma çabası.

Her ideoloji belirli bir bütünsellik içine oturur ve fertlerin o bütünselliği, ilişkileri tehlikeye düşürmeyecek şekilde algılamalarını sağlar. Bütünselliğin boyut-

ları değişince ideolojik formülasyonlar da değişmelidir ki yeni gerçeklerle sağlıklı yaşam ilişkileri kurulabilsin. Demek ki "yeni ekonomik düzen" formülünü incelerken bütünselliğin hangi değişen boyutlarına oturduğunu araştırmamız lâzım. Yani sistemde hangi değişiklikler böyle yeni bir formülasyonu gerektiriyor ve de niye bu formülasyon yaygın bir kabul görüyor. Bu belirlenmeyi sadece ekonomi düzeyinde inceleyeceğiz.

Çok bilinen bazı verilerden yola çıkmak mümkün; "yeni ekonomik düzeni" lâfı 1970'lerde yaygınlaştı, yâni ham madde fiyatlarının savaştan beri en yüksek düzeye ulaştığı bir dönemde. Ayrıca petrol fiyatlarının da büyük zam gördüğü yıllar.

Bu konjonktüre ilişkin hatırlamamız gereken bir ayrıntı var: Uluslararası para bunalımı. Daha doğru bir deyişle doların dünya parası olarak genel eş-değer işlevini yitirip yitirmeyeceği tartışması. Şimdi biliyoruz ki petrol fiyatları dahil olmak üzere son iki yıldaki gelişmelerin çoğu Amerikan ekonomisinin hiyerarşik durumunu sağlamlaştırdı, dolaylı olarak da doların dünya parası olarak kabullenilmesini yeniden sağladı.

Bütün bu olayların aynı dönemde ortaya çıkması şüphesiz ki bir raslantı değildi. Bu yıllarda bir dünya krizinden bahsedilmesi ve bu olayların ya krizin habercisi ya da sonucu olarak görülmesi bilmecenin parçalarını birleştirmek yönünde bir çabaydı. Fakat işin kötüsü kriz sözcüğünün de yukarda bahsettiğimiz ideolojik lügatçenin parçası olması. Özellikle sermayenin tüketicilerden anlayış bekleyen rasyonelleştirme çabaları kriz sözcüğünün yarattığı ortamda daha kolay gerçekleştiriliyor. Nitekim yeni ekonomik düzen formülü de krize karşı bir reçete olarak ortaya çıkarılmıştı. Bu demek değil ki kriz diye birşey yok. Yalnız kriz her sektörü aynı derecede etkilemiyor. Bazı

sektörlerde kâr haddi düşerken diğerleri durumlarını sağlamlaştırabiliyorlar. Kâr haddi düşen sektörler "yeni ekonomik düzen" de üretimi periferiye transfer edilecek sektörler.

Ayrı gözüken olguları açıklamak ve bir yandan da kriz sözcüğünü ideolojik boyutundan kurtarmak için dünya iş bölümü kavramını vurgulamak gerek. Tartışmasına girmeden bazı tanımlar yapmak ve bir takım önerilerde bulunmak istiyorum.

Önce birikim tarzı kavramı

"Birikim tarzı" sermayenin değerlenme (valorisation) sürecinin özgürlüğünü anlatan bir kavram. Yani sermayenin devresi içinde ham madde, makina ve iş gücünün nerelerden nasıl alındığı, üretimin yine nerede ve nasıl yapıldığı, ve ürünün gerçekleşme sürecini kapsayan bir kavram. Dünya sermayesi söz konusu iken özellikle ülke sermayelerinin dünya sermayesinin değerlenme sürecindeki işlevleri önemli. Bu da teknolojinin dağıtımı ve ülkelerin içinde bulunduğu iş bölümüne dayanıyor. Kısaca söylemek gerekse :

"Birikim tarzı" dünya ekonomisi içinde belirli bir iş bölümünü ayakta tutan teknolojik dağılımın deiş bölümü ve teknolojik yapının özgün eklemlenmesinden doğar.

İkinci olarak da kriz kavramına ilişkin öneriler :

— Kapitalist ekonomi kâr haddinin düşme eğilimi yüzünden krize girer. Kriz eğilimi her birikim tarzı içinde vardır. Kriz platformuna girmek söz konusu birikim tarzının sermayenin değerlenmesinde etkin işlevini kaybetmesi demektir. Krizden çıkmanın tek yolu yeni bir birikim tarzının oluşmasıdır.

Ve buradan çıkarak...

1. Dünya ekonomisinin kriz döneminde olması bir birikim tarzından çıkıp diğerine girme sürecini simgeler.

2. Krizden çıkmak yeni bir "birikim tarzının" uygulanmaya konulduğunu gösterir.

Bu çerçeve içinde görüntüleri 1974'de önem kazanan halen de süren krizi inceleyebiliriz. Bu kriz dünya sermayesinin bir birikim tarzının içinde kâr haddinin azalması ile beraber yeni bir birikim tarzına girme süreci içinde çıkmıştır. Bir yandan İkinci Dünya Savaşı sonunda kurulan dünya iş bölümünün ve bu iş bölümünü ayakta tutan teknolojik dağılımın değişme gereğinin kâr haddinin düşmesi ile ortaya çıkması, diğer taraftan da yeni birikim tarzının doğma sancıları 1974'den beri geçilen tecrübeyi açıklar. O halde tartışmamız gereken, bu iki birikim tarzı arasındaki farklılıklar ve birinden diğerine geçerken çıkan sorunlar. Bunu özellikle, periferinin dünya iş bölümü içindeki işlevi açısından incelememiz gerekiyor ki "yeni iktisadî düzen" formülünü aydınlatma olanağı çıksın.

İki birikim tarzının periferi açısından farklılıklarını gözlemek yine ideolojik diskur düzeyinde mümkün. Bilindiği gibi yakın zamana kadar az gelişmişlik olgusuna eleştirel yaklaşım durağancı bir yaklaşımdı Yani kapitalizmin az gelişmiş ülkelerin büyümelerini engellediği, sanayileşmeye izin verilmediği görüşü hakimdi. Bu dönemde eleştirel yaklaşım ağır sanayi kurulmasını, fabrika üreten fabrikaları, az gelişmişlikten kurtulmanın tek yolu olarak önerirdi. Şimdi ise fabrika üreten fabrikalar formülü eleştirel oldukları pek iddia edilemeyecek çevreler tarafından benimsenmiş durumda. Demek ki gerçekliği ideolojik diskur düzeyine dahi yansımış bir oluşumla karşı karşıyayız. İşte yeni birikim tarzı adını verdiğimiz teknolojik dağılım ve dünya iş bölümü eklemlenmesi periferideki bu değişikliği ortaya çıkaran bir gelişme. Kısaca ifade etmek gerekse şöyle diyebiliriz (eski birikim tarzında emek yoğun teknolojilerle iç pazara dönük tüketim malları ve dış pazara dönük tarım ürünleri ile ham maddeler üreten periferi ülkeler, yeni birikim

tarzında sanayi devriminin klasik endüstrilerine de yöneliyorlar: demir-çelik, temel kimya vs. Bu arada standart teknolojili dayanıklı tüketim maddeleri eski hafif sanayiin yerini alıyor. İşte dünya ekonomisinin yeni düzeni bu.)

Burada vurgulanması gereken yeni ekonomik düzenin herhangi bir periferi ülkenin isteğine bağlı olarak yahut da yukarda sözünü ettiğimiz üst düzeydeki toplantıların neticesinde ortaya çıkmadığı. Madem ki dünya kapitalizminin yeni bir birikim tarzında işlemesi söz konusu, değişikliği dünya sermayesinin gereksinmeleriyle açıklamaya mecburuz.

Dünya sermayesinin çeşitli kesimleri var; dünya ekonomisinin geçirdiği aşamaları da bu sermaye kesimlerinin işlevlerine ve önemlerine dayanarak açıklamak mümkün. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ülke ekonomilerini birbirlerine bağlayan sermaye kesimi öncelikle ticaret sermayesiydi. İş bölümü, ticaret sermayesinin hareketlendirdiği bir düzeyde gerçekleşiyordu. 1945'den beri ise üretime yönelik yatırımlar önem kazanmaya başladı. Üretici sermaye artık uluslararasılaşmış durumda. Bu uluslararasılaşmanın periferiye uzanması, yani periferideki üretimin dünya sermayesi tarafından hareketlendirilmesi yeni birikim tarzının ön koşullarından.

İkinci bir koşul da yine İkinci Dünya Savaşı'ndan beri hızlanan teknolojik gelişmeler. Bu yeni teknolojilerin gelişmesi sayesinde merkez ülkeler dünya iş bölümünde elektronik, nükleer enerji gibi teknoloji-yoğun sahalara yöneldiler. Yüksek kârlar artık teknolojik rantin toplanması ile elde ediliyor. Teknolojisi standartlaşmış sanayiler ise yüksek ücret düzeyli merkez ülkelerde kârlı olamıyor. Üretici sermayenin uluslararasılaşması sanayi kollarının yeni teknolojik gereksinmelere uygun bir şekilde merkez ve periferi ülkelere dağılmasını sağladı.

Bu koşulların mevcudiyeti gözlediğimiz yeni biri-

kim tarzının yerleşmesi için yeterli değil. Unutulmaması gereken diğer bir nokta önceki birikim tarzı içindeki bunalım, yani kâr haddinin düşme eğilimi.[1]

Periferi ekonomilerinde temel bazı alt yapı yatırımlarının son 30 yılda gerçekleştirilmiş olması sözünü ettiğimiz tüm sanayi kollarında yatırım yapılmasını ve bu yatırımlarla yüksek kâr elde edilmesini mümkün kıldı. Üretici sermayenin periferiye yayılması ortalama kâr haddini yükselten ve giderek büyüyen bir dünya işçi sınıfı yaratarak toplam artı değer hacmini arttıran bir olgu.

Periferideki ucuz iş gücünü standart teknolojili sanayi mallarında kullanmak, böylece merkezdeki iş gücünü yeni teknolojili, bu yüzden de yüksek kârlı malların üretimine yöneltmek sermaye için etkin bir rol. Tabii ki sermaye derken hem merkezde üslenmiş tekelleri hem de periferi burjuvazisini kastediyoruz. Bir de sanayi devriminin teknolojilerinin tabiatın kirlenmesi açısından merkez ülkelerde politik ve ideolojik sorunlara neden olduğunu hatırlarsak, periferiye kayma olayının ekonomi dışında da belirlendiği ortaya çıkar. İşte "yeni ekonomik düzen" formülü kriz konjonktüründe periferiye kaymaların, yani yeni birikim tarzının oluşmasının ideolojisini hazırlayan formül.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

— Dünya kapitalizminin kotardığı yeni birikim tarzı periferiye değişik işlevler veriyor. Sermayenin dünya çapında en yüksek kârı araması periferinin belirli bir düzen içinde sanayileşmesini öngörüyor.

— Bu yeni düzen yeni bir sıralama anlamına gelmiyor. Hiyerarşik gelişmiş-az gelişmiş ilişkileri devam ediyor fakat uzmanlaşmalar farklı.

— "Yeni ekonomik düzen" türü sloganlar gizledikleri kadar açıklayıcı da olabiliyorlar, çünkü en

azından yeni ideolojik formüller gerektiren gelişmelere işaret ediyorlar.

Bu makale **ODTÜ Gelişme Dergisi** 1976 Özel Sayısı'nda yayınlanmıştı.

(1) Eski birikim tarzı içinde sermayenin organik bileşiminin devamlı yükselmesi, ve de özellikle 1960'ların ekonomisinde ücretlerin dünya çapında artması sermayenin hem mekânsal hem de teknolojik arayışlarda bulunmasını gerektirdi.

KRİZ ÜZERİNE NOTLAR

1. İçinde yaşadığımız olay bir dünya krizi. Kriz öyle kısa dönemli dalgalanmalardan, dönüşlerden, darboğazlardan değil. Çok daha süreli, daha elle tutulur bir gelişme. Belki en çarpıcı niteliği de insanların etraflarını algılamalarını değiştirmesi. Çünkü kriz yeni bir perspektif getiriyor hem geçmişe hem geleceğe ilişkin; eskiden düşünülemeyecek şeyler şimdi normal kabul ediliyor; sorgulanmayacak şeyler otopsiye yatırılıyor. Düşünüş, görüş, ve de söylem öyle bir değişiyor ki bunları etkilediğini söylediğimiz yaşanan ilişkiler muhakkak değişmiş olmalı. Krizde geçmiş dönemi ilk defa toptan algılamak, soruşturmak olanağına sahip oluyoruz. Biten bir olayı bütünüyle görebiliyor; perspektif kazanıyoruz, ve sorguluyoruz. Zaten sorgulama demek karar süresine girmek demek. Kriz bir karar ânı; öyle bir nokta ki gelecekte ne olacağı, nasıl oluşacağı, şimdi yapılanlara bağlı. Normal dönemlerde dozu azalan volontarist öge yeni bir güç kazanıyor, yeni dönemin nasıl hazırlandığı her gün sergileniyor, ve her gün de dengeler değişiyor.

Anlaşılacağı gibi krizi toptan bir olgu olarak algılıyoruz. Toplumsal bütünlüğün her düzeyinde etkisi olan, politik, ideolojik, ve ekonomik tüm değerleri bozan bir gelişme. Kısa dönemli konjonktürden ayrılan boyutu da bu: salt ekonomik düzeyde bir takım dü-

zenlemelerle geçiştirilecek bir olay değil. Bütünlüğün tümünün yenilenmesi ise kısa dönemde hemen başarılamaz. Bu yüzden kriz uzun süren bir çalkantı. Türkiye'de yaşayan insanların büyük çoğunluğu kriz yaşamadı; ama herhalde 1946 da birileri belirsizliğin bittiğinin yeni bir dönemin dengelerinin karara bağlandığını hissediyorlardı. 1970 ler boyunca da bir şeylerin bittiğinin farkındaydı insanlar, sade Türkiye'de değil, bütün dünyada, fakat bu sefer biten şey belirlilikti, neyin geleceği ise bilinmezlik. Uzun sürecek bir karar ânı 1970 lerde başladı.

2. Kriz sadece toplumsal bütünlüğün tümünü değil, aynı zamanda dünyadaki tüm toplumları da etkiliyor. Yani, ülke sınırlarının üstünde, tüm ülke ekonomilerini kapsayan bir gerçekliği var. Zaten krizin boyutlarının dünya ekonomisi uzantısında olması dünya ekonomisinin varlığının ve de doğru çözümleme birimi olarak varlığının en önemli kanıtlarından. Demek ki krizi teorik olarak açıkladığımızda dünya ekonomisinin ve dünya sisteminin işleyiş mekanizmalarını, bu mekanizmaların krizi nasıl başlattığını ve nasıl yaydığını irdelemek durumundayız. Kriz tüm bir dönemin iktisadî, politik, ideolojik yapılarının krizi. Bu yapılar ise dünya sistemi içinde şekilleniyor. Yapıların her ülkeye yansıması farklı şekillenmeler yaratıyor. Bu yüzden de ülkeleri tiplere ayırmak gerekiyor. Aynı tip ülkelerde aynı büyüme döneminde benzer şekillenmeler gözlemlenebiliyor. Fakat ülke tipi ne olursa olsun kriz bir önceki dönemin biçimlenmelerinin tasfiyesi, hiç olmasa kökten dönüşümü anlamına geliyor.

Şimdi bir soru sorabiliriz: krizin dünya krizi olması sadece sermayenin birikim sürecinin dünya düzeyinde belirlenmesinden mi kaynaklanıyor? Yani, analiz biriminin dünya sistemi olduğunu söylerken bu birime uygun kavramsal nesnemizi sermayenin de-

gerlenme boyutları çerçevesinde mi inşa edeceğiz? Bu tür bir analiz iktisat düzeyine ayrıcalık tanır, ve de dünya sisteminin varlığını öncelikle sermayenin sınır tanımazlığına bağlamış olur. Sanıyoruz ki dünya sisteminde dünya ekonomisinin ötesinde bir boyut var. Bu ikisi arasında belirleme-belirlenme tartışmasına girmeden dünya sisteminin ekonominin ötesindeki boyutlarını inceleyeceğiz. Kanımızca içinde bulunduğumuz krizin belirleyicilerinden biri dünya sisteminin politik boyutundaki karmaşa. Bu karmaşanın nedeninin sadece ekonomik olmadığını sanıyoruz. Aşağıdaki bölümde bu politik boyutu inceleyeceğiz.

3. "Dünya sistemi" ile dünya ekonomisi arasındaki fark dünya sisteminin ekonominin yani iktisadi ilişkilerin ötesinde bir de ülke devletleri arasındaki ilişkileri içermesi. Dünya devleti yok; ülke devletleri var. Ülke sermayeleri öncelikle kendi devletleri ile ilişki içindeler, hele Türkiye türü iç pazarın önceliği olan ülkelerde. Ülke devletleri arasında ise sermayenin tavassutundan geçmeyen bir ilişkiler ağı, daha doğrusu hiyerarşisi var. Bu ilişkiler devletlerin iktisadi politikasının belirlenmesinde ağırlık kazanıyor. Her ülke devleti iki ayrı belirlenme içinde varlığını sürdürüyor; bir, ülke içindeki sınıf dengeleri, sermaye grupları vs. nin baskıları, talepleri; iki, diğer devletler ile içinde bulunduğu hiyerarşik sistemin zorlamaları. Aynı şekilde ülke için sermaye de iki ayrı belirlenmenin nesnesi bir, ülke içi sermaye dışı gruplarla ilişkisi, kendi iç parçalanması, devletin bütün bunlarca belirlenen ve bunlara yansıyan mevcudiyeti; iki, ülke dışı sermaye ile, yani uluslararasılaşmış sermaye ile, ilişkisi ve bu ilişki içinde dünya iş bölümünde üstlendiği rol çerçevesindeki belirlenme. Bu ikincisi, yani ülke içi sermayenin ülke dışı sermaye ile ilişkisi tarafından belirlenmesi, ilk ikilemimize dönerek açılabilir. İlk elde dolaysız bir ilişki söz konusudur : sermayeler arasında ticaretten, yatırımdan, kre-

diden doğan ilişkiler. Sonra da dolaylı bir ilişki: devlet vasıtasıyla. Yani her sermaye etkileyebileceği politik mekanizmayı kullanarak diğer bir politik birimi ve de bu yolla diğer politik birimin etkileyebileceği sermayeyi kontrol etmeye çalışır.

4. İşin içine kontrol girince hiyerarşi ister istemez giriyor. Yalnız bu hiyerarşi devletler arasında oluşan, ülke devletleri-arası ilişkiyi düzenleyen politik hiyerarşi. Bir soru: acaba iktisadi güç ile devletin politik hiyerarşideki göreli yeri bire bir ilişkili mi? Aslında krizi tanımlarken bu konuya değindik: politik karmaşanın kural olduğu kriz dönemi bu tür belirlemeleri saptırıyor. Bu soruya denge dönemleri için olumlu cevap vermek daha kolay

Hiyerarşik yapı varsa bir de en tepede oturan hegemonik ülke devleti vardır, ve de iktisat düzeyinde de bu ülkenin sermayesinin hâkim olması —hiç olmazsa kriz yokken— pek muhtemeldir. Bu ülke devletine "hegemonik" diyeceğiz. İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD devleti dünya kapitalist sistemi içinde hegemonik idi, tâ 1970 lerin başına kadar. 19. yüzyılın büyük kısmında İngiltere devleti hegemonik idi sonra statüsünü kaybetmeye başladı çünkü iktisadî gücü Almanya ve ABD ye göre azalmaya yüz tuttu. 1896 - 1914 döneminde gözlenen emperyalist rekabet hegemonyanın kimde kalacağının rekabeti idi. Sonra iki büyük savaş oldu ve ABD galip çıktı, fakat rekabetsiz hegemonyası nisbeten az sürdü; tam 25 sene. Şimdi hegemonya krizi yaşanıyor.

5. Hegemonik devlet ne yapar? Hegemonik devlet devletlerarası ilişkileri örgütleyerek kendi ülkesinde temellenen sermayeye kurumsal çerçeve hazırlar. Unutmayalım ki kendi ülkesinde temellenen sermaye kapitalist sistemin objektif gereksinimleri açısından en ileri sermayedir: en ileri teknolojiyi, üretim sürecini, örgütlenmeyi taşıyan sermayedir. Hegemo-

nik devletin sermayesi kapitalist sistemin öncü gücüdür. Başka bir deyişle, en ileri sermayenin devleti hegemonik devletdir; nasıl ki 1960 larda bazı Avrupa sermaye fraksiyonlarının gerçek devleti ABD devletiydi. Hegemonik devletin kurumsal çerçeve hazırlaması öncelikle iktisadi ilişkilerin sürekliliğini sağlamak anlamına gelir. En genelde bu süreklilik öngörülen iktisadi faaliyete (ticaret, sermaye, yatırımı vs. bunların ağırlığı her dönemde değişebilir) engellerin kaldırılması anlamını taşır. Bu engeller politik, yani ülke devletlerinin koydukları, engellerdir. Bu yüzden devletlerarası ilişkilerde söz konusu olmaları doğaldır. Yine, genel düzeyde ele alınması gereken bir gereklilik, uluslararası iktisadi faaliyetin sürmesini sağlayan dünya parasının yaratılması ve devamını sağlayacak kurumların oluşturulmasıdır. İngiltere'nin hegemonya döneminde altın standardı sistemi yürürlükteydi. Dünya parası altındı veya Pound'du, ve altın standardı sistemi ülke ekonomilerinin ne ölçüde paraya sahip olacaklarını belirliyordu. Sistemin sigortası İngiltere'nin varlığı idi, nitekim İngiltere 1931'de altın standardını terk edince sistem çöktü. 1946 yılında ABD dünyaya yeni bir sistem empoze etti. Bretton Woods anlaşması ile ortaya çıkan sistem Amerikan dolarını dünya parası olarak lanse ediyor, altına ikincil bir rol veriyordu. Bu sistem de 1971'e kadar sürdü, aşağıda nasıl bozulduğunu anlatmaya çalışacağım.

Hegemonik devletin yerine getirdiği üçüncü ve daha özgül bir işlev var. Dünya ekonomisi çerçevesinde hem politik hem ekonomik bir iş bölümü söz konusu. Bu iş bölümünü gerçekleştirecek birikim olanakları nasıl sağlanacak? Örneğin, İngiltere devleti kendi kolonilerinden değer aktarıyor, İngiliz kapitalistleri de ABD'ye yatırım yapıyorlardı. ABD devleti ise örneğin Türkiye'ye sürekli değer aktarıyor fakat Amerikan sermayesi Latin Amerika'dan kâr aktarımı ya-

pıyordu. Demek 19. yüzyılda İngiltere ABD de birikim olanakları sağlamış, İkinci Dünya Harbi sonrasında da ABD Türkiye'de ve Güney Avrupa'da birikim olanakları sağlamış

6. Bu sonuncu işlevi örneklemeye çalışalım İkinci Dünya Harbinden çıkıldığında Avrupa ülkeleri harap durumdaydı, ekonomilerinin sağlığa kavuşması uzun zaman alabilirdi, bu da dünya ekonomisinin yeniden büyüme platformuna yerleşmesini geciktirirdi. Oysa Amerikan sermayesi dünya ekonomisinin tanıyacağı olanakları hemen kullanmak niyetindeydi. Böylece Avrupa'ya fonlar aktarıldı, bu fonlarla Avrupa sermayesi ABD'den teknoloji satın aldı, kendisi de birikim şartlarını elde etmiş oldu. Avrupa sermayesinin ve dünya ekonomisinin büyümesi ABD sermayesine büyük olanaklar tanımış oldu. Daha az gelişmiş ülkeler ise ABD sermayesi için hem pazar hem de ucuz işgücü kaynağı idi. Bu yüzden hem mal hem de sermaye ihracatı için uygun koşullar yaratmak gerekiyordu. Bu ülkelerin bazıları (Türkiye dahil) iki tarihsel olgu yüzünden ayrı bir kategori teşkil ediyorlardı. Birincisi bunlar 1930'larda sanayilerini bir ölçüde geliştirmişlerdi, bu yüzden de yeni ve daha ileri düzeyde bir sanayileşmeye hazır durumdaydılar. İkincisi iç pazarları genişti, yani iç pazara yönelik bir sanayi yapısı gelişip bir müddet için birikim sağlayabilirdi. İşte bu ülkelerde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ithal ikameci strateji geçerli oldu, ve de büyük ölçüde başarıya ulaştı. Amerikan hegemonyası her kategorideki ülke ekonomisi için farklı sonuçlar doğuruyordu. Örneğin Avrupa ülkelerinin çoğu 1950'lerin sonunda toparlanmıştılar, artık Amerikan resmî fonlarına ihtiyaç duymuyorlardı. Ama Amerika devletinin ekonomik ve politik özendirici ve cezalandırıcı müdahalesi geniş platformlu bir sosyal

barışın oluşmasını sağlamış, Amerikan kökenli, ileri teknoloji taşıyan sermayenin yatırım yapma şartlarını büyük çapta sağlanmıştı.

1960'lar boyunca Avrupa'da Amerikan sermayesi hem ABD'deki Amerikan sermayesinden hem de Avrupa'daki yerli sermayeden daha hızlı büyüyordu. Buna karşılık Türkiye'nin de dahil olduğu birçok ülkede 1950'ler sonrası sanayileşme özel veya resmî yabancı fonların elde edilebilirliğine bağlıydı. Çünkü bu ülkeler ithal ikamesini gerçekleştirmek için ithalât yapmak zorundaydılar. İhracat potansiyelleri de bir türlü gelişmiyordu. İşte özellikle bu ülkeler için "uluslararası Keynescilik" adını vereceğimiz politika olmazsa olmaz bir gereklilik taşıyordu. Bu kavram çözümlememizin içinde önemli bir yer alıyor, üstünde duracağız.

7. "Keynescilik" en kısa bir tanımlamayla ülke devletinin piyasanın işlemesi sonucu oluşan gelir dağılımını değiştirici, geliri dolayısıyla da talebi yeniden dağıtıcı iktisadî politika uygulaması demek. Bildiğimiz gibi dünya devleti adını verebileceğimiz bir politik otorite yok, devletler üstü bir takım kurumlar var fakat bunlar ülke ekonomisi için geçerli olduğunu bildiğimiz iktisadî politikalar düzeyinde politika yapacak durumda değiller. Buna karşılık yukarda "hegemonik devlet" diye bir olgudan söz ettik. İşte uluslararası Keynescilik hegemonik devletin uyguladığı, dünya düzeyinde geliri yeniden bölüştürmek politikasıdır. Açık ki hegemonik devlet ancak hegemonyası sürdüğü müddetçe bu politikayı uygulayabilir. Çünkü bu politikanın meyvelerini toplayabileceğine dair tek garanti hegemonyasının sürmesidir. ABD'yi düşünün Avrupa veya Türkiye aldıkları fonları Amerika'dan mal ithal etmek için kullanırken Key-

nescilik başarılı politikaydı, ayrıca dünya ekonomisini hareketlendirip çoğaltan faktörü ile yeniden en güçlü ülke sermayesine yarayacak bir durum ortaya çıkarıyordu. Fakat ABD ekonomisi bu ayrıcalıklı statüsünü kaybedince Amerikan hükümetinin dağıttığı fonlar Amerikan ekonomisine daha az yaramaya başladı. Hatta ABD, devleti sayesinde Avrupa ve Japon ekonomileri meyveleri toplamaya başladı. Demek ki hegemonya olmayınca Keynescilik de olmuyor. Hegemonya bitmesine rağmen Keynescilik sürerse eşitsiz gelişme daha da eşitsiz bir ivme kazanıyor. İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası Keynescilik Türkiye'ye ve benzeri bir takım ülkelere gelir aktarımı yaptı, yani bu ülkelere ticaret açıklarını sürekli kapatacak şekilde fon aktardı. ABD hegemonyasını kaybetmeye başlayınca Keynescilik politikası da tehlikeye girdi. Daha önce ABD sermayesinin veya devletinin özel çıkarları gereğince beslenen bazı ülkeler bu arada terkedildiler.

8. Sözünü ettiğimiz Keynesciliğin Türkiye dahil bir takım ülkelerde "ithal ikameci" sanayileşmeye temel teşkil ettiğini söyledik. Bir takım üçüncü dünyacı görüşler için ithal ikameci kalkınma modeli bir "isyan" niteliğini taşıyor, yani dünya sisteminin verdiği işleve karşı oluşturulan bir kalkınma stratejisi, dolayısıyla sistemin hegemonik devletine rağmen yapılması gereken bir şey. Oysa yukarıda söylenen bunun tam tersi: hegemonik devletin sistemi işletme mekanizmalarından birinin bazı ülkelerde ithal ikameci sanayileşmeyi geliştirmek olduğu. Bu savımızı açıklarken aynı zamanda 1945 sonrası dünya sisteminin temel işleme ilkelerini araştıracağız. Bir kere dünya içinde sanayileşme olmayacağı, bu yüzden de her sanayileşme çabasının tepki ile karşılaşacağı sa-

vı statik ve yanlış bir görüşten kaynaklanıyor. Dünya ekonomisi sürekli evrim içinde: 1945 sonrasında birçok azgelişmiş ülke hiyerarşideki pozisyonlarını değiştiremeden yaygın bir sanayileşmeyi başardılar. Bu olgunun kuramsal izahına burada girmeyeceğim, fakat açık ki sanayileşme dünya kapitalizminin içinde süregeldi. Aslında ithal ikameci stratejinin açıklanması gereken başka bir yönü var, o da şu: İthal ikamesi muhakkak korumacılıkla beraber olur, korumacılık ise dünya ekonomisinin işleyiş temellerinden en önemlisi olan serbest ticaret ilkesini sarsar. Bu yüzden hegemonik ülkenin korumacılığı kabullenmesi hatta teşvik etmesi beklenemez. Bu teze karşı iki nokta ileri sürülebilir. Birincisi: ithal ikameci sanayileşme bazı mallarda, yani içeride yerli burjuvazi tarafından imal edilecek mallarda, koruma getirir, fakat bu malların üretiminde gerekli sermaye malları, ham maddeler vs. mecburen ithal edilir. Bu yüzden de ithalât azalmaz, aksine sanayi malları üretiminin bir fonksiyonu olarak artar. İthal ikameci sanayileşme dünyada mevcut sanayi yapılarını aktardığı müddetçe veri bir aşamalanmayı izlemek zorundadır, böylece de her aşamada eskiden ithal edilen bazı malları içerde üretmesine rağmen yeni ithalât talebine yol açacaktır. Demek ki bu dönemde ithalâtın bileşiminde değişiklik bekleyebiliriz, fakat toplam değerinde düşüş olacağını sanmak yanlış olur. Tersine, sanayi malları üretimine bağlı olarak büyümesi beklenilir. Ayrıca, ithalâtın bileşimindeki değişiklik gelişmiş ülkelerin iç sanayi yapılarındaki gelişmeye de uygun düşer. Eskiden otomobil ve buzdolabı ihraç eden ABD şimdi bilgisayar ve mühendislik üretip satar.

İkincisi daha tarihsel bir olgu. İkinci Dünya Sa-

vaşı sonrası Amerika ekonomik hakimiyeti İngiltere'nin 19. yüzyılda kurduğu egemenlik gibi öncelikle serbest ticarete dayanmıyordu. Bu dönemde üretici sermayenin dünya düzeyinde akışkanlığı için gerekli koşullar ortaya çıkmıştı. Hem teknoloji ve taşımacılık açısından hem de sermaye kabul edici ülkelerde işçinin özgürleşmesi (yani geleneksel bağlarını ve üretim araçlarını kaybetmesi) açısından sermayenin dilediği yerde, dilediği ülke işçisini kiralayarak üretim yapabilme olanakları doğmuştu. Savımız 1945 sonrası dönemin ticaret serbestliğinden çok sermaye hareketlerinin serbestliği ile tanımlanması gerektiği; sermayenin serbestçe dolaştığı bir dünyada ticaret serbestliğinin ikincil olduğu, hatta korumacılığın uluslararasılaşmış üretici sermaye için —iç pazarda tekelleşme olanağı sağlayarak— elverişli bir ortam yarattığı. Yani, hegemonik devletin sermayesi için önemli olan ticaretten çok yatırım özgürlüğü ise korumacılık engel değil aksine teşvik edici bir olgu durumundadır, bu yüzden de korumacılığı isyankâr bir tutum olarak niteleyen görüş bir kere daha eski dönemin ilişkilerinden güncel reçete düzenlemeye çalışan anakronik bir görünüm alır.

Yukarıdaki bölümde 1945 sonrası dünya ekonomisinin işleyiş düzenine değindik, ve dönemin temel iktisadî ilişkisinin ticaret değil hegemonik sermayenin uluslararasılaşması, yani hakimiyeti altındaki dünyaya serbestçe sermaye ihraç edebilmesi olduğunu savunduk. Bu önerme tabii ki ticaretin mutlak olarak azaldığı anlamına gelmez; aksine dünya ticareti bu dönemde üretime oranla artmıştır, fakat üretimin güdümüne de girmiştir. Dünya ticaretinin bazı hesaplara göre üçte-birinin çok uluslu şirketlerin kendi bünyelerindeki —yani şirket içi— ticaret ol-

ması yatırımların ticareti nasıl yönlendirdiğine bir kanıttır. Oysa 19. yüzyılda yatırımlar (örneğin demiryolları, limanlar) ticaretin güdümündeydiler, ve temel sorun uluslararası ticarî sermayenin kâr elde edebilmesiydi.

9. 1945 sonrası iktisadî ilişkilere şimdi de hegemonik devletin üçüncü işlevi açısından —dünya ekonomisi için geçerli bir genel eşdeğer ortaya çıkarması açısından— bakalım. Yukarıda 1946'da kurumlaşan dolar standardından söz etmiştik. Pratik anlamıyla dolar standardı ülkelerarası iktisadî ilişkilerin, yani ticaretin, sermaye ve borç akımlarının dolar kullanarak yapılması demekti. ABD devleti ülke ekonomisinde geçerli para olarak doları dünya ekonomisi için de genel eşdeğer olarak empoze ediyordu. Şu farkla ki ülke içinde geçerli olması için devletin doları ülke parası olarak ilân etmesi ve savunması yeterli iken, dünyada para işlevini görmesi diğer ülke sermayedarlarının dolara güvenlerinin sürekli sağlanmasını gerektiriyordu. Şekilsel olarak bu güven ABD devletinin diğer ülkelerin merkez bankalarına "istediğiniz zaman elinizdeki dolarları $35 = 1 ons altın fiyatlarından satın alırım" demesiyle sağlanmış oldu. ABD devti 19. yüzyıldaki altın standardında geçerli olduğu gibi "elimdeki altına oranlı bir miktarda dolar basacağım" sözünü vermiyordu. Bu yüzden de sonradan ortaya çıkan duruma, yani diğer ülkelerin merkez bankalarının dolarlarını altına çevirebilmek açısından şüpheye düşmelerine, imkân veren bir kurumsallaşma ortaya çıkıyordu. Çünkü ABD devleti ülke içi politikası açısından para hacmini arttırmayı seçebilirdi, bu da dünyadaki dolar miktarını yükseltip dolara olan güveni sarsabilirdi. Nitekim 1968'ten sonra böylesi bir durum ortaya çıktı,

sonra da Amerikan hükümeti ülke içi politika lehine bir seçim yapıp doları altına karşı sabit kurunda tutmayacağını bildirdi. Doğal ki ABD'nin doları dünya parası durumuna getirebilmesi Amerikan ekonomisinin ve sermayesinin hegemonik durumundan kaynaklanıyordu. Yine doğal ki doların 1971'de tek dünya parası statüsünü kaybetmesi Amerikan sermayesinin dünya ekonomisi içindeki göreli durumunun zayıflamasıyla ortaya çıkan bir gelişmenin sonucuydu. Bu gelişmeyi ele almadan önce doların dünya parası olmasının Amerikan sermayesini nasıl etkilediğini araştıralım.

10. Türkiye'de son yıllarda pek açık bir şekilde ortaya çıktığı gibi bir ülke ekonomisinin ülke dışında harcayabildiği para döviz kazancıyla sınırlıdır. Döviz de ülke dışındakilerin o ülkede yaptıkları harcamalarla kazanılır. Harcamalar ve kazanç arasında kısa dönemli bir fark ülkenin dünya parası türünde (1946-1971 için altın veya dolar) rezervleri ile karşılanabilir. Eğer ülkenin parası aynı zamanda dünya parası ise, o zaman rezervlerin ülke içi paradan farklı olması gerekmez. Örneğin ABD'nin dış harcamaları döviz kazancından yüksek olduğu bir durumda ülke içinde matbaada basılan doların bir kısmı dışarıya gönderilebilirdi. Bu da Amerikan sermayesine büyük bir avantaj tanıyordu. Elinde dolar olan Amerikan sermayedarı döviz kontrolunu, değişebilirliği, kur farklarını vs. düşünmeden, dünyanın herhangi bir yerinde yatırım yapabiliyordu. Amerikan doları bu yolla dünya piyasasına çıktığında bütün dünya için geçerli bir para oluşturuyordu. Amerikan ekonomisi hegemonyasını sürdürdüğü müddetçe dolarların önemli bir kısmı Amerikan mallarına talep olarak tekrar ABD'ye dönüyordu. Fakat 1960'larda bir yan-

dan ABD hükümeti dışarıdaki harcamalarını arttırmaya başladı, bir yandan da ellerinde dolar olan yabancılar bu dolarları ABD ekonomisine rakip çıkan Almanya, Japonya vs. gibi ülkelerde harcamaya başladılar. Böylece giderek artan miktarda dolar öncelikle Avrupa ve Uzak Doğu'da dolaşmaya başladı. Bu miktar dünya ticaretinin ve sermaye hareketlerinin gerektirdiği para hacminin üstündeydi, bu yüzden de doların istenilirliği azaldı, yani fiyatının düşmesi için nedenler belirdi. Nitekim De Gaulle 1968 den itibaren Fransa merkez bankasındaki dolarları Amerika'ya gönderiyor, yerine uçak dolusu altın getirtiyordu. Bu güvensizlik yaygınlaşınca ABD hükümetinin karşısına iki seçenek çıktı. Ya dolar basımını kısacak, devletin dış harcamalarını (bu arada özellik le Vietnam Savaşı harcamaları) azaltacak ve bir müddet için mali ortodoxi uygulayarak doları dış dünyada güçlendirmeye çalışacaktı; ya da ABD'nin tekil çıkarlarını dünya ekonomisindeki işlevinin üstüne koyup dolar basma işlemini sadece iç politikaya bağlayan bir tutum olacaktı. O sırada başkan olan Nixon ikinci şıkkı seçti ve uyguladı. Anlaşılacağı gibi her iki şık burjuvazi içinde farklı çıkar guruplarına hitab ediyordu. Örneğin Doğu kıyısında yoğunlaşmış uluslararası bankacılık doğal olarak doların dünya parası işlevinin sürmesini tercih ediyor, buna karşılık Vietnam savaşının kârını toplayan silah ve uçak yapımcıları (ki bölgesel olarak Batı ve ortada yoğunlaşırlar) ekonominin dolar basılarak şişirilmesini ve savaşın sürdürülmesini yeğliyorlardı. Bir de kısa dönem çıkarları dolayısıyla (çünkü dolara karşı spekülasyon yapıyorlardı) doların altından kopmasını bekleyen çok uluslu şirketler vardı. Bu konuyu aşağıda ele alacağız, şimdilik sadece şunu söyleyelim: çok uluslu şirketler 1971'e gelindiğinde ABD devletinin eteklerinin altından çıkmak isteyecek bir güce sahip olmuşlardı;

ve de kısa dönemli çıkarları yönünde Amerikan hegemonyasının temel taşını teşkil eden doların dünya parası olma işlevine karşı çıkarken aynı zamanda —sonra savunacağımız gibi— vaktinden önce bir isyan provasına çıkıyorlardı. Sonuçta politik olarak verilen Vietnam Savaşını sürdürme kararı burjuvazi içindeki çatışmada doların iç ekonomiyi şişirmede araç olarak kullanılmasını savunan çevrelerin çıkarlarıyla çakıştı. Çok uluslu şirketlerin dolara karşı para spekülasyonu da kısa dönemde etkili olunca 1971'de Nixon doların altından koptuğunu resmen ilan etti.

11. Hatırlanacağı gibi 1971 sonrası üç-dört yıl boyunca uluslararası para krizinden söz edildi, ve bu kriz Amerikan hegemonyasının çöküşüne bağlandı, fakat çoğunlukla Amerikan hegemonyasının çöküşü dünya krizinin habercisi olarak algılanmadı. Oysa tamamen farklı bir kuramsal çerçeveden çıkarak 1968 sonrası olayların ve özellikle para krizinin bir genel kriz habercisi olduğunu savunmak mümkündü.

Kapitalist dünya ekonomisinin tarih içinde seyri devrevî hareketlerle olur. Bu hareketler uzun büyüme devrelerinin yine uzun bunalım devrelerini takibinden oluşur. Her uzun büyüme dönemi öncekine oranla farklı bir dünya iş bölümü, farklı teknolojik bağlar, farklı kontrol ve aktarım mekanizmaları, farklı bir kurumsal yapı getirir. O kadar ki biz bu dönemleşmeyi kapitalizmin gelişmesi içinde birbirini takib eden "birikim tarzları" olarak da algılayabiliriz. İlginç olan bu devrevî hareketlerin, veya birikim tarzlarının yerleşip çözülmesinin, son iki yüzyılda bayağı düzenli bir zamanlama ile gözlendiği. Genel olarak söylenen bütün devrenin yaklaşık 50 yıl sürdüğü: yani yaklaşık 25 yıllık bir büyümenin arkasından yaklaşık 25 yıllık bir bunalım döneminin geldiği. Demek bir birikim tarzının beklenilen şekilde işlemesi, kurumların ve iktisadi ilişkilerin ayakta kalması

bir çeyrek yüzyıl sürüyor, sonra bir çeyrek yüzyıl da eski birikim tarzının yıkılması ve yenisinin temelinin atılması dönemi yaşanıyor. Dolayısıyla her dünya krizi önceki krizlere benzerlikler göstermesine rağmen spesifik olarak belli bir birikim tarzının krizi. Eğer 1946 sonrası birikim tarzının özgüllüğünü, iktisadî ve kurumsal yapısını, işleyiş mekanizmalarını anlayıp, kavramsallaştırabilirsek, bu işleyiş şeklinin 1970'e gelindiğinde nasıl tehdit edildiğini daha iyi gözlemek mümkün olur.

12. Soruyu şöyle formüle edebiliriz: 1945 sonrası birikim tarzının gelişmiş kapitalist ülkelerde kurduğu sosyal düzen neydi, ve ne tür çelişkileri içeriyordu? Amacımız krizi açıklamak olduğu için bu konuyu fazla etraflı bir şekilde ele almamız gerekmiyor. Aşağıdaki bölümlerde gelişmiş kapitalizmde üretim şekilleri, devlet ekonomi ilişkileri, sınıf yapısı ve ideoloji üzerinde duracağız. Daha sonra da birikim tarzının daha az gelişmiş toplumsal oluşumlardaki yansımasını araştıracağız. Gelişmiş ülkelerde 1945 sonrası dönem büyük şirketlerin sanayi yapısında rakipsiz hakimiyetini ortaya çıkardı. Her büyük şirket kendi sektörü içinde önemli bir pay tutuyor, istihdam hacmi, aldıkları-sattıkları, kredi ilişkileri açısından da ülke ekonomisini etkiliyordu. 1890 larda somutlaşan tekelleşme eğilimleri teknolojinin izin verdiği sınırlara dayanmış, 1920 lerde gözle görünür hâle gelen yönetimsel reformlar bütün büyük şirketlerin yapısına yansır duruma gelmişti. Her büyük şirket kendi sahasındaki teknolojik gelişmeyi içsel bir olgu haline getirmişti. Araştırma-geliştirme harcamaları şirket bünyesinde yapılıyor, bu yüzden de şirketin iktisadî amacı öncelikle araştırma-geliştirmeye yatırılan sermayenin değerlenmesi oluyordu. Yani büyük şirketler ortaya çıkardıkları yeni teknolojiler ve yeni mallar vasıtasıyla rekabette ayrıcalıklı bir durum elde ediyorlardı. Bu da zaten pazar bölüşmesinin ve firmalar ara-

sı rekabetin fiyatlar üzerinde değil, mal ve teknoloji farklılaştırılması düzeyinde olduğu anlamına gelir. Kısaca tekelci rekabet adını verebileceğimiz bu olgunun önemli sonuçları var. Birincisi teknolojik gelişmenin kazandığı önem yüzünden iktisatçıların 'dışsal ekonomiler' adını verdikleri olgunun genelleşmesi. Yani, örneğin ABD devletinin aya insan göndermek için yaptığı bilimsel araştırma harcamalarının bir şekilde özel şirketler tarafından satılabilir teknoloji ve metaya dönüştürülebilip değerlenmesi. Bu tür gelişmeler bazı istisnalar dışında mülkiyeti zor özelleşen bulgular ortaya çıkarırlar: sözettiğimiz sistemde bu bulguların satılabilir meta ve teknoloji olarak piyasa mekanizması dolayısıyla özelleşmesi söz konusu. Verdiğimiz örnek dışsal ekonomiler yüzünden şirketlerin içinde bulundukları ülke ekonomisi ve ülke devletinin önem kazandığını vurguluyor. Nitekim yine bu yüzden teknolojik geliştirme kümülatif bir nitelik kazanıyor, yani araştırma harcamalarının % 80'inden fazlası aynı ülke ekonomisinde (ABD'de) yapılıyor, 1960ların sonunda elektronik firmaları California eyaletinin tek bir kasabası çevresinde yoğunlaşıyor, dünyanın en büyük şirketleri Manhattan'da iki - üç kilometre kare içinden idare ediliyor vs.

İkincisi, söz konusu büyük şirketlerin sermaye - emek ilişkisindeki tavırları. Amacı hızlı bir şekilde yeni teknolojileri uygulamak olan bir şirket, işçisinin yeni üretim örgütlenmeleri karşısında direnç göstermiyeceğinden emin olmak ister. Bu amaçla da işçiye gereken tavizi vermeğe hazırdır. ABD'de büyük şirketler bu sorunu önemli ölçüde çözmüştüler. İşçilerin ücret taleplerini yerine getiriyorlar, bunun karşısında sendikalardan yeni teknoloji ve üretim süreci getirilmesine karşı çıkılmıyacağına dair zımni bir söz alıyorlardı. Hatta yüksek ücretlerin de ötesinde özellikle IBM gibi "ilerici" şirketler işçileriyle sanki aile

şirketiymiş gibi kişisel ilişkileri vurgulayarak geçinmeyi ilke edinmişlerdi. Nitekim "labour relations". sanayi psikolojisi gibi işçinin nasıl memnun edileceğini araştıran sahalar bu dönemin büyük şirketlerdeki işveren-işçi ilişkilerinden kökenlidir. Bunlara karşılık maliyet rekabeti yapan rekabetçi sektörlerdeki ufak firmalar yeni 'bilgi sahalarına' fazla ilgi göstermek zorunda değildiler; arada standard teknolojiler uygulanarak standard mallar üretiliyordu, bu yüzden de asıl önemli unsur (maliyeti düşürmek için üzerine gidilecek değişken) ücret düzeyiydi.

13. Bir de pazar açısından büyük firmaları değerlendirirsek daha önce Galbraith'in özellikle üzerinde durduğu belirsizliği asgarileştirme isteğini vurgulamak gerekir. Belirsizlik daha önce denenmemiş yeni malların piyasaya çıkarılmasında yatıyor; piyasada tüketicilerin (bunlar diğer büyük şirketler de olabilirler) yeni mala karşı nasıl tepki göstereceklerı ölçülemediği için çok büyük yatırımların heba olması ihtimali var. Buna karşı büyük şirket kendini ıki türlü koruyor. Birincisi geliştirilen yeni malın tüketicisini önceden garanti ederek —ki bu tüketici çoğunlukla devlet olabiliyor; yani devletin bir ısmarlaması veya kontratı sonucu bu yeni malın üretimine geçiliyor. Ancak bu ilk kontrat sabit teknoloji yatırımlarının maliyetlerinin karşılanmasına izin verdikten sonra devlet dışı piyasaya aynı veya benzeri mal sürülüyor. İkincisi ise reklam vasıtasıyla piyasayı koşullandırmak, sürekli etki altında tutmak. Bu yolla tüketiciye belli bir malumat kalıbı aktarılıyor, bu kalıp giderek günlük yaşantıyla yaşanan ilişkilerle bütünleşmeye başlıyor. Basın yayın, ki örneğin ABD de mülkiyeti en yoğunlaşmış sektörlerden biridir, aktarılan bilginin tarafgirliği ile reklamın harbi propagandacılığı arasındaki çizgiyi giderek görünmez hale getiriyor. Zaten içiçe olan reklamcılık ve yayıncılık

bir bütün halinde yaşanan ilişkileri oluşturuyor: bu bağlam içinde de salt ekonomik amaçlarla sürdürülen bir mal tanıtma kampanyası başarıya ulaşabiliyor, yeni mal belirsiz bir piyasaya değil önceden hazırlanmış bir pazara çıkarılıyor, böylece belirsizlik de büyük ölçüde azaltılmış oluyor.

Piyasada mal satarken karşılaşılan belirsizlikle beraber bir de satın alınan girdiler ve kullanılan para sermayesi kaynaklarıyla ilgili belirsizlik var ki bunların çözümü için daha bilinen yöntemler kullanmak mümkün. Bu şirketlerin işçi ilişkilerinden söz etmiştik: ücretleri yüksek tutarak hem belirsizliği, hem de işçilerin politik (şirket içinde veya dışında) hareketliliğini önleyebiliyorlardı (hiç olmazsa 1945 - 1975 döneminde). Diğer girdilerde belirsizlik daha kolay aktediliyordu birçok büyük şirket dikey bütünleşme sonucunda kendine mal satan şirketleri ya satın almış ya da kontrol altında bulunduruyordu.

Para sermayesi konusu hayli ilginç gerek şirketlerin iç işleyişini sergilemesi, gerek de kontrolun kimin elinde olduğunu belirtmesi açısından. Bilindiği gibi anonim şirket olgusunun klasik kapitalizmin hüviyetini ne boyutta değiştirdiği ilk defa **Kapital**'in 3. cildinde tartışılmıştı. Şirketler büyük sermaye gerektiriyor, bu sermaye bir sürü hisse sahibinden toplanıyor, böylece eskiden mülkiyet sahibinin gerçekleştirdiği üretim üzerinde gerçek kontrol artık üretim planlamasında ve yönetiminde uzmanlaşmış bir gruba geçiyordu. Bu grup sermaye sahibi olmamasına rağmen sermayenin işlevlerini yerine getiren yönetici, muhasebeci, mühendis gibi kişilerden oluşuyordu. Anlaşılacağı gibi üretimi kontrol eden bu grup son on yılda üzerinde çok tartışma yapılan "ara tabakaların" bir parçası. Yani ne burjuva, ne proleter, ne de bildiğimiz geleneksel küçük burjuva olan bir gurup. Bunlara ille bir sınıf kulpu takmak gerekli mi, değil mi tartı-

şılabilir, tabii ki sonunda bulmak istediğimiz alacakları politik tavrın ne olduğudur. Bütün retorige rağmen bu yönetici-mühendis sınıfın (en alt kademeleri hariç) işçi sınıfı içinde olmadığı bizce açık. Buna karşılık bunlar yeni oluşan bir işbölümünün parçası, ya ni geleneksel küçük burjuvazi gibi kapitalizm tarafından mahkûm edilmiş, bu nedenle de genellikle reaksiyoner toplumcu çözümler arayan bir tabaka da değiller. Aksine sayıları sürekli artıyor, ve örneğin ABD de Demokrat Partiye, Fransa'da Sosyalist partiye oy veriyorlar. Gerçekten de ekonominin büyüme dönemlerinde kendilerini akılcılık ve teknoloji ile özdeşleştiren bu tabaka şirket yönetiminde önemli yer sahibi oldu. Özellikle şirketlerin mülkiyetinin çok dağınık olduğu durumlarda yönetici kadronun şirket parasını harcayarak kendi statülerini hisse sahiplerine karşı savundukları çok görüldü. Bu açıdan baktığımızda sözünü ettiğimiz yeni sınıf büyük şirketlerin çoğunluğunda egemen durumda gözüküyordu. Bu durum şirketlerin devletle olan ilişkilerinde de bir takım yenilikler getiriyordu: çünkü devletin yapı ve işlevinde aşağıda söz edeceğimiz değişmeler bürokratik kadrolara da şirket yöneticileriyle benzer kökenli, aynı eğitimden geçmiş, aynı dünya görüşüne sahip elemanlar getirmişti. Bu yüzden devlet-büyük şirket ilişkileri çelişkisiz pürüzsüz sürüyor, akılcı, teknokratik görüş de iki taraftan birden toplumu etkileme çabasını devam ettiriyordu.

İşte bu yönetici grup büyük şirketlerde kullanılan para sermayesi kaynağını büyük ölçüde değiştirdiler, şirketin kendi kârları büyümesinin, yeniden yatırımın en önemli kaynağı oldu. Mülkiyet sahiplerinin hem işlev hem kontrol olarak önemleri azalınca yönetici grup şirketin elde ettiği kârı hisse sahiplerine dağıtmaktansa şirket bünyesinde tutup yatırıma çevirmeyi tercih etti. Kârın azamileştirilmesi işletme prensibi olarak devam ediyordu, fakat büyümenin,

yani yatırımların, hızlandırılması ilkesi kârın hisse sahiplerine dağıtılan kısmını da asgarî kabul edilebilecek düzeye indiriyordu.

14. Sözünü ettiğimiz şirket-içi iş bölümünün evrimi görüldüğü gibi hızlı teknolojik değişme ve büyüme amaçlarına hizmet ediyordu. Bu düzenin işlemesinin gerekli bir parçası da devletin politik müdahalesiydi. Yukarıda devletin ekonomik rolüne ilişkin iki saptama yaptık birincisi salt ekonomik bir işlevin yerine getirilmesiydi. Devlet kamuya maledilen bir takım yüksek teknolojili projeleri üstleniyor, böylece ülke içi sermayeye "dışsal ekonomiler", yani bedavaya gelen araştırma-geliştirme harcamaları, sağlıyordu. İkincisi ise devletin piyasa belirsizliğini azaltıcı rolü açısından önemli bir tüketici olarak ortaya çıkmasıydı. Bu iki işlevi—ki daha birçok eklenebilir— devletin "iktisadi politikası" diyebileceğimiz toplam bir çerçeve içinde incelemek gerekir. Bunu yapmadığımız takdirde devletin tekil işlemlerini bazı taleplere cevap olarak görüp devlet politikasının bütünlüğünü, ve bu politikanın tüm birikim tarzı içindeki yerini gözden kaybedebiliriz.

15. Gelişmiş ülkelerde 1945 sonrası devlet politikası büyük çapta 1930'ların kriz konjonktürüne tepki olarak doğan tekil uygulamaları bir araya getiriyordu. Bunların içinde işçi sınıfının eline geçen ücreti yükseltici, sermayenin kendi iç çelişkilerini ve işçi sınıfı ile ilişkilerini düzenleyici, genel olarak da ekonomiyi yönetici uygulamalar vardı. Bunların tümüne burada Keynesci politika adını verebiliriz. Keynescilik dar anlamda geliri yeniden bölüştürerek talebi yükseltici politika olarak görülebilir. Nitekim, yukarda sözünü ettiğimiz iktisadî yapıda tüketicinin ne kadar önemli olduğu ortada. Yeni malların ve teknolojilerin sürekli piyasaya sürülmesinden oluşan tekelci rekabet ve bu rekabetin getirdiği birikim potansiyeli an

cak malları satın alacak talebin varlığıyla devam edebilir.

Bazı şirketler tek tek kendi işçilerine verdikleri ücreti yükseltebilirler. Fakat bu olgu ekonominin bütünündeki talep düzeyinin ayarlanmasına yardım etmez, aksine yüksek ücret veren şirketin kâr düzeyini düşürebilir. Ekonominin bütününde talep düzenlenmesi ancak şirketlerin dışında ve üstünde bir düzenleyicinin varlığıyla mümkündür. Yani ancak devlet tekil sermayelerin yerine getiremeyeceği, fakat sermaye sınıfının hâkim kesimi olan büyük şirketlerin tümüne yarayacak bir talep yaratma politikası güdebilir. Görüldüğü gibi böyle bir politika devletin yeniden dağıtıcı rolünü ön plana çıkarıyor. Bunu başarmak için de devletin önce toplaması sonra dağıtması gerekir. Nitekim 1945 sonrası dönemde devlet harcamalarının toplam millî hasılaya oranı tüm gelişmiş ülkelerde sürekli artmış, bazı durumlarda % 50'ye kadar ulaşmıştır. Bu harcamalar içinde de oransal olarak askerî harcamaların payı düşerken sosyal harcamalar diyebileceğimiz, sermaye dışı sınıfların maddi refahlarını yükseltici —işsizlik sigortası, çalışmayanlara gelir sağlama, fiyatı olmayan servislerin (okul, hastane vs.) başlatılıp genişlemesi— harcamaların payı artmıştır.

16. Devletin harcamalarının artması devletin gelirlerinin de artması anlamına gelir. Devletin gelirleri ise —yani vergiler— sermayenin elde ettiği artı değerden alınmış bir parçadır. Aslında sözünü ettiğimiz durumu iki ayrı şekilde kavramsallaştırabiliriz. Birincisi, işçinin eline vergiden sonra geçen ücret zaten, tanımsal olarak tarihî - ahlakî bir geçimliktir. Dolayısıyla, yine tanımsal olarak, devlet gelirleri artı değerin parçasıdır. Veya, işçi ücretleri kişisel ücret ve sosyal ücret diye iki kısma ayrılabilir. Kişisel ücret işçinin işverenden aldığı ücrettir, sosyal ücret ise dev-

let vasıtasıyla eline geçen servislerdir, yani okul, hastane, ucuz taşımacılık vs. Bu ikinci kavramsallaştırmada vergiler yine artı değerin bir parçası fakat ikinci bir aşamada bu artı değerin bir kısmı tekrar —bu sefer devletten gelen sosyal ücret olarak— işçiye dönüyor. Her iki durumda da geçerli olan bir çıkarsama yapmak mümkün: sermaye-işçi arasındaki bölüşüm zorunlu olarak devletten geçiyor. Örneğin sermaye sınıfı artı değerden ellerinde kâr olarak kalan payı artırmak için işçinin kişisel ücretini bırakıp devlet harcamalarına göz dikebilirler; veya işçiler üretimden aldıkları payı yükseltmek için devletin sosyal ücreti arttırıcı harcamalarda bulunmasını talep edebilirler. Tahmin edilebileceği gibi içinde bulunduğumuz kriz döneminde gelişmiş ülkelerdeki tartışmaların devlet harcamaları üzerinde yoğunlaşması tanımladığımız bölüşüm modeliyle yakından ilişkili.

17. Geniş anlamıyla Keynesci devlet politikası bu yeniden bölüşümün ötesinde bazı uygulamaları içeriyor. Yukarıda bunları ekonominin genel olarak yönetimi ve sermaye içi çelişkilerin düzene sokulması olarak adlandırdık. Ekonominin yönetimi 1960'larda sevilen deyimle plancılık anlamına geliyor. 1965'te basılan meşhur bir kitapta Shonfield modern kapitalizmin temelinin devlet plancılığı olduğunu söylüyor, savaş sonrası büyümeyi de plancılığın başarısı olarak yorumluyordu. İdeolojik düzeyde plancılık her ülkede, örneğin Fransa'da olduğu kadar, kabul görmedi; fakat uygulamada aynı tür yöntemler gelişti. Gelişmeleri şöyle özetlemek mümkün: devlet genel iktisat politikasının mikro uzantılarını belirli sektörlerin veya büyük şirketlerin belli yatırım, üretim, istihdam tavırlarını garanti ederek sağlar. Bunu yaparken de tam anlamıyla cebir hariç her türlü "özendirici" taktiği kullanır. Amaçları ya önceden saptanmış bir büyüme oranı içinde sektörel denge sağlamak, ya daha

mikro düzeyde (örneğin bölgesel gelişme veya istihdama yönelik) ya da uluslararası rekabette belli bir sektörün güçlenmesi veya teknolojinin yerleşmesine yöneliktir. Bu tanımlardan iktisadi politikanın amaçlarını devletin kendisi belirler diye bir sonuç çıkarılmasın. Tabii ki sermayenin genel ve yapısal, ve de tekil sermayedarların özgül menfaatleri dolayıyla, bu amaçların ortaya çıkmasında belirleyicilikleri var. Fakat amaçlar belirlendikten sonra devletin koyduğu kurallar, özendirici veya zorlayıcı önlemler, oyunun niteliğini tayin ediyor. Bu konuyu irdelemeden önce Keynesciliğin üçüncü boyutu olarak sunduğumuz çelişkilerin düzenlenmesi yönünde müdahale olgusunu inceliyelim.

18. Kapitalist gelişmenin iki ayrı düzeyde iki sonucu vardır ki, Schumpeter'in deyimiyle düzenin "yaratıcı yıkıcılığı"nın parçasıdır. Bu yıkıcılık sistemin sağlıklılığını da belirler; bu yüzden kapitalizm sürekli bünye ve görünüm değiştirir, ve her krizden sonra yeni bir birikim tarzı ekseninde yapılaşır. Bu yıkıcılık ilk önce kapitalist rekabet çerçevesinde incelenmeli. Bilindiği gibi piyasa rekabeti yeni malları veya yeni teknikleri uygulayamayan, yönetim açısından geri kalmış, bu yüzden de maliyeti yüksek olan veya talep edilen mal üretmeyen şirketleri iflasa mahkum eder. Bu tür şirketlerin iflası hem kapitalist sistemin toplam akılcılığına uygun düşer, hem de geride kalan şirketlerin tekil akılcılık ve kâr azamileştirme ilkelerine göre hareket etmesini sağlayan baskıyı oluşturur. Keynesci dönemde ufak şirketlerin, yani yukarıda tanımladığımız büyük şirket-tekelci sektör bünyesinde olmayanların, sözünü ettiğimiz iflas mekanizmasına uygun hareket ettiğini görüyoruz. Büyük şirketlere gelince farklı bir durum çıkıyor karşımıza: bunlar o kadar büyük ki ekonominin geri kalan kısmına verebilecekleri zarar dolayısıyla iflaslarının izin

verilemiyor. Örneğin Chrysler şirketi iflas ettiğinde birkaç yüzbin kişi işsiz kalacaksa, Crysler'e mal satan yüzden fazla ufak şirket kapanacaksa, Chrysler'in bayiliklerini oluşturan birkaç bin mağaza sahip ve işçileriyle işi bırakacaklarsa, devlet politik bir tutum alarak Chrysler'in iflasına izin verilmeyeceğini söylüyor. Keynescilik döneminde politik otoritenın meşrulaşmasında işsizlik yaratmayacağı ilkesi de var. Aşağıda göreceğimiz gibi bu ideoloji devletin "yaratıcı yıkıcılığı" önlemesi yönünde işliyor. Demek Keynescilik bir yandan kapitalist düzenlemeyi, uyum sağlamayı amaçlarken, bir yandan da sistemin içsel ivmesini bir ölçüde iğdiş etmiş oluyor. Kriz dönemindeki yeniden düzenlemeler yıkıcılığı bir ölçüde geri getirmeyi amaçlıyor. Böylece sistemin yaratıcı dinamiğinin de yeniden ortaya çıkacağı umuluyor.

Yıkıcılığın ikinci boyuta daha global düzede kapitalist gelişme her aşamasında toplumsal iş bölümünü dönüştürürken bazı katmanları ve bazı sektörleri ekonomik olarak tasfiye eder. Örneğin, İngiltere'de ilk aşamada bağımlı köylüler iktisadî varlıklarını kaybetmişler, iş aramak için şehirlere gelmişler, daha sonra kapitalist örgütlenmenin genişlemesi karşısında küçük üreticiler dükkânlarını, atölyelerini kapatmış ve sayıca azalmış; şimdilerde ise şirketlerin büyümesi tekelci sektörün gelişmesi ufak şirketlerin tasfiyesi yönünde bir baskı yapıyor. Piyasanın kendi kuralları ile işlemesi bu tasfiye sonucunda ortaya çıkan işsizliğin sağlıklı bir şekilde ücretleri düşürücü etkide bulunacağını, düşük ücretlerin de daha yüksek istihdama yol açacağını öngörür. Daha yüksek istihdam ekonominin gelişen sektörlerinde olacağı için bütün süreç sistemin dönüşmesinde gerekli ve müsbet bir rol oynar. Oysa ücretlerin işsizlik olsa dahı o kadar kolay düşmeyeceği gözlemini Keynes daha 1930'larda kuramının parçası yapmıştı. Savaş sonrası Keynescilik devletin işsizliğe politik müdahaleyle engel olaca-

ğını öngörerek yukarıda tarif edilen dinamiğin işlemesini daha da zorlaştırmış oluyordu. Devletin işsizliğe engel olması iş yaratması anlamına geliyordu. Nitekim devlet bu dönemde harcamalarına paralel olarak istihdam ettiği kişi sayısını da arttırdı. Bunların çoğunluğu beyaz yakalı, devletin sosyal ücretin parçası olarak sunduğu hizmetleri aktaran personeldi; yani eğitim, sağlık, ve diğer sosyal hizmetlerde çalışan kişiler. Devletin bu şekilde istihdam yaratması Keynesci anlamda millî geliri genişletici bir faktör başka terimlerle ise tekelci kapitalizmin gelişmesinde ekonomik yapının dönüşmesinden dolayı ortaya çıkması beklenecek sosyal problemlerin semptomatik düzeyde çözümüne bir katkıydı. Diğer yandan ise, istihdam yaratılması, toplam işgücü içinde devlet memurlarının oranının artması, ancak yukarda sözünü ettiğimiz şekilde devletin artı değerden aldığı payın yükselmesiyle mümkün oluyordu.

Burada bir parantez açalım. Devletin tüm faaliyeti kapitalistlere rağmen yürütülüyor, veya sermayenin ortaya çıkardığı sorunları yumuşatmaya yöneliktir diye bir sav ileri sürmüyoruz. Yukarıda da sözünü etmiştik, devletin bir kısım harcamaları doğrudan sermayenin değerlenmesi sürecine katkıda bulunuyor, diğer bazı harcamaları ise dolaylı olarak (örneğin teknoloji üreterek) sermayenin değerlenmesini hızlandırıyor. Bir de devletin iktisadî alt yapıyı inşa etmek diye adlandırabileceğimiz harcamaları var ki bunların da büyük ölçüde sermayenin değerlenme sürecine katkıda bulunduğunu kabul edebiliriz. Yollar, belediye hizmetleri, taşımacılık, malların satışa hazır duruma gelmesini sağlayan yapıları oluştururlar, hatta bazı mallar onlarsız üretilemez veya satılamaz. Devlet harcamaları sadece sosyal ücrete katkı veya sermayenin yararına diye iki bölümden oluşmuyor. Bir de toplumsal düzenin yeniden üretilmesini amaçlayan har-

camalar var. Bunların niteliği çoğunlukla yaptırımcı, veya ideolojik; sistem açısından da en gerekli harcamalar.

19. Böylece Keynesci iktisat politikasının boyutlarını tanımlamış olduk. Gelişmiş ülkeler için kriz bu politikanın tasfiyesi anlamına geliyor. Fakat, bilindiği gibi, fiili uygulamaların değişmesinden önce Keynesci devletin meşrulaştırıcı ideolojisine karşı bir hücum başladı. Bu hücum gerekli olarak sistemin hâkim ideolojisini de hedef alıyordu. Günlük yayın organlarında Friedmancılık olarak adlandırılan bu hücum stratejisi aslında liberalizmin ufak değişikliklerle yeniden sahneye çıkmasından ibarettir. Bunun hem gelişmiş ülkeler platformunda hem de dünya ekonomisinin işleyişi çerçevesinde ne anlama geldiğini göreceğiz. Önce Keynesci politikaya tekabül eden meşrulaştırıcı ideolojiyi sergilemek; sonra da krizin görünür semptomlarını tanımlamak gerekiyor.

Yukarıda tartıştığımız gibi 1945 sonrası dönemde önemli bir sınıfsal gelişme olmuştu: yetişmeleri mühendislik ve yönetim tekniklerine dayanan bir grup hem büyük şirketlerde hem de devlet içinde büyük bir öneme ulaştı. Bu tabakadaki insanlar kendi eğitimleri ve yaptıkları işler icabı tüm sorunların akılcı bir yaklaşımla aynı müsbet bilimlerdeki gibi çözülebiceğine inanıyorlardı. Toplumsal sorunların da aslında mühendislik problemlerine benzediğini düşünüyorlardı. Plancılık bu tabaka için çok uygun bir flamaydı. Bu yaklaşımı "teknokratik" yaklaşım diye özetlemek mümkün. Keynesci politikanın başarısı o kadar büyük olmuştu ki bu teknokratik yaklaşım bir sürü düşünürü çağın "ideolojinin sonu" çağı olduğu sanısına yöneltti. Keynesci politika ile teknokratik yaklaşımın ortak noktaları herhalde açık: ekonominin (veya toplumun) kendi başlarına arzulanır sonuçları çıkaramadıkları, bu yüzden de müdahale gerektiği, bu mü-

dahalenin ekonomi biliminin öğretisi çerçevesinde olacağı, nihaî amacın ekonominin büyümesi olduğu, büyümenin ve ekonomik dengenin devlet müdahalesi sayesinde ortaya çıkabileceği. Görüldüğü gibi Keynescilikte liberal iktisadın devlete karşı tutumunda epey farklı bir görüş savunuluyor. Liberal iktisadın aksine devlet tarafından alınan önlemlerin gerekli olduğu üzerinde duruluyor. Ayrıca da sorunlar politikleştiriliyor, çünkü sorunlar ancak yanlış müdahaleler yüzünden devam eder; doğru teşhis ve doğru yöntemler sorunları ortadan kaldırır. Demek ki devlet ve teknokratlar hem herşeyi düzeltme gücüne sahiptirler, hem de herhangi bir sorun için öncelikle devlet kademesinde çözüm aranması gerekir. Sorunların bilgi ve müdahaleyle çözülebileceğini savunmak herşeyden önce teknik becerinin gücüne inanmaktan geçiyor. Zaten mühendisliğin yüksek statüsü de bu inançtan geçiyor: teknik becerinin en somutlaşmış şekli, ve de somut ürünleri var. İdeolojinin güncel kanıtlanması ise sistemin giderek daha fazla somut ürün verebilmesi, yani ekonominin büyümesi ile oluyor. Görüldüğü gibi anahtarlarını çizdiğimiz dünya görüşü nisbeten demokrasisi olmayan bir sosyal demokrasiyi veya İngilizce'de çok kullanılan deyimiyle "refah devleti" ideolojisini andırıyor. Fertlerden katılımdan çok inanç beklenen, tüm çoğulcu söylemine rağmen belirli bir tür bilgi ve teknik beceriyi tartışılmaz bir tahta oturtan bir sistem. Bizim açımızdan vurgulanması gereken bu ideolojinin sistemi meşrulaştırma işlevini krizin başlamasıyla yitirmesi. Bu ideolojik söylem içinde sistemin duraganlaşmasını yatırımların durmasını ve işsizliği açıklamak çok zor. Ekonominin sürekli genişlemesi ve maddi refahın artması ideolojinin devamı için gerekli koşullar. Ayrıca ekonominin piyasaya bırakılmamasına, politik olarak kontrol edilmesi gerektiğine neden olarak gösterilen de ekonominin yönetilebileceği. Yani krizlerin, dalgalanmaların ko-

layca saf dışı edilebileceği. Kontrol altına alınamayan bir krizin ortaya çıkışı savunulan bu noktayı da kökünden çürütüyor. Bu yüzden de ekonominin krizi hemen ideolojinin de krizi olarak yansıyor. Nitekim sözünü ettiğimiz meşrulaştırıcı ideoloji 1970'lerin ortasından beri süregelen bir kuşatma altında. Karşısında da 19. yüzyıl liberalizminin yeni bir versiyonu var.

20. Friedmancılık diye adlandırdığımız bu versiyonun yeni bir birikim tarzının ideolojisi olacağını söylemiyorum. Bu kriz dönemin geçici ideolojisi, ve de günlerinin sayılı olduğunu savunmak mümkün. Yalnız cevaplanması gereken bir soru var: refah devletinin devletçi ve teknik akılcılığı vurgulayan ideolojisine niçin Friedmancılıkla karşı çıkılıyor? Daha doğrusu soruyu şöyle formüle etmeli: 1945 sonrası birikim tarzının krizi niçin piyasayı tek kıstas olarak kabul eden bir ideolojiye yol açıyor?

Bu soruyu cevaplamak için kapitalist ekonomide kriz eğilimlerinin nasıl ortaya çıktığını araştırmak gerekli. Çünkü 1945 sonrasını belirleyen Keynesci iktisadi politika da diğer bir kriz dönemi biterken, o krizin özgül niteliklerine tepki olarak oluşturulmuştu. Bu yüzden de öncelikle 1930'ların krizini tanımlayan fazla üretim olgusuna çözüm getiriyordu. İleri süreceğimiz sav şu: Keynescilik fazla üretim veya eksik tüketim eğilimine çare bulurken kapitalist ekonominin diğer sorununu, kârların düşmesi eğilimini, hızlandırarak ortaya çıkardı. O nedenle de içinde bulunduğumuz krizi tanımlayan esas eğilim kâr haddinin düşmesidir. Friedmancılık ise aşağıda anlatacağımız gibi kâr haddini tekrar yükseltmeye çalışan politikaları savunur.

21. Kapitalist üretim içinde yaratılan değerin bölüşülmesi esas olarak işçilerin aldığı ücretler ve sermayeye kalan artı değer arasında olur. Yukarda artı

değerin bir kısmının da sermayenin elinden çıktığını söylemiştik. Bu çıkış devletin aldığı vergiler veya sermayenin üretken olmayan emeğe vermeğe mecbur olduğu pay şeklinde düşünülebilir. Sonuç olarak, yaratılan değer yine iki parça içinde görülebilir: bir parçası dolaysız veya dolaylı olarak ücretlilerin, maaşlıların tüketimini sağlayacak şekilde gelire dönüşecektir. İkinci parçası ise sermayedarların elinde kalan artı değerdir, ki asıl kâr dediğimiz meblağ budur.

Üretim süreci bittikten sonraki aşama ürünü gerçekleştirme, yani satma aşamasıdır. Bu aşamada çeşitli ihtimaller ortaya çıkıyor. Eğer üreticiler kendilerine düşen artı değer payını çok yüksek tutarlarsa, yani elde ettikleri kâr oranları yüksekse, tüketim yapacak sınıfların elinde tüketilmesi gereken ürünü satın alacak kadar gelir kalmaz. Yüksek kâr oranları hızlı birikim olanakları getirir, böylece üretim hacmi genişler, fakat bu üretim kapasitesini gerçekleştirmek yani pazarda satmak olanağı da azalır. Tipik fazla üretim veya eksik tüketim krizleri kâr oranının yüksekliği ve tüketim olanaklarının üretilen gelire oranla azalması ile belirlenir. Böyle bir durumda beklenilen fiyatların düşmesi, üreticilerin daha düşük kâr oranlarına razı olmaları, ve gerçek ücretlerin artması olabilir. Fakat fiyatlar düşmüyorsa, buna karşılık krizin ortaya çıkardığı işsizlik parasal ücretleri düşürüyorsa, beklenilenin aksine gerçek ücretler daha da düşüp tüketim olanaklarını büsbütün kısabilir. 1930'lar krizinde gözleyebildiğimiz bu son senaryoya uygun sanayinin tekelleşmiş yapısı yüzünden üreticiler mallarını satamayınca fiyatlarını düşüreceklerine üretimi kısıp kârlarını yüksek tutmak çabasına giriyorlar. Üretim daha da kısılınca işsizlik artıyor ve parasal ücretler azalıyor; fiyatlar düşmediğinden de gerçek ücretler düşüyor ve tüketim olanakları daha da kısılıyor. Nitekim krizden çıkmak için faşizm, New Deal,

ve nihayet savaş gibi çok radikal yeniden düzenlemeler ortaya çıkıyor.

Birinci Dünya Savaşı öncesi ve 1918 - 30 arasındaki dönemde şirketlerin büyümesi ve iç örgütlenmelerinin etkinleşmesi sonunda hızla yükselen üretkenlik 1930'lar krizini ortaya çıkaran koşulları belirlemiş. Üretkenlik artarken gayet tabii üretim de artıyor fakat ücretler, yani tüketim kapasitesi o derecede artmıyor. İkinci Dünya Savaşı sonrası göreceğimiz kurumsallaşmış yeniden dağıtım mekanizmaları da henüz mevcut değil. İşsizlik, yaşlılık sigortaları, devletin sosyal ücreti yükseltici harcamaları yok denecek kadar az. Bu hazırlayıcı koşullar üzerine yukarda sözünü ettiğimiz kriz dinamiği yerleşince 1930'ların % 25'i aşan işsizlik oranları, satılamayan ürünleri, terkedilen fabrikaları ortaya çıkıyor. İngiltere ve ABD'de sonradan refah devleti denilen yapıyı tanımlayan politikalar başlıyor. Bu bağlamda 1933'te Roosevelt'in Cumhurbaşkanı olup New Deal'i örgütlemesi önemli bir aşama. Almanya ve İtalya'da ise krizin davet ettiği yeni düzenlemeler rejim değişikliğinden geçiyor. Fakat her iki durumda ortak olan çok önemli bir değişme var: devletin niteliği ve siyaset-pazar ilişkileri yeni bir boyut kazanıyorlar. Devlet iktisadi politika yapıcı bir idarî örgüt işlevini üstleniyor. Henüz söyleme yerleşmemesine rağmen devlet piyasayı tamamlamaktan öteye tanımlayıcı bir rol alıyor. New Deal'le başlayan devlet şekli asıl karakterini 1945 sonrasında buldu; daha önce tanımladığımız boyutlarda bir politikanın güdülmesine imkân verdi. İleri sürdüğümüz tezde bir noktayı vurgulamakta fayda var: hem New Deal, hem de Alman ve İtalyan faşizmleri yeni devlet şekli arayışlarıydı. Bu arayışlar 1945 sonrası dönemde müşterek bir temele oturdu. Faşizmle New Deal devlet şeklinden çok rejim tipi açısından birbirlerinden ayrılıyorlardı. Yoksa bazı temel boyutlarda —örneğin sanayide rekabetin azaltılıp kartelleşmenin

hızlandırılmasında, işçilere karşı korporatist tutumda, iş garantisinde— önemli benzeşmeler vardı. Savaş sonrasında ABD'nin hegemonyası ile beraber ABD nin çizdiği yol da hâkim duruma geldi; yani New Deal refah devletine dönüştü, ve gelişmiş kapitalist ülkeler diye andığımız ülkelerin hepsinde bazı temel işlev ler açısından, ve de genel olarak ekonomideki yeri yönünden, devlet şeklinde paralellikler ortaya çıktı.

22. 1945 sonrası devlet şekli 1930'ların krizini doğuran eksik tüketim eğilimini yenmeye yönelik bir iktisadi politikanın devlet şekli idi. Madem ki bu politika esas olarak gelirin tekil sermayedarlardan bağımsız bir şekilde yeniden dağıtımını öngörüyordu, devlet şekli de bu yönde gelişti. Giderek kazandığı ivme ile gelirin dağıtımını sağlayan bir dizi kurumsallaşmayı getirdi. Gelirin yeniden dağıtımı sosyal ücreti yükseltici etkisiyle işçi sınıfını da toplumsal anlaşmanın içine alıyordu. Böylece refah devletinin iktisadi politikası işçi sınıfını belirli bir boyutta politik denkleme sokuyordu. İşçi sınıfının hareketlenmesi için gerekli nesnel koşullar da iktisadi politikanın istihdam ve büyüme sağlamasıyla ortaya çıkıyordu. Ortada işsiz sayısı az olunca bir takım talepler güç kazanıyor, özellikle işyeri düzeyinde işçi hareketi giderek militanlaşabiliyordu. Krizin getirdiği perspektifle baktığımız zaman işçi sınıfı hareketliliğini de iktisadi politikanın genel ilkesinin —gelir dağılımı— bir parçası olarak görmek mümkün. Bu, tabii ki, aşırı determinist bir görüş olur Belki şöyle dolaylı bir formülasyon daha inandırıcı olacaktır iktisadi politika işçi sınıfının gelir düzeyiyle ve niceliksel gelişmesiyle ilgili boyutları saptarken bu boyutlar işçi sınıfının hareketliliğini sağlayan koşulları oluşturdular. Bu haraketlilik de iktisadi politikanın sağladığı avantajların savunulmasına yaradı. İçinde bulunduğumuz krizde de bu savununun hâlen devam ettiğini görüyoruz.

23. Demek ki 1945 sonrası dönemin iktisadî politikası bir yandan devletin ele aldığı yeniden bölüştürme işlevi ile bir yandan da işçi sınıfının kendi hareketini mümkün kılan koşulların ortaya çıkmasıyla, eksik tüketim eğiliminin yüzeye çıkma ihtimalini ortadan kaldırmıştı. Bu yüzden bu dönemi izleyen kriz bir kâr oranı krizi oldu. Yukarda açıklandığı gibi üreticinin eline kâr olarak kalan artı değerin vergiler çıktıktan sonraki kısmıdır. Yâni, bir yandan parasal ücretler yükselip, bir yandan da devlet harcamaları toplam gelire oranla artarken, kâr oranlarının düşme eğiliminin somut düzeye çıkmasını bekleyebiliriz. Esasen üretimin içinde ücretlerin ödenmesine ayrılan sermayenin oranı sabit sermaye giderlerine ayrılan orana nazaran azalırsa, zaten kâr oranlarında düşme eğilimi olur, çünkü artı değerin tek kaynağı emektir, buna karşılık tüm sermayenin içinde işgücü satın almaya ayrılan kısım düşmektedir. Emekten çıkarılan artı değerin ücrete oranının yükselmesiyle bu eğilimi dengeleyen karşı bir dinamik oluşabilir; fakat sözünü ettiğimiz dönemde işçi sınıfının politik hareketliliği artı değer oranının yükselmesine izin vermemiştir. Bu yüzden hem değerin üretilmesindeki koşullar (sermayenin organik bileşimi ve artı değer-değişken sermaye oranı) hem de ortaya çıkan değerin bölüşülmesi (ücretlerin yüksek tutulması ve devletin vergi olarak alıp sosyal ücrete dönüştürdüğü kısmın büyümesi) kârların düşme eğilimini başat dinamik olarak ortaya çıkarmıştır. Daha 1960'ların sonunda, bazı sermaye grupları düşen kâr oranlarından söz etmeye başlamışlardı.

24. Şimdi gelelim gelişmiş ülkelerdeki Friedmancılığa. Bahsettiğimiz çerçeve içinde Friedmancı retorik kendine hedef olarak devlet harcamalarını almışa benziyor. Çünkü birinci sorun kâr oranlarının düşmesi, ve artı değerin sermayeye kalan payını yükselt-

mek devletin aldığı payı azaltmaktır. Nitekim Thatcher hükümetinin öncelikle yaptığı devletin sosyal ücreti oluşturan harcamalarını tasfiyeye girişmek olmuştur. Örneğin artık trenlere subvansiyon verilmiyor, bu yüzden de bilet fiyatları artmış. Talebelerden okul ücreti alınıyor, gerekli gıda maddelerinde hükümet sübvansiyonu kaldırılıyor; bir sürü düşük gelirli tabakaya yönelik program, hem devlet düzeyinde hem belediyeler düzeyinde, sona erdiriliyor. Reagan ise refah devleti programlarının bittiğini ilan ediyor. Daha çok işçilerin dışındaki fakir tabakalara yönelik bazı programları sona erdirirken devlet harcamalarını sermayeye bir yük olmaktan çıkaracaklarını söylüyor Yapılan argümana göre devlet yükünden kurtulan sermaye daha fazla yatırım yapacak, üretim yükselecek; ekonomi sağlığa kavuşunca da refah programlarından faydalanmakta olan tabakalara yeni iş sahaları açılacak, böylece kendi kendilerini kurtarmak için olanak tanınacak. Reagan'ın programı çok açık bir şekilde devlet harcamalarının yeniden bölüşümcü ve sosyal ücreti arttırıcı bir şekilde değil de sermayeye yardım edici şekilde kullanılmasını içeriyor. Bu politikanın Keynesciliğin aksine üretimi ve arzı ön plana çıkardığı söyleniyor : oysa Keynesçilik tüketimi yönlendirmeye ve talep oluşturmaya yönelik bir politikaydı.

İngiltere'deki Friedmancılık daha doktriner bir görünümde. Orada devlet harcamalarını kâr haddini yükseltecek şekilde yeniden yönlendirmekten öteye, piyasanın kurallarına harfiyyen uyup sanayinin yarısını iflasa terketmek politikası uygulanıyor. Friedmancılık retoriği içinde ondokuzuncu yüzyılın liberal piyasa düşüncesi ideolojik tutarlılığı sağlıyor. ABD'de ise liberal düşünceye bu kadar prim verilmiyor; İngiltere'de şu anda uygulanan politika ideolojinin gerektirdiği tüm önlemleri alıyor, sonucunda da 3 milyon-

dan fazla işsiz ve binlerce şirket iflası ortaya çıkıyor. İngiltere olayını yorumlarken şunu da söyleyebiliriz: Tratcher hükümeti krızi yönetmekten çok krizin etkilerini derinleştirecek bir politika uyguluyor. Bundan umulan sonuç ise krizin yıkıcı yaratıcılığının yeni bir iktisadi yapı oluşturacağı; yani piyasa kıstaslarına göre daha sağlıklı bir ekonominin ortaya çıkacağı. Bu ümidin İngiltere bağlamında gerçekleşebilirliğini tartışmıyacağız, yalnız "daha sağlıklı iktisadî yapı" kavramının ne anlama gelebileceği üzerinde durmakta yarar var.

Sağlıksız yapı olarak düşünülen Keynesci dönemin ortaya çıkardığı yapı. Daha önce sözünü ettiğimiz, iflaslara izin vermeyen, ekonomiyi koruyucu bir ambalaj altına alan yapı. Çeşitli gelir dağılımı politikaları sonucunda da Keynescilik olmasa ortaya çıkamıyacak bir takım iktisadî faaliyetler "piyasa mantığına" göre etkin olmayan iş sahaları yaratıyorlar. "Piyasa mantığı" kavramı gündeme hemen yeni soruları getiriyor. Hangi piyasanın mantığı kastediliyor? Devletin hiç olmadığı bir piyasa mı? Bütün gelirlerin ekonomik kontratların sonunda ortaya çıktığı bir piyasa mı? Fakat biliyoruz ki tekelleşmiş bir yapı içinde bazı pazarlarda kitaplardaki ekonomik sonuçların oluşmasını beklemek hayal olur. Ayrıca yine tekelleşmiş yapılarda sanayinin devletle ne denli iç içe olduğunu yukarda tartıştık. O halde savunulan dengesiz bir piyasa mantığı büyük şirketlerin ekonomi dışı önlemlere başvurabilecekleri, oysa üretimi kontrol edemeyenlerin piyasa mantığının sonuçlarına katlanacakları bir yapı. Friedmancı retorikte sendikalar piyasa mantığını bozan etkenler, ama büyük şirketler değil. Aslında devleti denklemin içine sokunca piyasanın ne olduğu konusu belirsizleşiyor. Özellikle sermaye arzındaki pazarlık politik düzeyden geçiyorsa, her politik değişiklik yeni bir gelir dağılımını ortaya çıkara

cak, ve de yeni bir piyasa mantığı işlemeye başlayacaktır. O zaman değişmez bir piyasa mantığına göre bazı iktisadî faaliyetleri sağlıklı diye nitelemek yanlış olur. Piyasanın politik çerçevesi değişince sağlıklı olarak niteliyeceğimiz faaliyetlerde değişecektir. Bu yüzden Friedmancı retorik tutarsız, ancak ABD'de uygulandığı şekliyle, yani samimi olarak sosyal ücreti düşürücü ve devlet harcamalarını sermaye lehine dönderücü niteliğiyle krize karşı oluşturulmuş bir politika hüviyetinde. Fakat tahmin edileceği gibi böyle bir politikanın sürdürülmesi ülke içindeki politik dengelere çok bağlı. Keynesciliğin krizi İngiltere ve ABD'de tutucu politikacıları sahneye çıkardı; bunların ne kadar dayanacakları şüpheli. Şu anda seçim olsa Thatcher herhalde kaybeder Buna karşılık Fransa'da uygulanan bir nevi Friedmancılık Mitterand'ın cumhurbaşkanlığa seçilmesiyle sona ermiş durumda. Kanımızca Mitterand'ın uygulayacağını söylediği politika diğer gelişmiş ülkelerde kısa bir ömrü kalan Friedmancılıktan sonra ne geleceği hakkında iyi ipuçları veriyor.

25. Aslında "piyasa mantığı" devletlerin olmadığı bir dünya pazarı için tutarlı bir kavram. Nitekim, gelişmiş ülkelerin iç iktisadi politikalarında Keynesciliğin tasfiyesi dünya ekonomisi içindeki Friedmancılıkla beraber sürdürülüyor. Bu paralelliğin nedenlerini araştırırken hegemonya krizi ile iktisadi kriz arasındaki ilişkileri açıklamamız gerekiyor. İlişkiler önemli ölçüde uluslararası sermayenin işleyişinden, yani şimdiye kadar ertelediğimiz çok uluslu şirketler konusundan geçiyor. Şunu da belirtelim ki önereceğimiz açıklamalar 1945 sonrası döneme ve içinde bulunduğumuz krize ilişkin. Tarihten arınmış bir teorik formülleştirme çabasında değiliz.

ABD ekonomisi savaştan çıktığında tartışmasız bir güce sahipti. Hem savaştan hiç tahrip olmamış,

hem de savaş sürecinde ortaya çıkmış teknikleri ve malları sermayenin kâr edebilmesi için dönüştürme potansiyeli en yüksek ekonomiydi. Amerikan ekonomisinin ülke içinde büyümesi özellikle Avrupa'da yapılan yatırımlarla beraber oldu. Fakat bu yatırımlar ve Avrupa'da başlayan büyüme süreci ABD ekonomisine göre açıkça takipçi bir nitelikteydi. Esas yüksek teknoloji sektörleri, büyümenin dinamiğini kontrol eden, yâni emek süreçlerini tanımlayan endüstriler yine Amerikan ekonomisinin ülke içindeki üretiminin tekelindeydi. Buna rağmen Avrupa ekonomisinin yüksek kâr potansiyeli daha fazlaydı, çünkü hem, (en azından 1960'ların ortasına kadar) iş gücü arzı çok daha esnekti, hem de nisbeten sermaye - kıt bir ortamda çalışıldığından normal kârın üstünde rant toplama olanağı vardı. İşgücü arzının esnekliği veya kırsal kesimden şehirlere göçün devam etmesi sadece ücretleri düşük tutmakla kalmıyor, 1960'ların sonuna kadar işçi hareketlerini de nisbeten önleyici bir etken oluşturuyordu. Bu koşullar Avrupa'yı Amerikan sermayesi için çekici bir ortam yapıyordu. Bir yandan Avrupa sermayesinin hızlı birikim olanaklarını kullanması bir yandan da Amerikan çok uluslu şirketlerin yatırımları Avrupa'da ekonomik büyüme hızının ABD'ye nazaran sürekli daha yüksek olmasını sağladı. Bu arada daha önce andığımız Avrupa'da Amerikan sermayesinin gerek ABD'deki gerek Avrupa'daki yerli sermayeden daha hızlı büyüme olgusu bir yandan ABD içinde başlamış olan kâr haddinin düşme eğilimini yansıtıyor, bir yandan da Avrupa'nın ABD'ye nazaran daha hızlı büyüdüğünü simgeliyordu.

Avrupa içinde özellikle Alman ekonomisi eşitsiz gelişme sonunda ayrıcalıklı bir ivme kazandı; fakat Fransa ve İtalya ekonomileri de büyüme hızları açısından Amerika'ya oranla daha başarılıydılar. Teknoloji

transferinin ve Amerika sanayinin niteliksel üstünlüğünün empoze ettiği mantığın kırılması ise daha çok 1970'lerde ortaya çıktı. Yani 1970'lerden sonra ABD ekonomisinin tüm yeni teknolojileri ve yeni malları üretmesi artık söz konusu değildi. Bu değişmenin nedenlerinden biri Avrupa ekonomilerinin o zamana kadar uzmanlaştıkları sahalarda —örneğin otomobil üretiminde— yeni teknikler geliştirebilecek düzeye gelmeleriydi. Japon ekonomisinin bu konudaki başarısı sözünü ettiğimiz olayın en açık görümünü oluşturuyor. Japon ekonomisi de savaş sonunda ABD'ye oranla Avrupa ekonomilerine benzer bir yer tutuyordu. Ve yine Avrupa ekonomileri gibi 1960'lar boyunca çok yüksek bir büyüme hızı tutturmuştu. Bu dönemde ABD ekonomisinin geliştirdiği mal ve teknolojilere açıkça kopyacı bir tutumla yaklaşırken, daha sonraları uzmanlaştığı sahalarda yeni teknikler geliştirmeye başladı. Örneğin elektronik aletlerde o zamanlar için epeyi düşük olan ücret düzeyinin de verdiği avantajla tartışılmaz bir üstünlük kazandı. Tekstilde ve çelikte de geliştirdiği yeni teknolojiler ABD de kullanılanlara nazaran daha etken ve daha düşük maliyetlerle üretime izin veren teknolojilerdi. Bir yandan Avrupa bir yandan da Japonya ekonomileri bu gelişmelerin sağladığı avantajlarla dünya pazarında Amerikan ekonomik hegemonyasını tehdit etmeye başladılar. Yeni metalaların ve çığır açıcı teknolojilerin hâlâ ABD'de geliştirilmesine rağmen, dünya pazarındaki payı açısından Amerikan ekonomisi 1950'lerdeki tartışmasız hâkimiyetini yitirmişti. Bu gelişme Amerikan ekonomisinin iç pazarını da tehdit etmeye başladı; artık çelik üreticileri Japonya'dan ucuza ithal edilebilecek çelikle rekabet edemiyorlar, elektronik alet yapımcıları ise ya sermayelerini ucuz ücretli ülkelere taşıyorlar ya da iflasa mecbur oluyorlardı. Önce Alman sonra Japon arabaları Amerikan tüketicisinin alışkanlıklarını değiştirmeye başladılar. Bu arada Avrupa ekonomileri yeni

kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğunun ortaya çıkardığı olanaklarla, Japon ekonomisi de özellikle Güney Doğu Asya, Kore ve Taiwan'a yayılarak, kendilerine ait pazarları genişletiyorlardı. Bizim açımızdan bu gelişmelerin önemi Amerikan hegemonyasının zayıflamasının iktisadi temellerini oluşturmaları. Önceden sözünü ettiğimiz dolar krizi, ve dünya pazarındaki üstünlüğün yitirilmesi yüzünden uluslararası Keynesciliğin sürememesi Amerikan sanayinin karşılaştığı rekabetten kaynaklanıyordu.

26. Bu tartışmayı şimdiye kadar ülke ekonomileri temelinde yürüttük, fakat Amerikan ekonomisinin göreli düşüşünü incelerken uluslararası sermayenin, mülkiyetinin çoğunluğu Amerikan olsa dahi, Amerikan ekonomisinden bağımsız bir hüviyeti olduğunu vurgulamak gerekiyor. Bu bağımsızlık savaş sonrasında ABD ekonomisinin sağladığı kâr olanaklarının Avrupa'ya veya dünyanın diğer bölgelerine oranla daha az çekici olduğu anlaşılınca ortaya çıktı. Amerikan sermayesi öncelikle Avrupa'ya ihraç edildi. Zamanla Avrupa'da yatırım yapan büyük şirketler üretimlerini ve yönetimlerini daha da yaygınlaştırmaya başladılar. Amerikan ekonomisiyle bağları yönetim merkezlerini ABD'de tutmaktan öteye geçmez oldu. Böyle bir gelişme bu şirketlerin üretimlerini her an yeniden planlayabileceklerine işaret ediyordu. Bu yüzden yatırımları da kâr olanaklarına göre yönleniyordu. Fakat daha önce söylediğimiz gibi büyük şirketler (ki bunların hemen tümü çok ulusludur) yapılan araştırma-geliştirme harcamalarının büyük çoğunluğunu kendi bünyelerinde ve ABD'de gerçekleştiriyorlardı. Bu aşamadan sonra ise üretimin nerede yapılacağı farklı bir maliyet hesabına dayanıyordu. Bu yüzden Amerikan sermayesi uluslararasılaşma süreci içinde Amerikan ekonomisinin göreli statü kaybetmesini hızlandırdı. Ekonominin göreli düşmesi ise politik ve ideo-

lojik hegemonyayı zayıflattı. Önceden belirttiğimiz gibi Amerikan sermayesi doların dünya parası statüsünü kaybetmesinde özellikle rol oynadı.

Savaş sonrasının koşulları ABD ekonomisinin göreli statüsünü kaybetmesine yol açarken uluslararasılaşmış sermayenin ABD dışı yatırımlara öncelik vermesi ülke içi kâr oranlarının düşmesi ile daha da önemli bir ivme kazandı. Yani sözünü ettiğimiz soyut kriz dinamiğinin somut koşullara oturması bir yandan Amerikan hegemonyasını zayıflatırken bir yandan da uluslararası sermayenin bağımsız bir güç kazanmasını sağlıyordu. Hatırlanacağı gibi Amerika'nın hegemonyasının niteliklerinden biri de savaş sonrası birikim tarzında öncelik kazandığını savunduğumuz üretken sermayenin uluslararasılaşması sürecini garantiliyecek bir kurumsallaşmayı sağlamasıydı. Dolayısıyla çok uluslu şirketlerin bu denli yayılma ve büyümeleri Amerikan hegemonyasından bağımsızlaşmaları, yani örneğin doların dünya parası olma işlevine bağımlı olmamaları, veya ABD devletinin tasvib etmediği bir rejim ile ekonomik ilişkilere girebilmeleri, sözü edilen birikim tarzının hegemonik devlet olmadan da çalışabileceğini gösterir gibiydi. İki ayrı gelişme bu düşüncenin yanlış olduğunu ortaya koydu. Bu gelişmeler hegemonik devletin krizinin uluslararasılaşmış sermaye için de kriz demek olduğunu, ve uluslararasılaşmış sermayenin ABD hegemonyası süresinde oluşmuş kurumsal yapıya bir seçenek getiremediğini ortaya çıkardı.

27. Bu gelişmelerin birincisi ABD'nin politik kontrolunu yetirmesiyle dünya pazarında yeni bir olgunun belirmesiydi. O zamana kadar biraz da politik tehdit altında petrol fiyatlarını belli bir sınır altında tutan petrol üretici ülkeler ve uluslararası şirketler ABD'nin politik kontrol olanaklarının zayıflamasıyla tekelci bir fiyat politikası izlemeğe başladılar. Petro-

lün alternatifi olmaması ve biraz da ABD'nin zaten petrol kaynakları açısından Avrupa ve Japonya'ya oranla avantajlı olması, bu fiyat politikasının başarısını garantiledi. İlk aşamada, yüksek fiyat bütün üretim maliyetlerine aksederek hızlı bir ekonomik gerileme yarattı. Daha orta vadede ise dünyadaki para fonlarının büyük bir kısmının petrol üretici ülkelerde birikmesini sağladı. Bu birikim petrol üreten ülkelerin fakirliğinden kaynaklanıyordu. Yani kazandıkları parayı harcayamayacak derecede kötü bir gelir dağılımı vardı, bu yüzden elde ettikleri dünya parasını likid olarak büyük bankalarda tutuyorlardı. Tahmin edileceği gibi, petrol fiyatlarındaki yükselme öncesine nazaran, dünyada üretken yatırıma dönüşebilecek fonların çok daha büyük kısmı bankalardan geçer oldu. Üretici şirketlere oranla para sermayesini kontrol eden bankalar güç kazanmaya başladı. Böylece petrol fiyatlarının artması hem maliyetleri birden yükselterek, hem de çıkarılan toplam artı değerde bankaların payını arttırarak kâr oranlarının düşme eğilimini hızlandırıcı bir öge oldu. Fakat bu defa üretici sermayenin kâr oranının düşme eğilimi bütün dünyada birden (petrol çıkaran şirketler hariç olmak üzere) geçerliydi. O yüzden çok uluslu şirketlerde artık krizden etkilenmeye başladılar.

İkinci gelişme krizin kümülatif karakterine ilişkin. İlk önce şunu belirtelim: Amerikan ekonomisinin dünya ekonomisi içinde büyük bir ağırlığı vardır. Amerikan ekonomisinin büyüme oranı düşmüşse diğer ülke ekonomileri ve uluslararası sermaye de er veya geç etkilenecektir. Bu yüzden uluslararası sermayenin Amerikan ülke ekonomisinin yavaşlamasından bağımsız olarak büyümeye devam edeceğini söylemek yanlış olur. İkincisi uluslararası Keynesçilik adını verdiğimiz politikaya ilişkin. Belirtmiştik ki ABD nin bu politikayı sürdürebilmesi kendi ekonomisinin

hegemonik durumuyla mümkün oluyordu. Bu politikanın terkedilmesi dünyadaki birçok ülkenin (Türkiye'de dahil olmak üzere) o zamana kadar bulabildikleri ilave fonlardan vazgeçmeleri anlamına geliyordu. Bu ülkeler aşağıda göstereceğimiz gibi en hızlı sanayileşen, ithal ikamesinde başarıya ulaşmış ülkelerdi. Dolayısıyla, bu ülkelere fon aktarılmamasının hem ticaret hem de yatırım olanaklarını kısıtlayıcı bir etkisi oluyordu. Petrol fiyatlarının artması ve likid fonların banka sistemi tarafından kontrol edilmesiyle ABD devletinin bu tür fon transferlerini sağlayacak kaynakları da azalmıştı. Ülke devletleri arası transferlerin yerini ise banka sistemi vasıtasıyla piyasadan elde edilen borçlar olmaya başladı. Bu borçlar beraberlerinde banker kontrolunu da getiriyorlardı. Yani borçlular ortodoks ilkelere göre ayaklarını yorganlarına göre uzatacaklardı ki yeniden borç almaya hakları olsun. Bu ortodoksluk ise Keynesci prensiplerin aksine, tüketimi ve üretimi yükseltmek yerine, tüketimi ve üretimi kısıtlayıcı bir etki yapıyordu. Zaten petrol fiyatlarının yükselmesi ile fon transferleri daha fazla önem kazanmıştı: petrol üretmeyen ülkeler yeterli petrol ithal edebilmek için eskiye oranla daha yüksek düzeylerde borçlanmak mecburiyetindeydiler. Sonuç olarak uluslararası Keynesciliğin bitmesi ve bir yandan da fon aktarma işlevinin bankerler tarafından üstlenilmesi 1960'larda ve 1970'lerin başında en hızlı büyüyen ülkelerde bu büyümeyi durduracak bir etki yaptı.

Büyümenin yavaşlaması sözünü ettiğimiz kümülatif bunalım olgusunu güçlendiriyordu. Böylece 1970 lerin sonuna doğru kriz daha fazla tip ülkeyi etkisi altına alarak derinleşmeye devam ediyordu. Amerika'nın hegemonyası sırasında uluslararası Keynesciliğin kurumsallaşması Uluslararası Para Fonu (IMF) den geçerken bankerlerin hakimiyeti IMF'yi de dö-

nüştürmüş, bu kurum borçlu ülkelere empoze edilen ortodoks ilkelerin ve iktisadî politikanın bekçisi durumuna gelmişti. Uluslararası sermaye böylece eski düzenin geri dönmesine en büyük engeli teşkil eden bir nitelik kazandı. Piyasa ilkelerinin uygulanması uluslararası sermayeye yarıyordu, fakat aynı ilkeler krizin derinleşmesine yol açıyordu. Klasik formülü ile ortadaki çelişki şöyle ifade edilebilir ülke devletlerinin varlığı ve bu devletlerin birinin politik hegemonyasının dünya sistemine kurumsallık sağladığı bir durumda üretici güçler ülkelerarası bir temelde örgütlenmiş durumdalar. Bu çelişki dünya ekonomisinin büyüme döneminde ortaya çıktı ve gelişti, ve sonunda krizi belirleyen bir öge oldu. Cevaplanması gereken soru şu: bu çelişkinin çözümü ne yönde olacak? Kanımızca uluslararası sermaye kendi kurumsallaşmasını —"üst yapısal" düzenini— kuracak düzeyde gelişmedi. 1945 sonrası büyüme dönemi daha uzun sürseydi belki bu kurumsallaşmaya olarak tanınırdı; fakat kriz erken geldi, bu yüzden tekrardan ülke devletlerinin ekonomiyi yönettigi bir dünya sistemi örgütlenmesinin hâkim duruma geçmesi daha muhtemel. Bu süreç içinde de uluslararası sermayenin büyüme ivmesinin kırılması düşünülebilir.

28. Bunu söylememizin nedeni sadece uluslararası sermayenin yeteri kadar büyümemiş olması değil. Ülke devletleri düzeyinde ufuktaki bazı işaretler de aynı yönde. Öyle gözüküyor ki gelişmiş ülkelerdeki politik otoriteler ülke içi toplumsal baskılara cevaben ortodoks politikalarını değiştirecekler. Örnegin Fransız Sosyalist Partisinin iktisadi politikası asgari ücreti yükseltici, işsizliği giderici, sosyal hizmet harcamalarını tekrar gündeme getirici olacak. Bu arada bazı şirketlerin devletleştirilmesi ekonomi üzerinde politik kontrolu yükseltecek. Bu politika Keynesciliğin tasfiyesi değil, aksine farklı bir düzeyde geri getirilmesi anlamına geliyor. Eğer işsizlik yenilirken enflasyon

artarsa o zaman ekonomiyi dış ilişkilerinden bir nebze yalıtmak gerekecektir. Örneğin, Avrupa para sisteminden çıkmak, belki döviz kurunu politik olarak belirlemek, ve de bu önlemle beraber dış ticaret ve uluslararası kredi pazarlarına belli kontrollar getirmek düşünülebilir. Benzer bir senaryo Reagan için de düşünülebilir ABD içinde birçok sektör ithalatın kontrol edilmesini savunuyor, "ucuz" Japon mallarının Amerika'da işsizliğe yol açmasından şikayet ediyor. İşçi sendikaları konfederasyonunun ve çelik, tekstil, otomobil gibi büyük sektörlerin korumacılık istedikleri bir durumda Reagan hükümetinin olumlu cevap vermesi ve popülizme kayması büyük sürpriz olmaz. Muhalefetteki Demokrat Parti ise açıkça yeni bir Naw Deal, devletin sanayi ile içiçe sosyal harcamaları geri getireceği bir düzeni, savunuyor. Böyle bir gelişmede aynı iktisadi politikanın ABD dışında yatırım yapan şirketleri cezalandırmaya yönelik önlemler alması dahi beklenebilir. Söylemek istediğimiz şu: önümüzdeki bir-iki yıl içinde Friedmancılık yerini yeni bir politik düzenlemeye bırakır görünüyor. Bu düzenleme sadece ülke içinde istihdam yaratıcı, politik kontrolu artırıcı olmaz, aynı zamanda ülkelerarası ekonomide piyasanın kendi kurallarına göre çalıştığı içinde bulunduğumuz dönemi de sona erdirir. Gerek ticaret gerek de sermaye akımları üzerine kontrollar getirerek uluslararası ekonomiyi yeni bir platforma getirir. Bu gelişme 1945 sonrası malların ve sermayenin serbest akışkanlığı ilkesini de değiştirebilir. Eğer ortaya çıkan yeni düzenleme dünya pazarının politik olarak bölünmesi olursa —örneğin 1930'larda Almanya'nın politik hegemonyası altındaki Güney ve Güney-Doğu Avrup ülkeleri Alman ekonomisi yörüngesinde bir iş bölümüne girmek zorunluluğunda kalmışlardı— büyük bir savaş ihtimali daha fazla olur. Bunun dışında bir ihtimal de yine uluslararası bir takım düzenlemeleri üstlenecek güçte bir ülkenin (ABD den

başka aday yok) dünya pazarını bütün çelişkilerine rağmen ayakta tutmaya yönelmesi. Fakat, bunu yaparken zorunlu olarak uluslararası sermaye ile çelişkiye girecektir, çünkü ilk aşamada ülke içi ekonomiyi güçlendirmek kaygısı ile çok uluslu şirketlerin hareketlerini kısıtlamak mecburiyeti ortaya çıkacaktır. Buna karşılık ABD den başka bir ülkenin aynı düzenlemeyi üstlenmesi daha da çelişkili olacaktır, çünkü çok uluslu şirketler bütün bağımsızlıklarına rağmen Amerikan ekonomisine daha sıkı bağlıdırlar, ve çıkarları diğer bir ülkenin hegemonyası ile daha fazla çatışacaktır.

Sözünü ettiğimiz iki ihtimal de kısa dönemli çözümler tanımlıyor. Bunlar krizi yönetim politikaları, yoksa yeni birikim tarzının temellerini oluşturacak uygulamalar değiller. Henüz krizin ortasındayız, ve daha önce de söylediğimizi gibi Friedmancılık krizin kısa dönemde yönetimini gerçekleştirmeye çalışıyor. Eğer kriz sonrası birikim tarzını tahmin etmek istiyorsak, daha uzun süreli politikaları ve yol açacakları düzenlemeleri beklemek gerekiyor.

29. Uluslararası Friedmancılık son yıllarda IMF reçetesiyle somutlanmış durumda. Bu kurum dünya banka sermayesinin kısa dönemli çıkarlarını gözetip, bu yönde yaptırımlarını kredi piyasası dolayıyla borçlu ülkelere empoze ediyor. Daha önce belirttiğimiz gibi dünya sistemindeki politik karmaşa hegemonik devletin ülkelerarası gelir dağıtımı işlevini sürdürmesini engelliyordu. Resmî fon transferlerinin böylece azalması, petrol kaaznçlarının da özel banklarda büyük ölçekte bir likid fon oluşturması ödemeler dengesini kendi kazançları ile kapatamayan ülkeler için önemli bir gelişmeydi. Eskiden dünya parası türünde yardım veya borçları politik anlaşmalar ve tavizler sonucunda elde edebilen bu ülkeler yeni gelişmeyle kendilerini pazarda fon arayan borçlular durumunda bul-

dular. Petrol fiyatlarıyla paralel artan borçlanma gereksinimlerini ancak özel bankalar karşılayabiliyor, bunlar da kredi verme koşulu olarak IMF'nin onayını öne sürüyorlardı. IMF'nin onayı ise iç ve dış Keynesciliğin tasfiyesine bağlıydı. İç Keynesciliğin tasfiyesi devletin harcamalarını kısması, öncelikle sosyal ücreti arttırıcı programlardan vazgeçmesi anlamına geliyordu. Böylece "piyasa mantığı" işlemeye başlayacak, bu mantığa aykırı olan iktisadî faaliyetler de zorunlu olarak ortadan kalkacaktı. Dış Keynescilikten vazgeçmek ise fon alıcı ülkeler için ödemeler dengesini kendi olanaklarıyla dengelemek anlamına geliyordu. Daha doğrusu, resmi fonların azalmasıyla dışalımlarını devam ettirmek için dışsatımlarını yükseltmek, dışardan özel sermaye girişini hızlandırmak, işçilerden, turistlerden gelecek dövizi arttırmak mecburiyetindelerdi. Özellikle iç pazarı hedef alan ithal ikamesi sanayileşmede başarıya ulaşmış ekonomiler için, bu önerilen reçete çok kapsamlı bir yapı değişikliğini gerektiriyordu. Gelişmiş ülkelerde Keynesci politikayı temellendiren sosyo-ekonomik yapıyı ve devlet şeklini kısaca tanımlamıştık. Şimdi aynı tanımı ithal ikameci politika için yapacağız. Böylece önerilen yapı değişikliğinin boyutları ortaya çıkacak.

30. İkinci Dünya Harbi sonrası kurulan dünya düzenine paralel olarak 1930'larda alt yapı yatırımlarını gerçekleştirmiş bir grup ülkede iç pazara yönelik hızlı bir sanayileşme başlamıştı. Bu sanayileşmenin en önemli boyutları devletin uyguladığı iktisadi politikanın öneminden kaynaklanıyordu. Bu politika yoğun bir korumacılık getirerek iç pazarı yerli burjuvazinin tekeline veriyor; bu pazarın oluşmasını ve büyümesini sağlamak için de bir takım gelir dağıtıcı uygulamaları benimsiyordu. Bu uygulamalar asgarî ücret, sosyal sigorta, sendikalaşma hakları gibi gelişmiş ülkelerdeki Keynescilik benzeri unsurları içeriyordu; aynı zamanda yerel koşullardan kaynaklanan, örneğin ge-

cekondulaşmaya izin verme türü kararlar da tüm politikanın parçasıydı. Hızlı şehirleşme hem yeni tüketim kalıplarını yerleştirerek pazarı büyütüyor, hem de işgücü arzını sürekli arttırıyordu. Yine gelişmiş ülkelerde olduğu gibi tekil sermayedarların başaramayacağı gelir dağıtımı uygulamaları devletin iktisadî politikasının içinde kapsanıyor; bu politikanın çerçevesinde oluşan sosyal hareketlenme de genel politikanın savunusunu yerine getiriyordu. Bu genel düzlem üzerinde her ülkenin özgül koşulları devlet politikasında ortaya çıkan farklılaşmaları tayin ediyordu. Örneğin Türkiye'de tarımın eşit toprak dağılımına dayanan yapısı hem gecekondulaşmanın niteliğini değiştiriyor (benzer ülkelere nazaran Türkiye'deki gecekonduların orta-sınıf banliyösü görünümünde olması) hem de sanayileşme sürecinde tarımın tamamen dışlanmasını engelliyordu. Kırsal nüfusun hemen tümünün toprak sahibi küçük üretici olması tarımın vergilendirilmesini politik olarak zorlaştırıyor, tarımdan sanayiye değer aktarımını dolaylı mekanizmalarla gerçekleştirmek gerekiyordu. Döviz kurunu yüksek tutarak ihracat yapan tarımcıyı cezalandırmak bu aktarımın bir yoluydu, fakat politik düşünceler iç fiyatların ayarlanmasında tarımı gözeten bir tutum getiriyordu. Bu özgüllükten ötürü içinde olduğumuz kriz başladığında, yani ithal ikameci sanayileşme bittiğinde, Türkiye'nin iktisadî durumu benzer ülkeler oranla daha az karanlıktı. Sanayileşme döneminde tarımda da önemli bir birikim olmuş; bu birikimin tanıdığı olanaklar köyle ilişkilerini çoğunlukla kesmemiş gecekondu nüfusuna gerektiğinde geri dönülebilecek alternatif bir iktisadî faaliyet alanı sağlamıştı. Bu nedenlerden Brezilya'nın favela'larındaki gerçek fakirlik (işsizlik ve fizyolojik anlamda geçimliğin altına düşmüş ücretler) Türkiye için hâlâ uzak bir ihtimal.

Devlet politikası iç pazarı oluşturup devamını sağlarken aynı zamanda sanayileşme sürecini yönetiyor-

du. Yukarda belirttiğimiz gibi ithal ikâmesi takipçi bir teknolojiyle belirli sektörlerde yoğunlaşan bir sanayi yapısını ortaya çıkarır. Bu sürecin en önemli girdisi ithal edilen teknoloji ve bu teknolojinin gerektirdiği yine ithal edilen— makineler ve aramallardır. Demek ki sanayicinin üretim yapabilmesi ithal etme olanağına bağlıdır. Döviz kuru yüksek tutulduğundan dünya parasına talep sürekli olarak arzdan fazladır; bu yüzden de dövizin çeşitli kullanıcılar arasında dağılımı piyasada değil politik olarak belirlenir. Ayrıca uluslararası Keynescilik diye adlandırdığımız olgu ülke devletleri arasında fon aktarımını öngördüğünden, devlet zaten dövizin dağıtılmasında karar verici pozisyondadır. Devletin hem gelirin yeniden dagıtımında hem de dünya parasının kullanımını tayin etmedeki rolünden dolayı bu dönem aşırı "politikleşmiş" bir görünümdedir. Her talep devletten yapılır, bütün iktisadi mücadele aslında devletten ayrıcalık koparmaya yöneliktir. Bu yüzden de "piyasa mantığı"na uygun olmayan birçok gelişme ortaya çıkar. Dünya pazarına oranla daha az üretken, daha yüksek fiyatla satış yapan, daha yüksek ücretle işçi çalıştıran sanayiler istisna değil kuraldır. Korumacılık yapının sürmesini sağlar, uluslararası Keynescilik de değirmene su taşır; bu arada hatırı sayılır bir sanayileşme de gerçekleşir. Kriz başlayıp, yukarda anlattığımız şekilde eski kurumların devamı imkânsızlaşınca ithal ikâmesinin gerektirdiği düzenlemelerin değişmesi gündeme gelir. Kriz, olağan olarak, devlet şeklini —devlet ekonomi ilişkilerini, siyaset-piyasa dengelerini, iç Keynesciliğin kurumlarını, devletin meşrulaşma boyutlarını da— tartışmaya açacaktır.

Sözünü ettiğimiz ekonomik, sosyal dengeler, ve devletin iktisadi politikası "kalkınmacı-popülist" adını verebileceğimiz bir ideolojik ortamda oluşmuştu. Bütün politik gruplar kalkınma adına ortaya çıkı-

yorlar, yine bütün politik görüşler bir tür halkçılığı —büyük kitlelerin iktisadî ve politik erke kavuşmasını— savunuyorlardı. Bu yüzden de aslında farklı şeyler söylemeyen tarafların simgelere dayanan karşıtlıkları dönemin entellektüel kargaşasını belirliyordu Plancılığın bayraklaştırılması, fabrika bacalarının yüceltilmesi, kitlenin gerçek anlamıyla "vatandaş"lık statüsüne kavuşturulması, farklı söylemlerden kökenleniyor gibi gözükseler dahi aslında dönemin genel meşrulaştırıcı ideolojisinin parçasıydılar. İktisadî büyümenin bir müddet sonra ortaya çıkardığı çelişkiler öncelikle popülist ideolojiye temel oluşturan gelir dağılımım çatışmanın öznesi yaptı. Büyümenin yavaşlaması ise kitlelerin yeteri kadar süratle vatandaşlık statüsüne çıkarılamamaları anlamına geliyordu. Bu da eski yapıların çözülmesi sonucu ortaya çıkan tepkiyi radikalleştiriyordu.

31. Görüldüğü gibi ithal ikameci dönem savaş sonrası birikimi tarzının belirli tür ülkelerdeki görünümüydü. Üzerinde çok durulan ithal ikameci sanayileşmenin krizi ise dünya krizinin aynı tür ülkelere yansıması olarak yorumlanabilir. Bu yansıma yerel koşullara göre daha erken veya daha geç olabildi —örneğin Türkiye'de işçi dövizleri ve kolay borçlanma krizin etkisini erteleyip iktisadî büyümenin yavaşlamasını ileriye atmıştı. Altını çizmek istediğimiz nokta ithal ikameci modelin kendi çelişkilerinin ancak dünya krizi ile beraber yüzeye çıktığı. İdeolojik düzeyde de krizin getirdiği dönüşüm, yani Keynesciliğin tasfiyesi, ithal ikameci politikanın ve popülist söylemin terkedilmesini gerekli kıldı. Friedmancılık adını verdiğimiz kurumsal düzenlemeler ülke ekonomisinin dünya sistemi içindeki durumundan kaynaklanan zorlamalarla ülke içi devlet şeklini de etkiledi. Devlet artık gelir dağıtıcı ve politik haklar verici değil pipasa akılcılığına göre teknokratik ve dışlayıcı olmak durumundaydı. Birçok örnekte de devletin bu yeni ko-

numu ve meşrulaştırıcı söylemin değişmesi yeni bir rejim tipini gerektirdi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Friedmancı uygulama kriz sonrası dönemi tanımlamıyor; yalnızca kısa dönemde etkin olacak, bir krizi yönetme tepkisi. Kanımızca gelişmiş ülkeler için ileri sürdüğümüz Friedmancılığın yerini yeni bir politik düzenlemeye terkedeceği savı, ithal ikameci sanayileşmenin krızini yaşayan ülkeler için de geçerli. Bu tür ülkelerde de sermayeden (özellikle küçük sermayeden) ve işçiden (özellikle yeni işsizlerden) kaynaklanan talepler iktisadi politikayı ekonomiye yeniden istim verecek yönde etkileyecektir. Özellikle dünya pazarına açılmakta kâr olanakları bulmayı uman sanayici sayısının azlığı Friedmancılığın terkedilmesini daha olası kılacak ve hızlandıracaktır. Böyle bir politika değişikliği dünya sistemi çerçevesindeki kurumsal sorunları tek başına çözemeyeceğine göre, yeni bir düzen kuruluncaya kadar kısa dönemli rahatlamalara rağmen krizin çizdiği sınırlar (öncelikle de ödemeler dengesi sınırları) etkili kalacaktır. Dünya ekonomisi kararlı bir büyüme sürecine girene kadar tekil ülke ekonomilerinde ancak kısa dönemli ve başka bir ülke ekonomisinin aleyhine iyileşmeler olabilir. Bu müsbet-menfi dengelenmesi de zaten karşılıklı büyümeyle beslenen dünya ekonomisinin henüz sağlığa kavuşmadığının göstergesidir.

32. Yeni düzenin ne olacağı —dolayısıyla kriz sonrası dönemin birikim tarzı— üzerinde spekülasyon yapmak teorik açıdan imkânsız gözüküyor. Kriz süresince bazı ögeler ortaya çıkabilir fakat bu ögelerin hangi özgül bileşimlerde etkinlik kazanacağını söylemek imkânsızdır. Kaldı ki içinde bulunduğumuz kriz büyük bir savaş ihtimalini sürekli gündemde tutuyor, bu ise spekülasyonu daha da zorlaştırıyor.

En başta krizin bir hesaplaşma dönemi olduğunu söylemiştik. Ülke ekonomileri arasındaki rekabet kuş-

kusuz krizin tanımlayıcılarından biriydi. Kriz dönemi Amerikan ekonomisinin üstünlüğünü koruduğunu gösterdi. Yeni dönemin dünya iş bölümü yine Amerikan ekonomisinin tanımadığı teknolojiler ve ana sanayi kolları çerçevesinde oluşacak. Buna karşılık ülke ekonomilerinin iç düzenlemelerinde krizin Amerikan ekonomisine maliyeti daha yüksek olacak, çünkü Keynescilikten vazgeçilince "piyasa mantığı"na, yani dünya pazarının koşullarına göre tasfiye edilmesi gereken daha fazla iş kolu, işini kaybetmesi gereken daha fazla nüfus var. Japonya ve Avrupa içinde özellikle Almanya'da, iktisadî yapıyı niteleyen "dualite"nin derecesi daha düşük. İthal ikamesinden geçmiş ülkelerde ise dünya pazarının mantığına uymak —hiç olmazsa ilk aşamada— sanayi sektörünün tümüne yakın bir bölümünün tasfiyesi anlamına gelebilirdi. Fakat bu ülkelerin yeni dünya iş bölümüne sanayi malı üretmeden katılacaklarını söylemek yanlış olur, çünkü kriz dönemindeki hesaplaşma bazı sanayi kollarını kesin mahkum ederken, yeni iş bölümünün oluşmasına kadar geçen zaman içinde diğerlerinin dönüşmesini sağlayacaktır.

Eski birikim tarzının oluşturduğu fakat kontrolundan kaçırdığı çok uluslu şirketlerin durumu da kriz konjoktüründe sarsılmış halde. Sermayeyi düşük ücretli ülkelere kaydırarak kârlarını koruma çabasına girmelerine rağmen büyümenin durması ile pazar sorunuyla karşılaşıyorlar. Yukarda da söylediğimiz gibi ülke devletlerinin önemlerini muhafaza etmeleri dünya sisteminin uluslararası sermaye çerçevesinde kurumsallaşmasını önlüyor. Örneğin ülke devletlerinin fazla politik varlığı olmayan şehir devletleri ve bölge yönetimlerini ortaya çıkaracak şekilde parçalanmaları, ve böylece piyasa üzerindeki merkezî politik kontrolun uluslararası sermayenin lehine asgarileşmesi, hâlâ çok uzak bir ihtimal. Bu kriz ülke dev-

leti-uluslararası sermaye çatışmasında ilkinin galibiyetini perçinlemiş görünüyor.

Şu anda sadece banka sermayesi krizden hoşnut. Tüm dünyada bankaların, bankerlerin kârları yüksek. Sorunları olan diğer sektörler ise hükümetleri üzerine korumacılık ve ekonomiyi genişletme yönünde baskı yapıyorlar. Tüm korkular bu baskıların ticaret savaşına hız vereceği, ve dünya pazarını parçalayacağı. Ülke devletlerinin uluslararası sermayeye üstün gelmeleri ile beraber bu parçalanma yukarda sözünü ettiğimiz dünya ticaretinin politik olarak belirlenmiş nüfuz bölgelerinde devam ettirilmesi olasılığını doğuruyor. Bu ise klâsik bölüşüm savaşı senaryosunun ilk perdesi. İkinci perde için yeni aktörler gerekiyor; onları bu yazıda tanıtmadık.

KISA KAYNAKÇA

ARRIGHI, Giovanni: «Towards a Theory of Capitalist Crisis», **New Left Review**, Sept. Oct. 1978.

CARDOSO, H. Fernando ve FALETTO, Enzo: **Dependency and Development in Latin America**, Berkeley 1979.

COLLIER, David: **The New Authoritarianism in Latin America**, Princeton 1979.

FRÖBEL, Folker; HEINRICHS, J.; KREYE, O. (eds.) **Krisen in der Kapitalistichen Weltökonomie**, Reinbek bei Hamburg 1981

GALBRAITH, K. John: **The New Industrial State**, New York 1967.

GOUGH Ian: **The Political Ekonomy of the Welfare State**, Londra 1979.

GOULDNER, Alvin: **The Future of intellectuals and the Rise of the New Class**, Nev York 1979.

HIRSCHMAN, O. Albert. «The Political Economy of Import Substituting Industrialization in Latin America» **Quarterly Journal of Economics**, February 1968. **International Social Science Journal**, (On the State) vol. XXXII, no. 4 1980.

KEYDER, Çağlar: **Emperyalizm Azgelişmişlik ve Türkiye** (2. Basım), Birikim Yayınları, İstanbul 1979.

LINDBLOM, Charles: **Politics and Markets**, New York 1977.
MALLOY M. James (Ed.): **Authoritarianism and Corporatism in Latin America**, Pittsburgh 1977.
MANDEL, Ernest: **Late Capitalism**, Londra 1978.
O'CONNOR, James: **The Corporations and the State**, New York 1974.
O'DONNELL, Guillermo: «Reflections on the Patterns of Change in the Bureucratic - Authoritarian State». **Latin Amerika Research Review**, Winter 1978.
POULANTZAS, Nicos: Classes in Contemporary Capitalism, Londra 1975.
RADICE, Hugo (**ed.**): **International Firms and Modern Imperialism**, Penguin 1975.
SCHUMPETER, Joseph: **Business Cycles**, New York 1939.
SCHUMPETER, JOSEPH: **Capitalism, Socialism, Democracy**, New York 1956.
SHONFIELD, Andrew: **Modern Capitalism**, Londra 1965.
Union of Radical Political Economics, **U.S. Capitalism in Crisis**, New York 1978.

ÇAĞLAR KEYDER

toplumsal tarih çalışmaları

Kapak Resmi : STEIN BERG
Kapak Düzeni: Yılmaz Aysan

DOST KİTABEVİ YAYINLARI

500 TL.